॥ श्रीः ॥

श्री॰ ग्रायनविरचितंश्राद्धसूत्रम् ।

ह।पाध्यायश्रीमत्कृष्णमिश्राचार्यविरचितया ।
श्राद्धकाशिकयासूत्रव्याख्यासंवलितम् ॥

कात्यायनसूत्र पार्वण श्राद्धानुक्रमणिकान्वितम् ॥

श्रीकाशीस्थसत्यनारायण
मन्दिराध्यापकेन वेदार्थादिपाठकेन
जयन्तिकाधीश्वर मण्डलान्तर्गत लि-
जवाणाख्य ग्रामनिवासिनाप्रभुदत्तशर्म्मणा
संकलितया सूक्ष्मटिप्पण्यासमुपेतम् तेनैवसु
परिष्कृत्यसंशोधितम् ।

श्री काश्याम्

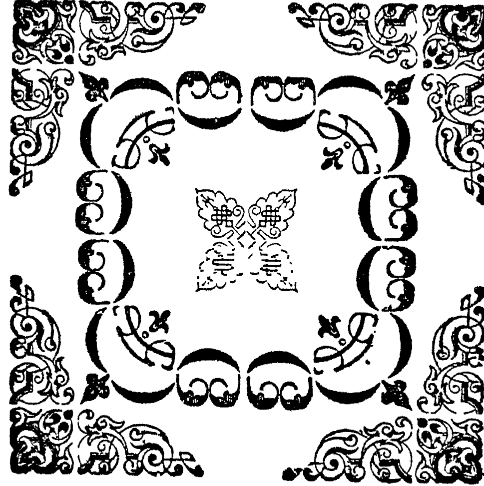
श्रीतयन्त्रालयेमुद्रयित्वाप्रकाशितम् ॥

[लीजिये लीजिये अवश्य लीजिये] [मूल्य । २)

गोविन्ददास

श्राद्धकाशिकास्थ विषयाणां निर्घण्टपत्रम्॥

इति श्री गौड़वंशावतंसेन घनश्याम शर्म्मणा मात्मजेन श्री प्रभुदत्तशर्म्मणा श्राद्ध काशिकाया: सूचन पत्रँव्विरच्यमुद्रितम् ।

कात्यायन विरचितं श्राद्धसूत्रम्।

काशिकाव्याख्यासंवलितम्।

प्रथमाकण्डिका।

श्रीगणेशाय नमः।

यस्य प्रसादपयसा क्रतुपादपास्तं कात्यायनं मुनिवरं शिरसा-भिवन्दे॥ सिक्ताःफलन्ति यजुषामिहयाजकानां स्वर्गोद्भवानि वि-विधानि फलान्यजस्रम्॥१॥कर्कोऽव्याख्यदिदं(१)गभीरवचनैःसूत्रं यतोस्मादभू दुर्बोधश्च ततोहलायुधइति व्याख्यातथाप्यस्फुटम्॥ भूयोपिप्रतिषेधकारिबचनैः स्मार्तैर्मयाकाशिका सूत्रस्योपरिसंश-यौघतिमिरध्वंसाय संतन्यते॥ २॥ सूत्रार्थव्यञ्जनाद्वाक्यैर्विशेषो-क्तिप्रकाशनात्॥ अस्यान्वर्थमिदंनाम ग्रन्थस्यश्राद्धकाशिका॥३॥ नित्यानन्दइतीहयाज्ञिकवरो जातस्तदीयःसुतः स्मार्त्ताग्नौविदि-तक्रियोतिसुख इत्याख्योजगत्यद्भुतः। तत्पुत्रोप्यभवत्स्मृतिष्ठु चतुरः शास्त्रेष्वधीतीश्रुतौ विष्णुर्मिश्रइमन्निबन्धमकरोत्कृष्णःकृतीतत्सु-तः॥ ४॥ तत्रपूर्वां पौर्णमासीमुत्तरांवोपवसेदित्यादिना श्रौत-कर्माण्युपदिश्य अथातोगृह्यस्थालीपाकानामित्यादिना स्मा-र्तान्यथाख्यायावशिष्टम् श्राद्धकर्मवक्तव्यमिति सूत्रमारभते॥

* अपरपक्षेश्राद्धङ्कुर्वीत॥ १॥

॥ अपरपक्षः। कृष्णपक्षः चान्द्रमासेशुक्लकृष्णपक्षयोः पूर्वा-परत्वसंभवात्॥ श्राद्धमितिपिंडप्रदानंकर्म। कुर्वीतेतिविधा-

(१) गम्भीर इति खपुस्तक पाठः निम्नं गभीरं गम्भीर मित्यमरोक्तेः

यकंपदं ननुचिपदमिदंसूत्रं तत्रपदत्रयेप्येकत्वमनुपपन्नं तथाहि प्रौष्ठपद्यामपरपक्षे मासिमासिचैवमिति शौनकः ॥ अनेनविधिनाश्राद्धं त्रिरब्दस्येहनिर्वपेत् । हेमंतग्रीष्मवर्षासु पांच याज्ञियमन्वहमिति मनुः ॥ कन्याकुम्भवृषस्थेर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदेति मात्स्यं । यत्तु वचनेसर्वापरपक्षेषु कर्त्तव्यतोपदेशात् ॥ तथाश्वयुक्कृष्णपक्षेतु श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिनइतिवचनात् प्रतिदिनकर्तव्यतया श्राद्धानीतिवक्तुमुचितत्वात् । ब्राह्मणादि चातुर्वर्ण्यापेक्षया कुर्वीरन्निति त्रक्तुमौचित्याच्चेति अतस्त्वापरपक्षेषु श्राद्धानिकुर्वीरन्निति सूत्रम्प्रणेतव्यम् अत्रोच्यते अपरपक्षेष्विति बहुत्वमुपपन्नमितियदुक्तं तन्न तथासति सर्वसामान्येनास्यापरपक्षस्यवैशिष्ट्यानुपपत्तेः । तथाच पुराणसमुच्चये । पक्षैः शुक्लपदैःषण्णां षट्पक्षाअपरेस्मृताः । तेषां पुण्यतमःपक्षः आषाढ्याःपंचमस्तुयइत्यादि । यदपि श्राद्धानीतिवक्तुमुचितमिति तन्न तथासत्येकोद्दिष्ट पार्वण नित्यश्राद्धादीनि प्राप्नुयुस्तन्माभूदिति पार्वणरूपत्वेनैक्यमुक्तम् ॥ तथाचोक्तम् । कन्यागते सवितरि दिनानि दश पंचच ॥ पार्वणेनैवविधिना तत्रश्राद्धंविधीयतइति नन्वेतदैक्ये पार्वणत्वे चतुर्द्दश्यादौपार्वणादिनिषेधस्य कागतिरितिचेन्न तस्यश्राद्ध पक्षव्यतिरिक्तश्राद्धेषु त्रिभागादिपक्षविभागेषु चतुर्दश्यांपार्वण निषेधस्यपर्यवसानात् मनुरपि कृष्णपक्षेदशम्यादौ वर्जयित्वाचतुर्द्दशीम् । श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैतानतथेतराः । पक्षश्राद्धे तु कृष्णाजिनिः नभस्यस्यापरेपक्षे श्राद्धंकार्यंदिनेदिने नैवनन्दादिवर्ज्जंस्या न्नैववर्ज्या चतुर्द्दशीति यदपि चातुर्वर्ण्यापेक्षयाकुर्वीरन्निति तदपिन तथासत्यकृतानधिकृतानामधिकारःस्यात्तन्माभूदितिकुर्वीतेत्यधि कारि

विशेषणेनैक्यमुक्तम्। ततश्च सर्वापरपक्षेषुहेमन्तग्रीष्मवर्षापरपक्षा-
स्तेषु कन्याकुम्भवृषस्थेर्कैचयः तत्रापिभाद्रपदापरपक्षः पुण्यतमः
कालस्तत्रपार्वणमधिकारीकुर्यादितिसिद्धम्। एवंसतिकालान्तरा
नुपदेशादमावास्यादौ श्राद्धन्नस्यादितिचेत्। अपरपक्षशब्दस्योप-
लक्षणतया तत्संग्रहोपपत्तेः। नन्वेवमपिकृष्णपक्षइतिवाच्येऽपर-
पक्षइतिगौरवंकिमर्थम्॥ पित्र्यकर्मणिप्रतिज्ञादौ चान्द्रमसोच्चार-
णज्ञापनार्थमित्यदोषः तथाचोक्तं। आब्दिकेपितृकृत्येच मासश्चा-
न्द्रःप्रशस्यते। तथा सौरमासोविवाहादौ यज्ञादौसावनःस्मृतः।
पार्वणेचाष्टकाश्राद्धे चान्द्रोमासोमहालयइति। बृहस्पतिरपि रवे-
रभ्युदयेमानं चन्द्रस्यपितृकर्मणि। तथा तथैवपितृकृत्यादौ मास-
श्चान्द्रमसःस्मृतः। अपिच विवाहादौस्मृतःसौरो यज्ञादौसावनः
स्मृतः शेषकर्मसु चान्द्रःस्यादेषमासविधिःस्मृतइति। अत्रैत-
च्चिन्त्यते। किम्पक्षश्राद्धं नित्यं काम्यंवेति। तत्रकाम्यमित्येके।
नाश्नन्ति पितरस्त्वेति कृत्वामनसियोनरः। पक्षश्राद्धं नकुरुते त-
स्यरक्तम्पिबंतिते इत्यकरणेप्रत्यवायश्रवणात्। शाकेनापि नापर
पक्षमतिक्रामेदितिसूत्राच्च नित्यमित्यन्ये। नोभयं। पितृगाथा स-
दैवात्र गीयते ब्रह्मवादिभिः॥ कदानःसंततावग्र्यः सकश्चि
द्भवितासुतः। पितृपक्षे सदाश्राद्धं पूर्णपक्षं प्रदास्यतीत्यादिना
तम्प्रतीक्षामहेसर्वे सुवृष्टिमिवकर्षकः। काम्यदायीभवेत्कश्चि
त्कुलेस्मच्छ्राद्धदोनरइत्यादिना काम्यत्वस्यचप्रतीतेः। तस्मादु
भयरूपत्वंयुक्तम्। तत्रनित्यकाम्ययोः सङ्कटेकाम्यस्यबलवत्त्वा-
न्नित्यप्रसङ्गात्सिध्यतीति न्यायाच्च काम्यानुष्ठानेनैव नित्यस्यापि-
सिद्धिः। तथाचसङ्ग्रहकृत्। काम्यं तच्चेणनित्यस्तत्त्वंश्राद्ध-

सा सिध्यतीति। एवंच सतिकाम्ये सर्वांगोपसंहारनियमाद्भर णी मघा युगादि रविवारादि निषिद्धकालेपि पिण्डदानं महालयेभवतीति तथाचपाद्मे। वारेपातेचसंक्रांतौयुगादौचमहालये तर्पणेपिंडदानेच तीर्थेदोषोनविद्यते तर्पणेतिलानांच ब्रह्माण्डेपि ऋक्षयोगादिविद्धेपि तद्दिने पिण्डपातनं प्रचेताअपि। आभ्युद यिके संप्राप्ते मघावापित्रयोदशी॥ क्षयाहेचापिसंप्राप्ते पिण्डनिर्वपणंस्मृतं वृद्धमनुरपि महालये चतुर्दश्यां मघायां पुत्रवानपि पिण्डनिर्वपणं कुर्याद्यस्यशस्त्रहतःपिता कृष्णपक्षेचतुर्दश्यां मघायुक्तं दिनंयदि पिण्डनिर्वपणंकुर्यात् तृप्त्यर्थं शस्त्रघातिनः। अपिच तीर्थेसांवत्सरेश्राद्धे पितृपक्षे महालये पिण्डदानंप्रकुर्वंतियुगादिभरणीमघे॥ तथा महालयेक्षयाहेच दर्शेपुत्रस्यजन्मनि तीर्थेषु निर्वपेत् पिण्डान् रविवारादिकेष्वपीति नन्वेवं भरणी मघायुगादि रविवारादिषु पिण्डनिषेधकानि अयने विषुवेचैव मघायांच युगादिषु श्राद्धंकुर्वीतयत्नेनपिण्डनिर्वपणंविना मघायुगादौ भरण्यामयने विषुवेतथा पिण्डदानन्नकुर्वीत यदीच्छेत्सुतजीवितं याम्यंवापैतृकंत्रापि पितृपक्षेविशेषतः। तत्रसंकल्पनंकुर्यात् पितॄणांपुष्टिदःसदा मन्वादिश्च युगादिश्च मघाचभरणीतथा श्राद्धंतत्रप्रकुर्वीत पिंडनिर्वपणंविना तथामघाभरण्योश्च त्रयोदश्यांविशेषतः प्रौष्ठपदस्यद्वादश्यां मघाचेंनिपतेत् यदि। तत्रसंकल्पनं श्राद्धंपिंडनिर्वापवर्जितं। मघायुगादौभरण्याम् संक्रांतौ रविवासरे॥ पिण्डदानम् प्रकुर्वीत यदीच्छेज्जीवितान्सुतान् सुतश्च मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्रोविनश्यति कनीयांस्तु त्रयोदश्याम् चर्थाहेष्वेदयाद्दते। मघायुगादौभरण्यां

श्राद्धंकुर्यादतंद्रितः पिण्डदानन्नकुर्वीत तच्चमाात्ययवासरे ॥ वैशाखसाहतीयायां नवम्यांकार्त्तिकस्यच श्राद्धंसंक्रांतिवत्कुर्यात् पिंडनिर्वपणम्विना। युगादौपितृनक्षत्रे तथाम न्वन्तरादिषु । अर्घपिंडन्नकुर्वीत वैशाखंश्राद्धमाचरेदित्यादीनि वाक्यान्यनर्थकानि स्युरितिचेत्सत्यं एतानिवाक्यानि तिथिवारनक्षत्रसंक्रांति युगादिनिमित्तक्रियमाणेषु काम्यश्राद्धेषुपिण्डदाननिषेधन्ति । नपुनः पक्षश्राद्धतिथ्याश्रयादिनिमित्तश्राद्धेष्वत्यविरोधः। अन्यथावारेपातेच सङ्क्रान्त्याविल्यादिभिर्विरोधात् (१) अथ पार्वणेनैवविधिनेत्युक्तं॥ तत्रैकम्पार्वणं किंवाद्विपार्वणम् उतचतुःपार्वणञ्चेति पक्षश्राद्धे त्रिपार्वणैकोद्दिष्टयोरप्राप्तत्वात् सर्वत्रापिपार्वणधर्मत्वात्पूयाणांविवक्षितत्त्वाच्चेति । तथाह्येकपार्वणे मात्स्यं । ततः प्रभृतिसंक्रांतावुपरागादिकर्मसु । त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टंमृतेऽहनि । प्रजापतिरपि । संक्रांतावुपरागेच वर्षोत्सवमहालये निर्वपेत् पिण्डत्रित्तयमितिप्राहप्रजापतिरिति । द्विपार्वणेतु कात्यायनः कर्षूसमन्वितंमुक्त्वा तथाद्यंश्राद्धषोडशं प्रत्याब्दिकंविशेषेषु पिण्डाःषडितिस्थितिरिति । चतुः पार्वणेतु कात्यायनः । कुर्याद्दाद्शदैवत्यम् प्रेतपक्षेतु सर्वदा । यथातीर्थेगयायाञ्चएषधर्मः सनातनः । आदौपितातत्तोमाताततोमातामहस्तथा । मातामह्यस्ततोदद्यात्प्रेतपक्षेतुसर्वदा ॥ सुमंतुः । पितृभ्यःप्रथमन्दद्यान्मातृभ्य-

---

(१) किंश्राद्धंसाग्निकस्यैवाधिकारःउतनिरग्निकस्यापीत्यत्रकर्काचार्यैर्णनिर्णीतंअग्नौकरणरूपस्यांगस्याग्न्यधिकरणत्वातदुपसंहारेशाग्निकस्यैवशक्तिनेतरस्य नपैतृयज्ञियोहोमोलौकिकेग्नौविधीयतइतिनिषेधात् तत्रचदारसंग्रहपूर्वकंकर्मावसथ्याधानंतत्पूर्विकाचकर्मान्तरेप्रवृत्तिरित्यतोपिनानग्निमतोधिकारइतियत्तूक्तं अन्यभावेतुविप्रस्य पाणःवेवोपपादयेदिति तदप्यकृतावसथ्याभ्युदयिकविषयं अनग्निमतोपिश्राद्धेधि-

स्तदनन्तरम् ॥ ततोमातामहेभ्यश्चतत्पत्नीभ्यस्तथैवच ॥ गया-
याञ्चतथातीर्थेप्रेतपक्षेविशेषतः । कुर्याद्द्वादशदैवत्यमेकोद्दिष्टमतः
परं । एवंचनविप्रतिपत्तावुच्यते । तत्रैकपार्वणचतुःपार्वणयोर्य-
थाक्रममाहनवमीविषयत्वेनपरिशेष्या द्विपार्वणमेवपक्षश्राद्धे व्य-
वतिष्ठते । तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः । पितापितामहश्चैवतथैवप्र-
पितामहः ॥ समोहन्तेसुतान्सर्वे मातृपक्षेविशेषतः ॥ भुंजन्ति-
विप्रकायेषुपितरोन्तर्हिताःसदा ॥ तस्माद्विप्रान्पितॄन्विद्यात्पितृव-
त्तान्प्रपूजयेत् । द्विपार्वणप्रकर्त्तव्यंविनाश्राद्धंक्षयेहनि । पितरो-
यत्रपूज्यन्तेतत्रमातामहादयः ॥ अविशेषेणकर्त्तव्यं विशेषान्न-
रकंव्रजेदिति कृष्णश्रृङ्गवचनात् । व्यासोपि ॥ पितृमातामहा
श्चैव द्विजश्राद्धे नतर्पयेदिति । पुलस्त्यः। मातुःपितरमारभ्य त्रयो-
मातामहाःस्मृताः । तेषांतु पितृवच्छ्राद्धंकुर्युर्दुहितृसूनवइति ।
स्कान्दे। पार्वणंकुरुते यस्तुकेवलम् पितृहेतुतः । मातामह्यं
नकुरुते पितृहासोपिजायत इति। सूत्रकारोपि । त्रींस्त्रीन्पि-
ण्डानिति । एकचतुःपार्वणे क्षयाहनवमीविषये । तथाचपारा-
शरः ।। पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगो-
त्राणा मेकस्यैवक्षतेहनि ॥ नवम्यान्तु वृद्धयोश्चवल्क्यः । गयायां
पुष्करेचैवतथैवाष्वष्टकासुच ॥ पितृमुख्येनकर्त्तव्यम् पार्वणानाञ्च-

---

कारइत्येवं विधाप्रसिद्धिस्तुइहवटेयक्षो वसतोतिवदननिश्चितेतिनानग्निमतः श्राद्धा-
धिकारेप्रमाणमिति तदिदमनुपन्नं नित्यंनैमित्तिकेषुहि यथाशक्त्यात्तथाकुर्या-
दितिन्यायात्सर्वांगोपहारा शक्तस्याप्यधिकारात् अग्न्यभावेतुपाणौहोविधानात्
अस्यविधानस्यचोक्तविषयविशेषव्यवस्थायाः प्रमाणशून्यत्वात् संतिचाग्नीकरणर-
हितानिश्राद्धानितेष्वधिकारानिवृत्तेश्च स्त्रीशूद्रानुपनीतानामपिश्राद्धोपदेशात्साग्नि-
कानग्निकोभयाधिकारेणविहितंश्राद्धमितिसिद्धम् ॥

तुष्टयमिति । नन्वेवमन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतम् ॥ पित्रादि मातृमध्यन्तु ततोमातामहान्तकमित्यादि वचनविहितम् नवदैवत्यविरुध्येत । मैवं । अन्वष्टकास्विति बहुत्वश्रुतिरशेषपर्यवसानात् साग्निकर्तृकनवदैवत्यमन्वष्टकात्रये तद्वचनविहितुमर्हति नापरपक्षनवमीविषयम् । अतोद्वादशदैवत्यमपरपक्षनवमीविषयमितिसिद्धम् ॥ अन्यथा नवदैवत्येमातॄणां पृथक्त्वेन मातामह्यादीनामपृथक्त्वेनार्द्धजरतीयापत्तेः । तथाच पुराणसमुच्चये । सर्वासामेवमातॄणां श्राद्धंकन्यागतेरवौ ॥ नवम्याञ्चप्रदातव्यम् ब्रह्मलब्धवरायतः । पितृमातृकुलेनार्यो याःकाश्चित्प्रमृतास्त्रियः ॥ श्राद्धार्हामातरो ज्ञेया स्तासांश्राद्धम् प्रदापयेत् । वृद्धौतुमातृपूर्वंहि श्राद्धङ्कुर्वीत बुद्धिमान् । अन्वष्टकासु सर्वासु पितृपूर्वं समाचरेत् ॥ तामिस्रपक्षे नवमी शापुण्यातुनभस्यके । चत्वारःपार्वणाःकार्याः पितृपूर्वामनीषिभिः ॥ पितॄणांतु त्रयः पिण्डा मातृपूर्वास्तथात्रयः । मातामहानामप्येवं त्रयोमातामहीषुच । एवंकुर्वन् ततः श्राद्धम् मातॄणाञ्चनदोषभाक् ॥ भवत्येवनरोविप्रा इति ब्रह्मानुशासनइति । कात्यायनोपि । नवानांनवकं वृद्धौ तथैवान्वष्टकेविदुः ॥ कुर्याद्द्वादशदैवत्यम् प्रेतेतीर्थेगयासुच । तथा उपप्लवेचन्द्रमसोरवेर्वृद्धौगयायां गमनागमेषु । अन्वष्टकायांच महोत्सवेषु श्राद्धंक्रियाद्वादशदैवतास्यात् ॥ इतयाज्ञवल्क्योपि ॥ गयायांच कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्तेदिवाकरे ॥ कुर्याद्द्वादशदैवत्यं पार्वणानां चतुष्टयमिति । ननु दिनानिदशपञ्चचेत्यत्र तिथिषोडशकंप्रतिविरोधः । तथाच शाट्यायनः । नभस्यस्यापरेपक्षे तिथिषोडशकन्तुयत्। कन्यागतान्वि

तं चेत्स्यात्सकालःपितृकर्मसु । ब्रह्माण्डेपि । कन्यागते सवितरि यान्यहानितु षोडश । क्रतुभिस्तानितुल्यानि तेषुदत्तमथाक्षयं । कन्यागतएकदेशेपि । तथाच कार्ष्णाजिनिः । आदौमध्येवसानेवा यत्रकन्यांव्रजेद्रविः ॥ सपक्षःसकलः पूज्यो श्राद्धषोडशकंप्रतीतिचेत् । उच्यते । द्वादशकपालेष्वष्टाकपालवत् । षोडशदिनेषु पंचदशदिनानुवाद इत्यविरोधः । श्राद्धषोडशकेतु सन्देहः । तत्रैके शुक्लप्रतिपदासह तिथिषोडशकमाहुः । तथाच देवलः । अह्नः षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदासह । चन्द्रक्षयाविशेषेण सापिदर्शात्मिकास्मृतेति । तन्न शुक्लप्रतिपदो दौहित्रकर्तृक मातामहश्राद्धविषयत्वात् । तथाच मातॄणांनवमीयद्वतानांच चतुर्दशी तद्वन्मातामहानांच शुक्लेथप्रतिपन्मतेति । अन्येतु तिथिवृद्धिविषयं । श्राद्धषोडशकमिति । तदपिन तथासति त्रुटिवृध्योः पंचदश सप्तदश श्राद्धसंभवात्षोडशकविधिवाधापत्तेः । तथाचैवंपठन्ति । तिथयःपंचदशस्युः प्रेतपक्षेतुषोडश । अनुमत्यादिकङ्कुर्यात् पितॄणां दत्तमक्षयं ॥ नातः पञ्चदशेकुर्यान् नातः सप्तदशेतथा । ऊनेतु नरकं यान्ति ह्यधिकेसर्वाइनक्षय इति । तस्मात्त्रुटिवृध्योरभावे षोडशश्राद्धविधिरितिचेत् । तथासति श्राद्धषोडकस्य कदाचित्कत्वेन नित्यत्वानुपपत्तेः । अतः प्रौष्ठपदीमारभ्य वृद्धौप्रतिपदमभिव्याप्य वृद्धौवहिःकृत्य श्राद्धषोडशकं कर्त्तव्यमितिव्यवस्था युक्ता । एवंतर्हि प्रतिपदो दौहित्रविषयत्वमित्युक्ति विरुध्येत । तत्र त्रुटिविषयत्वात् तयाषोडशपूरणोपपत्तेः यद्वा एकाहे तिथिद्वयसंबन्धे श्राद्धद्वयकरणात्षोडशपूरणम् । ततश्चोभयथापि प्रौष्ठपद्यामारम्भः । तथाचसूतः ॥ पूर्णिमाप्रभृति श्राद्धम्

न्तस्मात्कुर्याद्विचक्षण: । दिनेदिने यज्ञफलं लभते श्राद्धदोनर: ॥ ब्रह्मांडेपि ॥ श्राद्धञ्च पूर्णिमायांचकृत्वापूर्णफलं लभेत् । प्रतिपद्यर्थलाभाय द्वितीयायांयचापरे ॥ पुराणसमुच्चयेपि । प्रशस्ता पौर्णिमा मुख्या स्तिथय: षोडशैवता: । यथातिलानांतैलञ्च तुल्यंवै पक्षतक्रषायो: । पौर्णिमाया ममायाञ्च समम्पुण्यफलंद्वयो: । पूर्णपक्षे नभस्यस्यतिथि: पूर्णाप्रशस्यते । अस्यांदत्ते पितॄणांवै तृप्ति: सांवत्सरीभवेत् । अमायांश्राद्ध कृच्चैव सर्वान्कामानवाप्नुयात् । पूर्वापराह्णयो: स्त्तेय: श्राद्धं कुरुतेनर: । नभस्यस्यद्विजश्रेष्ठा: पितरस्तेनपुविता: । पौर्वाह्णिकी पौर्णमासीह्यमाचैवापराह्णिकीति । वृद्धयाज्ञवल्क्योपि । कामिकान्तिथिकर्त्तव्यं श्राद्धकर्मद्विजादिभि: । पूर्णिमाश्राद्धदानेन सम्पूर्ण फलमश्नुते । कुर्वन्वै प्रतिपच्छ्राद्ध मनमानौसमश्नुते । इत्यादिषोडशकम् । वायुपुराणेपि । पुष्टि म्प्रजां स्मृतिंमेधामित्याद्युपक्रम्य पौर्णमासप्रा द्यमावासप्रांत तिथिषोडशकमुक्त मित्यलं । ननु श्राद्धम् पिंडप्रदानंकर्मेति कथमुक्तं स्मृतिष्वनेकधाश्राद्धशब्दप्रयोगात् तथाहि । श्राद्धभुगष्टवर्जयेत् । श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय अप्रियस्तात् सकलेजन्तु भोजयेद्यस्तुयोगिन इत्यादिनाभोजने । श्रद्धास्ति यत्रचश्राद्धम् । यत्राश्रद्धार्चा हृत्तिभ्योगा: । श्रद्धयादीयते यस्माच्छ्राद्धन्तेन निगद्यतइति पाणिन्यादिवचनाच्छ्रद्धायोगे । स्त्रीस्त्रीण्पिण्डानवनेज्यदद्यात् । नन्दायांभार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि तेषुश्राद्धंनकुर्वीतेत्यादि वचना त्पिण्डदानेवा । अथैतन्मनु: श्राद्धशब्द: कर्मप्रोवा वाचेत्यादिनाकर्मणि । एवंविप्रतिपत्तौ पिण्डदानस्य प्राधान्यात्तद्दानेशन्तनोर्हस्तोत्थानाच्च गयादौ पिंडदानंश्राद्धम् । ब्राह्मणपरीक्षायत्नादपाङ्क्तेय भोजने दोषश्रवणात् पिण्डदा

ह्निय्येपि श्राद्धसम्भवाच्च युगादौब्राह्मणभोजनमेवश्राद्धं दर्शा दौतूभयसमुच्चयःश्राद्धमित्येके तदन्येनचमंते । अव्या- प्त्यादि दोषपराहतेः श्रद्धयादीयत इत्यादावव्यापकत्वाच्च । तदपिन । तथासति हेतुकत्वसंभवे कल्पनागौरवकल्पेः । अथैतन्मनुः । श्राद्धशब्दकर्मेतिस्स्वालिवैयर्थ्यं । तथाचोक्तं । पुराणंमानवोधर्मः सांगोवेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि नहंतव्यानिहेतुभिरिति । तस्मात्सर्वत्रकर्मत्वाविशेषा दाम्नायभेदेन कर्मव्यवस्थायुक्ता । तथाच धर्मप्रदीपे यजुषां पिण्डदानन्तु वह्वृचांद्विजतर्पणम्। श्राद्धशब्दाभिधेयंस्यादुभयंसाम वेदिनामिति। आपस्तंबोपि । श्राद्धशब्दः कर्मप्रोवाच पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थमिति । देवतोद्देशेनयथाह वनीयेहोमस्तथापितृद्देशेन ब्राह्मणे दत्तंश्राद्धमित्यर्थः । ततश्च कर्मैवोपपन्नमिति । तथाच ब्रह्माण्डे । देशेकालेचपात्रे च श्रद्धयाविधानाचयत् । पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्योदत्तं श्राद्धमु- दाहृतमिति । मरीचिरपि । प्रेतंपितॄंश्च उद्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मनः। श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं संप्रकीर्त्तित- मिति। बृद्धयाज्ञवल्क्योपि। पात्रं पत्नी विधिः श्रद्धा देशः कालः क्षमा दया । एतद्देवोच्यतेश्राद्धं हविः कर्तृसमन्वितमिति । यद्वैकत्र पारिभाषिक मितरत्रौपचारिकम्। तथाच श्रीधर पद्धतौ। होमश्च पिंडदानंच तथाब्राह्मणभोजनम् । श्राद्धश- ब्दाभिधानंस्या देकस्मिन्नौपचारिकम्। प्रयोगोदृश्यतेलोके नि- यमस्तु त्रयेसतीति । प्राधान्यप्रयोजनं यदकरणेभ्यावृत्तिः । प्रधानस्याक्रियायत्र सांगंतत्क्रियते पुनरितिवचनात्। यदुक्तं प्रतिपदि दौहित्रतृकर्तृकश्राद्धविषयत्वमिति । तत्रकिंजीवत्पि-

तृको दौहित्र: उतमृतपितृकइति उभयथाप्रतिक्रम:। तथाच। जातमात्रस्तुदौहित्रो विद्यमानेपि मातुले। कुर्य्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते। नन्वेवं त्रिपिण्डं षट्पिण्डं वा उच्यते। पित्रादित्रिके जीवति त्रिपिण्डं मृतेतूत्तरमिति। तथाचकात्यायन:। मातामहानांदातव्यं प्रतिपद्येवमुख्यकं। त्रिकंहित्वाप्रयत्नेन श्राद्धंकुर्यात्त्रिपिंडकम्। गौतमोपि। मातृपक्षे मृतानाञ्च देयंभक्त्या तु मुख्यकम्। सर्वेषां पावनं कुर्यात् यथाशक्त्यातु पिंडद:। जातमात्रस्तु दौहित्रो विद्यमानेषु पार्वणम्। कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपदेऽवसर्वदेति। मृतपित्रादि त्रिकेतु गोभिल:। मातामहानां प्रतिपद्दौहित्र: स्वयमाचरेत्। तत्रपित्रे स्वयन्देयं विशेषात्प्रीतिरिष्यते। प्रतिपत्प्रतिपच्छ्राद्धं पित्रइति पितामहाद्युपलक्षणम्। प्रत्यक्षपितरन्त्यक्त्वा ह्यन्यथातु ददातिय:। सयाति नरकं घोरं यावद्भूसागरानगा इति। मृते पित्रादित्रिके पितृपङ्क्तिपरित्यागेन। प्रत्यवायजनकत्वात्। पञ्चमीपर्य्यन्तं श्राद्धकालत्वाच्च। तथाच यम:। हंसे वर्षासुकन्यस्थे शाकेनापि गृहेवसन्। पञ्चम्योरन्तरेदद्या दुभयोरपिपक्षयो:॥ एकादशी चतुर्द्दश्यादि तिथिश्राद्धानि क्षयाहश्राद्धानितूत्तरत्रप्रपञ्चयिष्यन्ते। इहत्वपरपक्षादि प्रपञ्चेनालम्। एवंपक्षश्राद्धमुक्त्वा पक्षान्तरमाह॥

* ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्या:॥ २॥

वाशब्दउत्तरोत्तरप्राशस्त्यं सूचयन्स्मृत्यन्तरोक्तपक्षा न्द्योतयति। ततश्च शक्ततमेन शक्ततरेणशक्तेनचपूर्णिमांपञ्चमीमष्टमी मेकादशीमारभ्य शेषदिनेषु यथाक्रमं शक्त्याश्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थ:। तथाच ब्राह्मे। अश्वयुक्कृष्णपक्षेतु श्राद्धङ्कुर्याद्दिने दिने॥ त्रि-

भागहीनम्पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा विष्णुधर्मोत्तरेपि। उत्तराद-यनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठंस्याद्दक्षिणायनम्। चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवेऽधिकम्। प्रौष्ठपद्यापरपक्ष स्तत्रादिवविशेषतः। तत्रैवं पञ्च मूर्ध्वं ततोप्यतीत्याष्टमूर्ध्वं ततोप्यतीत्यैकादशीमारभ्य श्राद्धं-विदधता वाक्येन। कृष्णपक्षे दशम्यादि वर्जयित्वा चतुर्दशीमि-ति। दशमीप्रभृतिश्राद्धविधायकं मनुवाक्यम् विरुध्येत। पितुः शंवत्सत्वे दशमीप्रभृतित्रिभागत्वं पञ्चम्येतरस्यैकादशीप्रभृतीत्य-विरोधः। अतएव प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकांवर्जयित्वा चतुर्दशीमिति चतुर्दश्यांपार्वणनिषेधस्य त्रिभागादिपक्षेष्वेवपर्यवसानमित्यु-क्तम्। तिथिविषये पक्षान्तरमाह।

* यदहःसम्पद्येत तदहर्ब्राह्म णानामन्त्र्यपूर्वेद्युर्वा॥ ३॥

यदहरिति विभक्त्यर्थाव्ययीभावे। नपुंसकादन्यतरस्यामितिटज्-भावः। क्षत्रियादिप्रतिषेधार्थम् ब्राह्मणानिति। पूर्वेद्युरिति नि-पातः। ततश्च यद्दिने मृताहसंज्ञकतिथिरपरपक्षे स्यात्तदहे पू-र्वाह्णेवा ब्राह्मणानामन्त्र्य श्राद्धङ्कुर्यादितिशेषः। पूर्वेद्युरसम्भवे तदहर्निमन्त्रयेदितिवाशब्दार्थः। तथाचकूर्मे श्वोभविष्यतिमेश्राद्धम्पू-र्वेद्युरभिपूजयेत्। असम्भवे परेद्युर्वा यथोक्तं लक्षणैर्युतान्। देवलोपि। श्वःकर्त्तास्मीति निश्चित्य दाताविप्रान्निमन्त्रयेत्। असम्भवेपरेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेदिति। अथवा वाशब्दो व्यवस्थायां। योषित्प्रसङ्गिनः पूर्वेद्युरितरांस्तदह इत्यर्थः। तथाच मार्कण्डेयः निमन्त्रयेतपूर्वेद्युः पूर्वोक्तांस्तुद्विजोत्तमान्।

अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वायोषित्प्रसङ्गिनं । कात्यायनोपि।
नविना ब्रह्मचर्येण ब्राह्मणः श्राद्धमर्हति । ब्रह्मचारी यतिश्चैव
तद्दिनेच निमन्त्रयेदिति । दिनद्वयेपि निमन्त्रयेदिति समुच्चया-
र्थोवा । तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः । चरणक्षालनादूर्ध्वं पुनर्विप्रनि-
मन्त्रणम् । आसनार्चनसंयुक्तम् मर्वञ्च प्रतिपाद्यत इति । अ-
न्येके । यदहः सम्पद्येतेति सम्पत्यर्थवाचकत्वाद्यदह र्यथो-
क्तद्विजद्रव्यादि लाभस्तदह एवश्राद्धं नतुमृताहमिति । तन्न ।
तस्यालभायोगत्वेनानिश्चयत्वात् मृताहोवाचनिकत्वात् सदा-
चरितत्वाच्च । नच संयतः पुरुषयत्नसाध्यत्वादन्यपरत्वम्वा ।
तस्मान्मृताह एवसर्वं सम्पाद्य श्राद्धं कर्तव्यमित्युक्तं । अत-
एवगोभिलसूत्रे यदहउपपद्येतेतीत्युपपन्नार्थमुक्तं । तथाच
पुराणसमुच्चये । यातिथिर्यस्य मासस्य मृताहेतु प्रवर्त्तते ।
सातिथिः प्रेतपक्षस्य पूजनीयाप्रयत्नतः । तिथिच्छेदोनकर्त्तव्यो
विनाशौचं यदृच्छया । पिंडश्राद्धञ्च दातव्यंविच्छित्तिन्नैवकारये-
दिति मृताहविषयस्यापि स्पष्टश्रुङ्गवचनस्यात्रापि सदाचारेण-
सङ्कुतत्वात्तिथिविषयत्वमप्यविरुद्धं । एतच्च पुत्रभ्रातृपत्न्यादि
व्यतिरिक्तविषयं । तेषा मेकादशी द्वादश्योः श्राद्धविधानात् ।
तथाच वायुपुराणे संन्यासिनोप्याब्दिकादि पुत्रं कुर्याद्यथातिथिः ।
महालयेतु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेनत्विति । पिण्डश्राद्धंच दा-
तव्यमिति निषिद्धदिनेपीत्यर्थः तथाचकात्यायनः । अशक्तः पक्ष-
मध्ये तु करोत्येकदिनेयदि । निषिद्धेपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं
यथाविधिरिति । नन्वेवं पौर्णमास्यां मृतस्य कुत्रतिथाविति ।
तत्रामावास्यायामित्येके । तन्न । तिथ्याश्रयाभावात् ॥ दर्शमृ-
तस्यैव तत्रोचितत्वाच्च । अतोभाद्रपद्यांमेवयुक्तं तथाच वृद्धया-

ल्क्यः । पूर्णिमायाममायांवा सदाकन्यागतेरवौ । एकोद्दि-
ष्टं तु मातुःस्या त्पितुःपार्वणमुच्यते । नान्यकाले प्रशंसंति चये-
ह्नितु पार्वणमिति पूर्णिमादर्शयोर्मृतस्य कन्यागतेरवौ तयोः ।
चयाहसंज्ञकतिथित्वात् प्रौष्ठपद्यामपरपक्षेच दर्शेच पार्वणंक-
र्त्तव्यमित्यर्थः । तथाच प्रौष्ठपद्याममायांच कन्याप्राप्ते रवौस-
दा । सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धंवा इन्दुलोचनइति । एकोद्दि-
ष्टन्तु मातुःस्यादित्यैव मुपरिष्टाद्वक्ष्यामइत्युक्तम् । अत्रकेचिद्दैवपूर्वं
निमंत्रयेदिति । तन्न । पितृपूर्वस्यविहितत्वात् । (१) तथाच देवलः ।
श्वःकर्त्तास्मीत्ति निश्चित्य दातात्रिप्रान्निमंत्रयेत् । कृतापसव्यं
पूर्वेद्युः पितृपूर्वंनिमंत्रयेत् । प्रचेताअपि । कृतापसव्यः पूर्वेद्युः
पितृपूर्वंनिमंत्रयेदिति स्मृत्यन्तरेपि प्रार्थयीतप्रदोषांते भुक्तान-
शयितान्द्विजान् । अयुग्मानपसव्येन पितृपूर्वंनिमंत्रयेदिति यत्तु
बृहस्पतिवचनं । उपवीतीततोभूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान् ।
अपसव्येनपित्र्ये च स्वयंशिष्योथवासुत इति । तत्पूर्वं पश्चाद्भावयो
रश्रवणादस्मिन्नेव क्रमेयोज्यमित्यविरोधः । एतच्च पूर्वेद्युर्निमं-
त्रणं गृहलेपाद्युपलक्षणं । तथाच वाराहे । वस्त्रशौचादि कर्त्त-
व्यं श्वःकर्त्तास्मीतिजानता । स्थानोपलेपनंभूमेः कृत्वाविप्रान्नि-
मंत्रयेदित्यादि । एवं निमंत्र्य ब्राह्मणानाह ॥

* स्नातकान् ॥ ४ ॥

स्नातकास्त्रिविधास्तान्निमंत्रये दितिशेषः । तथाचयमः ।
विद्याव्रतोभयस्नातो ब्राह्मणःपंक्तिपावनइति । अयंचापत्नीक-
निमंत्रणप्रतिषेधप्रसंगः विभार्योवृषलीपतिरित्यत्रिणानिषेधात् ।

* एकेयतीन् ॥ ५ ॥

निमंत्रयेयुः नकात्यायनादयइतिविकल्पः ॥ तथाच वायवीये ।

(१) वस्तुतस्तु पितृपूर्वन्निमन्त्रणन्त्वन्यशाखाविषयम् दैवपूर्वं ठ० श्राद्धमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥

गृहस्थानांसहस्रेण वानप्रस्थशतेनच। ब्रह्मचारीसहस्रेण एकोयोगीविशिष्यते। विष्णुरपि। अपिनःस्वकुलेजायाद्वोजयेद्यस्तुयोगिनः। विप्राञ्छ्राद्धे प्रयत्नेन तेनतृप्यामहेवयमिति। इतरेकात्यायनादयोनेत्याहुः। तथाच गृह्यसंग्रहः॥ आचार्यानुमतंवाक्यमेकीयंगृह्यतेक्वचित्। शेषाण्येकीयवाक्यानि आचार्योनप्रशंसति। वसिष्ठोपि। श्रुतिस्मृतीअतिक्रम्य यंसमश्नातिमूढधीः। नतंतु। ब्राह्मणंप्राज्ञः श्राद्धार्थमुपवेशयेत्॥ योदद्यादन्नमस्माकं तत्सर्वंमधुनासह॥ आमिषेणसमायुक्तं शस्तानांमृगपक्षिणां। जातूकर्ण्यः। दारवान्योद्विजःश्राद्धेदद्यान्नोमांसमध्वरे सदुरात्मा दुराचार्यो वेदमार्गस्यदूषकः। तर्पणंतिलहीनंच श्राद्धंयच्च-निरामिषं। विनादर्भैश्चयासंध्या त्रयंशशविषाणवत्। यत्र मातुलजोद्वाही यत्रवावृषलीपतिः। श्राद्धंधिनोतितत्त्रेता न्कृतं यच्चनिरामिषं। विश्वामित्रः। निमंत्रितस्तुयःश्राद्धे यज्ञेवापिद्विजाधमः। मांसंनाश्नातिनिरयं यातिवैपशुतांनरः। इत्यादिप्रगवाधया यतिपक्षः कात्यायनेन निरस्तइत्येकेइत्युक्तम्। त्रिदण्डिनामेवविहितत्वात्। तथाचवायौ। सन्तिवेदविरोधेन केचिद्विज्ञानमानिनः। अयज्ञयतयोनाम वेदसंतियथारजः। मुग्धान् जटिलकषायान् श्राद्धेयत्नेनवर्जयेत्। ब्रह्मांडेपि। एभिर्निर्धूतदुष्टश्च श्राद्धंगच्छतिदानवान्। शिखिभ्योधातुरक्तेभ्य स्त्रिदण्डिभ्यः प्रदापयेदिति। मुण्डोविशिखः। जटिलोभस्मांगः। श्रुतिरपि। अशुचिर्वा एषयन्मुण्डस्तस्मैतदपिधानंयच्छिखेति। उभावप्यज्ञातकुलशीलत्वान्ननिमंत्रयेदित्यन्ये। तथाचकात्यायनः। यस्यशीलंनजानीयात् स्थानन्त्रिपुरुषंकुलम्॥ कन्यादानेतथाश्राद्धे नवृणीयात्कदाचन। मनुः। नस्वगोत्रेहविर्दद्यात् समानप्रवरे-

तथा। नाविज्ञातकुलेचैव यथाकन्यातथाद्दविः। पुराणसमुच्चयेपि। येषांनज्ञायतेस्थानं नष्टस्थानाश्चयेद्विजाः । नज्ञातिर्ज्ञायतेयेषां नसंबंधीनबांधवः॥ कुधर्माचरणायेतु नतांछ्राद्धे निवेशयेदिति। तदपिन । विज्ञातकुलशीलादीनां विधानोपपत्ते मांस मधु दक्षिणादानपंक्तिभेदादिदोषोपपत्तेः । तस्मादुभयोरप्यातिथि-रूपेणभोज्यत्वं नपंक्तौनिवेशइतियुक्तं। तथाचवाराहे। वैश्वदेवेनि युञ्जीत ब्रह्मचारिंशुचिंसदा। भिक्षुकान्देवतार्थेषु पूजयेदतिथिं यथा । अतिथ्यादिवृत्तौ छागलेयोपि। गंधमाल्यैः फलैश्चैव भोजनैःक्षीरसंस्कृतैः । पूजयेदतिथिंश्राद्धे पितॄणांतुष्टिकारकं । ब्रह्मचारीयतिश्चैव पूजनीयोहिनित्यशः। तत्कृतंसुकृतंयत्स्या त्त-स्यषड्भागमाप्नुयात् । मार्कंडेयोपि । भिक्षार्थमागतान्वापि । कालेसंयमिनोयतीन्। भोजयेत्प्रणिपातादैः प्रसादोद्यतमानसः। कल्पतरावपि। पूजयेच्छ्राद्धकालेपि यतिंसब्रह्मचारिणं । तृप्यं तिपितरोदेवाः सचयातिपरांगतिम्। तारयंतिचदातारं पुत्रान्दा रान्पितॄंस्तथा । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजयेदाश्रमागतं । अला भेध्यानभिक्षूणांपूजयेत् ब्रह्मचारिणं ॥ तदलाभेप्युदासीनं गृ हस्थमपिभोजयेत्। विश्वामित्रोपि। यतिर्वाब्रह्मचारीवा भुङ्क्ता तानांद्विजन्मनो । श्राद्धेयत्रभवेत्साक्षी महालयसमंहितत् । महालयेगयायांच यतिधर्मेष्वपिः। पित्रर्थंकल्पितंपूर्वं मन्वदेवा दिकारणात् । वर्जयेत्तादृशीभिक्षां परबाधाकरींतथा। यमो पि। भिक्षुकोब्रह्मचारीवा भोजनार्थमुपस्थितः। उपविष्टेषुतुप्राप्तः कामंतमपिभोजयेदित्येवमादिवचनपर्यालोचनया यतीनांसाक्षि त्वयोरेवप्राप्तिर्नपङ्क्तौनिवेशइति। तथाचस्मृतिः । भुक्तशेषंनभुं जीत पीतशेषंनसंपिबेत्। नचैवोपविशेत्पङ्क्तौ यतेर्वातापसस्य

वेति। यतिस्तुसर्वविप्राणां सर्वेषामग्रभुग्भवेदिति। वायुपुराणोक्तेः। किञ्च यदियतयुपवेशःस्या त्तर्हादिजेभ्योमांसादिदाने न तेषांतदभावे पङ्क्तिवैषम्यान्नयुक्तम्। नपङ्क्तौविषमंदद्यादिति वाक्यात्। वृद्धहारीतोपि। पंङ्क्तिभेदी वृथापाकी नरकंप्रतिपद्यते। कामांल्लोभाद्भयाद्वापि यःपङ्क्तिन्दूषयेत्द्विजः। नरकादवतीर्णस्तु जायते ग्रामसूकरइति। अपिच। दक्षिणायामपिवैषम्यं। तथाचविश्वामित्रः। हेमंतारजतंवापि यतयेब्रह्मचारिणे। योददातिक्षतेवस्त्वं सभवेद्ब्रह्मघातकइति। अतएकइत्युक्तं तत्सूत्रम् यद्वैकग्रहणं व्यवस्थितविकल्पार्थं देवश्राद्धे यतयः पित्र्ये गृहस्थाइति। तथाचवृद्धवशिष्ठः। चत्वारः आश्रमापूज्या देवश्राद्धेनसर्वदा॥ चतुराश्रमबाह्येभ्यः श्राद्धं नैवप्रदापयेत्। मार्कण्डेयोपि। ब्राह्मणानांसहस्रेभ्यो योगित्वग्रासनोयदि॥ यजमानञ्चभोक्तॄंश्च नौरिवांभसितारयेत्। यमोपि। न ब्राह्मणम्परीक्षेत दैवेकर्मणिसर्वदा। पित्र्येकर्मणिसंप्राप्ते परीक्षेतप्रयत्नतः। वैश्वदेवे नियुञ्जीतेति वाराहवाक्याच्चेत्यलंबहुना।

* गृहस्थान्साधून्वा ॥ ६ ॥

वाशब्दः पाक्षिक यतिनिमंत्रणनिषेधार्थः। तथाचजाबालः। अश्नंतियेनमांसानि भार्याहीनाश्चयेद्विजाः॥ येचमातुलसंबंधा नतान्श्राद्धे निवेशयेत्। ऋष्यशृंगोपि। नाश्नातियोद्विजोमांसं यस्यनोदार संग्रहः तावेतौमुनिभिः प्रोक्तौ वनहोमखदूषकाविति। ननु। वाशब्दःगृहस्थनिषेधार्थःकिंनस्यात्। मैवं साधुशब्देनैवतन्निषेधसिद्धेः। नचात्रवाशब्दाभावःशङ्क्यः। शाखांतरेदृश्यमानत्वात्॥ तथाचगोभिलः। गृहस्थान्साधून्वेति। वसिष्ठोपि। य-

तीनृगृहस्थान्साधून्वेति । अतश्चगृहं पत्नी तत्सहिताग्गृहस्था-न्नरान्निमन्त्रयेदित्यर्थः । नचविभार्यनिमन्त्रणमनुक्तात ॥ विभा-र्यत्वपत्नीपतिरित्यनिणाप्रतिषेधात् । साधूनाह्वादितग्पुराणे । साधून्वैच्यामिसायंतमित्युपक्रम्यगङ्गायमुनयोर्मध्ये मध्यदेशः प्र-कीर्तितः । तत्रोत्पन्नाद्विजाय्येवैसाधवस्तेप्रशस्तइति । यद्वादेश-व्यतिरिक्तदेशस्थाः सद्वृत्ताः म्लेच्छदेशनिवासिनो वर्जयेदिति-मात्स्योक्तेः ।

* श्रोत्रियान् ॥ ७ ॥

निमन्त्रयेदितिशेषः । श्रोत्रियमाहदेवलः । एकशाखाचस-कलां षड्भिरङ्गैरधीत्यच । षट्कर्मनिरतोविप्रः श्रोत्रियोनाम-धर्मवित् । जन्मनाब्राह्मणोज्ञेयः संस्कारैर्द्विजउच्यते । विद्यया यातिविप्रत्वंत्रिभिः श्रोत्रियउच्यतइतिवा ।

* वृद्धाननवद्यान् ॥ ८ ॥

विकलेन्द्रियदुराचारादि दोषराहित्यमनवद्यशब्देनोच्यत-ते । ततश्चाग्र्यः सर्वेषुवेदेषुश्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवेति युवत्वेन वृद्ध-निषेधेवृद्धानिति प्रतिप्रसवः । यद्वायुवत्वृद्धत्वयोर्विध्यान्तर्व्यति रिक्तस्याल्पवयस्कस्य भोक्तृनियमात्समस्यनिषेधः । अनवद्यपद मुत्तरत्रानुषज्यस्वकर्मस्थद्विजविशेषणं कृत्वा केवलवृद्धशब्देनज्ञान-वयस्तपोवृद्धांस्त्रिविधानितिहलायुधः ।

* स्वकर्मस्थान् ॥ ९ ॥

स्वजात्युक्तकर्मानुष्ठानरतान्विप्रानित्यर्थः । अतश्चश्रोत्रिया-दिवैलक्षण्यमनेनोक्तमित्यपुनरुक्तिः । तथाचपुराणसमुच्चये । गृहस्थाः कुलसम्पन्नाः प्रख्याताकुलगोत्रतः । स्वाचारनिरताः शान्ताः

विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाइति। मुख्यकल्पंप्रदर्श्यानुकल्पमाह।

* अभावेपिशिष्यान्स्वाचारान्॥ १०॥

अपिशब्दः स्मृत्यंतरोक्तानुकल्पसमुच्चयेतत्पूर्वोक्तमुख्यकल्पाभावेसद्वृत्तान् शिष्यादीनपिनिमन्त्रयेदित्यर्थः। तथाचयाज्ञवल्क्यः॥ स्वस्रीयऋत्विक्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः। त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसम्बन्धिबान्धवाइति। अनुकल्पस्त्वयंज्ञेयः सदासद्भिरनुष्ठितः। मातामहंमातुलञ्च स्वस्रीयंश्वसुरंगुरुं। दौहित्रंविट्पतिंबंधुंऋत्विग्याज्यौचभोजयेदितिमनुः। आपस्तंबोपि। गुणवदलाभेसोदर्योप्यमावन्तेवासिनोप्यातादृति। अयमनुकल्पोदैवएवनपित्र्ये। तथाचात्रिः। पितापितामहोभ्राताशिष्योवाथसपिंडकः। नपरस्परमर्घ्याः स्युर्नश्राद्धेऋत्विजस्तथा॥ ऋत्विक्पुत्रादयोह्येतेसकुल्याब्राह्मणाद्विजाःवैश्वदेवेनियोक्तव्यायदेतेगुणवत्तराइति। अपिभिन्नक्रमइतिहलायुधः। स्वाचारानित्यनेनाचार्यधनहारित्वाभावउक्तः। तेहिकदाचिद्धनहारिणोविहिताःदद्यात्पिंडंहरेद्धनमित्यादिना। अतस्तथात्वेशिष्यदौहित्रादयोनाभिमन्त्रणीयाःपिंडदोंशहरइतिपिंडदातृत्वहरंसम्भवात्। वर्ज्यानाह।

* हीनांगनग्नशुक्लविक्लिधःश्यावदन्तविद्धप्रजननव्याधितव्यंगिश्वित्रिकुष्ठिकुनखिवर्जम्॥११॥

हीरितिपित्रोर्वंशेत्रिपुरुषंवेदाग्न्योर्विच्छेदोहीनांगनः। तथाचसुमंतुः। यत्रत्रिपुरुषादासीदुभयोर्गोत्रयोरपि। वेदस्याग्नेश्चविच्छेदोहीनांगनःपरिकीर्तितः। दुश्चर्मेतिच। शुक्लोतिकपिलांग-

केश: । तथाचकात्यायन: ॥ द्विनग्न: किलदुश्चर्माशुक्लोतिकपिल:स्मृत: । विवर्चिंत्रादिरव्दोषोविज्ञिध:परिकीर्तित: सङ्ग्रहकारोपि । खल्वाटकश्चदुर्नील: कपिलाश्चंडएवचेति । विक्लिधओष्ठ भग्नमनाद्दतदन्त: । तथाच । शश्वत्तैवाधरोष्ठाभ्यांछादिततेदशनावली । विक्लिध:सतुविज्ञेयोत्राह्मण: पंक्तिदूषक: पूतिगन्धप्राणइतिकश्चित् । श्यावदन्त: । स्वभावात्कपिलदन्त: । विद्धप्रजनन: छिन्नलिंगचर्मादिच्छिणात्येप्रसिद्ध. । तथाच कल्पलतायां । विद्धप्रजननश्चैव हतंशस्त्रविकारवान् । तंहि कामार्थभोगार्थं दाक्षिणात्या:प्रकुर्वते । दन्ध्योजो । मृतापत्यइत्यन्ये । व्याधितोरोगी महारोगोपसृष्ट इतिकश्चित् । व्यङ्गी विगतविविधंवांगंयस्यैतिसमस्य । हीनांगोधिकांगश्च । हीनातिरिक्तांगइतिस्मृते: । श्वित्री । श्वेतकुष्टी । कुष्टीकुत्सितगलितांग: । व्याधितग्रहणादेवतन्निषेधेसिद्धे तद्ग्रहणादोषाधिक्य द्योतनार्थं । अजीर्णादिस्वल्परोगिदोषाल्पत्वज्ञापनार्थञ्च ।कुनखी स्वभावात्कुत्सितनखो । एतान्वर्जयित्वा निमंत्रयेदित्यर्थ: । अत्रस्नातकादि विहितग्रहणादेवतत्रनिषेधेसिद्धे द्विनग्नादिनिषेधो मुन्यन्तरोक्तआंतरालिकाद्विजोपवेशनार्थ: । तेचग्रंथगौरवान्न्नलिखिता: । अन्यथाद्विनग्नादि वर्जनमनर्थकंस्यात् ।

* अनिन्द्येनामंत्रितोनापक्रामेत् ॥१२॥

अनिन्द्योनिर्दोषस्तेनामन्त्रितोनव्यतिक्रमेत् । तथाचश्रुति: । (१) सहोवाचानिंद्यावेमा इषतपसोनिन्द्यो इत्तोनशक्यमपक्रमितुमिति तस्मादुह्यानिंद्यस्य इतोनापक्रामेदिति ।आग्निवेश्योपि ।नैकदापि परान्नं यो भुङ्क्तेमूढमतिर्द्विज: ॥ वत्सराभ्यन्तरे वत्सरंभवेदिति । निर्दोषस्येतिशेष: ।

(१) अग्निष्टोमप्रकरणेऽध्वरकांडे

***आमन्त्रितोवान्यदन्नप्रतिगृह्णीयात्॥१३॥**

निमन्त्रितोविप्रोऽन्यदन्नं सिद्धमामन्वा परस्य नगृह्णीयादित्यर्थः॥ यद्वान्यस्मात्तमन्यदन्नम् अन्यस्य दगागमश्छान्दसः। वाशब्दो निमन्त्रिते दातृभोक्त्रोः परस्परत्यागनिषेधन्द्योतयति। तथाच यमः। आमन्त्रितश्चयोविप्रो भोक्तुमन्यत्त्रगच्छति। नरकाणांशतंगत्वा चाण्डालेष्वभिजायते। केतनं कारयित्वातु निवारयतिदुर्मतिः। ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौचजायते। आदित्यपुराणे आमंत्रितश्चिरंनैव कुर्याद्विप्रःकदाचन॥ देवतानांपितॄणांच दातुरन्नस्यचैवहि चिरकारीभवेद्रोगी पच्यते नरकाग्निनेति॥

*** स्नातांकुचीनाचांतान्॥१४॥**

ईदृशानुपवेशय। श्राद्धं कुर्वीतेति वक्ष्यमाणेनसंबन्धः। स्नानशौचाचमनानि स्मृतिप्राप्तान्येवात्त्रसार्थकत्वेनानुवदति। तन्नस्नानशौचाचमनेष्वत्त्रविशिष्टविधिरित्यर्थः। तथाच देवलः। ततोनिवृत्तेमध्यान्हे कृतलोमनखान्द्विजान्। अभिगम्ययथापूर्वं प्रयच्छेद्दन्तधावनम्। तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं स्नानीयंचपृथग्विधम्। पात्रे (१) उदुम्बरेदद्या द्वैश्वदेवस्यपूर्वकम्। ततः स्नात्वानिवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थायकृतांजलिः। पाद्यमाचमनीयंच संप्रयच्छेद्यथाक्रममिति। अत्रामन्त्रितानांस्निग्ध स्नान दन्तधावन विधिर्न कार्तुः। तथाच। दन्तधावनतांबूलम् स्निग्धस्नानमभोजनम्। रत्यौषधंपरान्नानि श्राद्धकृत्सप्तवर्जयेदिति। अत्रकेचिदनिषिद्धविधिविषयन्तैलादिप्रेषणमिति। तन्न। आद्येयेन्हि विशिष्टविधित्वात्। तथाच कात्यायनः। तैलमुद्वर्तनन्देयस ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः। तैरभ्यङ्गःप्रकर्त्तव्यो वर्ज्यकालन्नचिन्तयेत्। अभ्यङ्गो-

(१) ताम्रपात्रे

सुरेश्वरोपि। पुत्रजन्मनिसंक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिनेतथा नित्यस्ना नेचकर्तव्यो तिथिदोषोनविद्यतइति। निषेधस्यमलापकर्षविषयत्वा च्च। एवंव्रणादिव्याधौ रक्तश्रावादौच सत्यशुद्धत्वाच्छुचौनितिशेषः। तथाचपुराणसमुच्चये। ज्ञात्वातुरुधिरश्रावान्नविद्वान् श्राद्धमाचरेत्। एकंहि त्रीणिवाविद्वान्दिनानिपरिवर्जयेत्। वमनेवाविरेकेवातद्दिनं परिवर्जयेत् ॥ यथारजस्वलानारी ह्यशुचिस्त्रिदिनम्भवेत्। रक्तश्रावेतथानृणा मशुचित्वंप्रजायतइति एवमाचमनेपि विशेषः। तथाच विष्णुपुराणे। उपस्पर्शस्तुकर्तव्यो मण्डलस्योत्तरेदिशि। कर्त्तार्थंत्राद्विजैर्वापि विधिवद्भाग्यतैःसदा। मण्डलस्योत्तरेदेशे कुर्यादाचमनंद्विजः। सोमपानफलम्प्राहुर्गर्गकाश्यपगौतमाः। आपस्तंबोपि। कुर्युराचमनं विप्राउदीच्यांमण्डलाद्बहिः। अन्यदिक्षुयदाकुर्युर्निराशाः पितरोगताइति। तथा। विप्रपादोदकस्थानेकुर्यादाचमनंद्विजः। रुधिरन्तद्भवेतोयन्निराशाः पितरोगताः। पादोदकोच्छिष्टवारिद्वयोश्चेत्सङ्गतिर्भवेत्। उच्छिष्टाः पितरोयान्तिशुध्यन्तिच गयाशिरइति। मण्डलादिकरणङ्गोमूत्रेणाहस्मृतिः। गोमूत्रमंडलंकृत्वादक्षिणे चोत्तरे उभे। श्राद्धीयाहनिसंप्राप्ते रेणुभिर्नजलेनच। गृहकुड्यादिलिपेषुगोमूत्रं रेणुरुच्यत इति ॥

मू० प्राङ्मुखानुपवेश्यदैवेयुग्मानयुग्मान्यथाशक्तिपित्र्यएकैकस्योदङ्मुखान् ॥१५॥

यथाशक्त्येकैकस्येति पदेउभयत्रसम्बध्यते। युग्माद्विचतुरादयः। अयुग्मास्त्रिपञ्चादयः। ततश्चैकैकस्यपित्रादेर्दैवश्राद्धे यथाशक्तियुग्मान्प्राङ्मुखान्। पित्र्येप्येकैकस्यपित्रादेरयुग्मान्यथाश-

ब्नपुदङ्मुखान्विप्रान्वामकरेणासनंस्पृष्ट्वादक्षिणकरेणद्विजकरं धृत्वा ओं भूर्भुवःस्वः इदमासनमास्यतामित्युक्त्वोपवेश्यश्राद्धं कुर्यादितिशेषः। तथाचकात्यायनः। सव्येनैवासनं धृत्वादक्षिणेदक्षिणंकरं। ओं भूर्भुवः स्वरित्युक्त्वाआसनेषूपवेशयेदिति। एवञ्चअप्रतिपुरुषं दैवश्राद्धंभवतीतिचगम्यते। यथाशक्तीत्यस्यामियतवाचकत्वात्। अयुग्मत्वंच नवभ्योवांवेद्यं। नवावरान्भोजयेदयुजोयथोत्साहंवेति। ब्रह्माण्डेपि सामर्थ्येपिनवभ्योऽर्वाग्भोजयीतसतिद्विजान्। नोर्ध्वं कर्त्तव्यमित्याहुः केचिद्दोषस्यदर्शनादिति। एवंबहुतराप्राप्तौसंख्यामाह॥

* द्वौवादैवेत्रीन्पित्र्ये॥ १६॥

वाशब्दः प्रतिपुरुषंदैवश्राद्धंनिषेध्यदैवेद्वौपित्र्येत्रीनितिपिटपक्षो दैवेद्वावेवपित्र्येप्रतिपुरुषंत्रिकत्रिकभेदेनवा। एवमुभयताप्येकादशैवेत्यर्थः।अतएवप्रतिपंक्तौदैवश्राद्धंनप्रतिपुरुषमितिपूर्वसूत्रापवादः। तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः। दशैकंपंचवाविप्रापार्वणेविनियोजयेत्। द्वौदैवेप्रागुदक्पित्र्ये एकैकदशपंचवेति।। पक्षद्वयावधारणार्थोवाशब्दः। विस्तरनिषेधात्। तथाचसएवद्वौदैवेपितृकृत्ये त्रीन्पंचचैवंप्रकल्पयेदिति। मनुरपि सत्क्रियान्देशकालौचद्रव्यब्राह्मणसंपदः। पंचैतान्विस्तरोहंतितस्मान्नेहेतविस्तरं। वृहस्पतिरपि। एकैकमथवाद्वौत्रीन्दैवेपित्र्येचभोजयेत्। सत्क्रियाकालपात्रादिनसंपद्येतविस्तरं। ब्राह्मेपि। यस्माद्ब्राह्मणबाहुल्याद्दोषोबहुतरोभवेत्। श्राद्धनाशोमौननाशः श्राद्धतन्त्रस्यविस्मृतिः। उच्छिष्टौच्छिष्टसंसर्गो निन्दादातृषुभोक्तृषु। वितंडावापवादोवाजल्पञ्चेतिपृथग्विधा॥ * ॥ * ॥

मु० एकैकमुभयत्र वा ॥ १७ ॥

वाशब्दोऽभावे । ततश्च देशकालधनाद्यभावे दैवे पित्र्ये चैकैकं ब्राह्मणद्वयमेवोपवेशयेदित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः । एकं दैवे तथा-पित्र्ये धनविप्राद्यभावतः । योजयेत् श्राद्धदामेव पितृपर्वंन लोपयेदिति । नन्वेवं नत्वेवैकं सर्वेषामिति निषेधोनुपपन्नः । मैवं । तस्य संभवविषयत्वात् । तथा च । ब्राह्मणा विप्रसंपन्ना वैकैकत्र त्रयस्त्रयः । एको वैकस्य भोक्तव्यस्त्रयाणामेक एव वेति। अत्र दैवे पित्र्ये चेत्यनुवृत्तावुभयत्रेति ग्रहणं सर्वत्र विभागार्थं । समंख्यादश्रुतत्वादिति न्यायात् ॥

मु० मातामहानांचैवम् ॥ १८ ॥

मातामहानामप्येवं सर्वे पद्धा भवेयुरित्यर्थः । अतश्च माता-महश्राद्धमपि पितृश्राद्धवन्नित्यमित्युक्तम् । मातामहादिभिर्मातुः सापिंड्य एव मातामहश्राद्धं नित्यमिति विज्ञानेश्वरः । अत एवातिदेशान्नपृथक्कार्यमित्यन्ये । तदेतत्कर्कादिभिरनादृतमित्युपेक्षितं । तथा च स्कन्दपुराणे । पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः मातामह्यं न कुरुते पितृहा चोपजायते । चकारो न वद्धादश दैवत्ये मातृमाता मह्योरतिदेशार्थः । वैश्वदेवे विशेषमाह ॥

मु० तत्वं वा वैश्वदेविकम् ॥ १९ ॥

विश्वेदेवाः संत्यस्येति वैश्वदेविकं । श्राद्धं तंत्र मुभय पंक्त्योरेकदैवं भवेदिति शेषः । अतद्गमिठमौ साधारणं भवेत्तंत्रमिति वचनात् । अयञ्च पक्षोन्यपक्षेषु विकल्प्यते । ततश्चैकप्रयोगपूर्वं साधकत्वं भिन्नप्रयोगापूर्वसाधकत्वं च वैश्वदेवश्राद्धस्य भवतीत्यर्थः । एतत्कालिचमसं पूरयित्वाभिमन्त्रयेत् । तथा च कात्यायनः ॥ कूष्मांडमंत्र

सूक्तेनकुर्यात्तोयाभिमंत्रणम् । अन्नानिप्रोक्षयेत्तेनतेनैवश्राद्धमाच-
रेदिति । कूष्मांडमन्त्रा (१) यद्देवादेवेत्यादयस्त्रय: ॥

* श्रद्धान्वित:श्राद्धंकुर्वीत ॥ २० ॥

श्रद्धाधर्मकार्येषुसफलत्वनिश्चय: । तथाचमनु: । प्रत्ययोधर्मका-
र्येषु सद्भि:श्रद्धेत्युदाहृतेति । साचस्मृत्युक्तधर्मोपलक्षणं । अतस्तद्व-
संयुक्त:श्राद्धङ्कुर्वीतेत्यर्थ:।तथाचविधिहीनमनुष्ठानमन्त्रहीनमदक्षि
णंअश्रद्धयाकृतं दत्तंतद्वैरक्षांसिभुञ्जते । तथा ।विभक्तिभिस्तुयत्किं-
चिद्दीयतेपितृदैवते । तत्सर्वंसफलंस्याच्छ्राद्धंविपरीतंनिरर्थकमिति ।
यत्रश्रद्धास्ति यच्चतच्छ्राद्धमितिश्राद्धग्रहणेनैवतदन्वितत्वेलब्धे श्र-
द्धान्वितग्रहणंपितृकार्येषुस्मृत्युक्तधर्मादरख्यापनार्थं । तथाचमनु: ।
देवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यंविशिष्यतइति । अत:पितृकार्ये-
स्मृत्युक्तधर्मादरेणप्रयोगकुशल:स्यादिति । एतदुक्तम्भवति संबन्ध-
नामगोत्ररूपाणांयथावत्प्रयोगेणपुत्रादिदत्तंहवि: पितृणांतृप्तिक-
रंभवतीति । तथाच । नामगोत्रं स्वधर्मंप्रापकं हव्यकव्ययोरिति ।
ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोग कुशलोनरइतिच । नामादिप्रयोगो-
धर्मप्रदीपे । आवाहनार्घसंकल्पे पिण्डदानेतिलोदके । अक्षय्यास-
नयो: पाद्येनामगोत्रे प्रकाशयेत् । अत्रचिंत्यते । संबन्धादिक्रमो-
स्तिनवेति । केचित्तु संबन्धादीनांहवि: प्रापकत्वमेवनोच्चारक्र-
मइति । अन्येत्वमुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्निति क्रमइति ।
वसुरुद्रादीध्यानमेवनोच्चारइत्यन्ये । तत्रनाद्य: । स्मृत्युक्तक्रमवै-
यर्थ्यात् । नद्वितीय:गोत्रप्रयोगस्यादावविहितत्वात् । नतृतीय: ।
वस्वाद्युच्चारस्यैवोक्तत्वात् । तथाच । संबन्धम्प्रथमम्ब्रूया न्नामगोत्रे-
तत:परम् । रूपन्ततोविजानीया देषधर्म:सनातन: । अन्यच्च ।

---

(१) २० अध्याये ।१४।१५।१६। मन्त्रा: ।

कृष्णनामसमुच्चार्य्य तस्यगोत्रमुदीरयेत्। द्वयस्यलिरपि। आसनेषार्घ्यदानेषु पिण्डदानेऽवनेजने। संबन्धनामगोत्राणि यथार्हमनुकीर्तयेत्। वसुरुद्रस्तथादित्यः पित्रादित्रितयेक्रमात्। मातामहादिमात्रादि त्रयेचस्मृतिमर्हतीति। तथा। वसुरुद्रादित्यरूपा च्छ्राद्धार्थंतर्पयेत्पितॄन्। नामगोत्रे समुच्चार्य्य तिलैस्तीर्थेषुसंयतइति। तीर्थंपितृतीर्थं। ततश्चास्मत्पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्रवसुरूपेतिप्रयोगः। पाद्येतुविरोधोभासते। विधिनिषेधयोर्दर्शनात्। तथाच। पाद्ये नामगोत्रेप्रकाशयेदित्युक्तम्। तथा। आसनावाहनेपाद्ये अन्नदानेतिलोदके। अक्षय्येपिण्डदानेचनामगोत्रे प्रकीर्त्तयेदिति (१)। मनुस्तुनिषेधति। हविर्मण्डलभूमौतुगोत्रमुच्चरतेयदि। अकृत्तं तद्भवेदर्घम्पितॄणांनोपतिष्ठतइति। अत्रव्यवस्था। स्वागतार्घेगोत्रादिनिषेधः। पादार्घ्ये तु विधिरित्यविरोधः। अस्तिचस्वागतार्घ्य विधिः पादार्घपूर्वभावी। तथाचहेमाद्रौ व्यासः। दत्वार्घंक्षालयेत्पादावाचम्यक्षालयेत्पुनः। पूजयेत्पुनराचम्यविप्रानभ्यन्तरेनयेत्। पुराणेच्चयेपि। दत्त्वार्घंक्षालयेत्पादौविष्टरेषुनिवेशयेत्। पूर्वंयःक्षालयेत्पादौपादार्घञ्चततोनयेत्। विप्रपादोदकोद्भूताम् पितृतृप्तिन्निहन्तिसइति। तस्माद्विप्रानाहूयसव्येन तूष्णींस्वागतार्घं दत्वा पादौप्रक्षाल्याचम्यमण्डलेउपवेश्य यथाविधिपुनःप्रक्षाल्याचम्य पादार्घंगोत्राद्युच्चार्यंदद्यादिति। नामगोत्रादिकंकयाविभक्त्याकुत्रप्रकाश्यते त्यतआह। संबन्धेचभवेत्षष्ठीचतुर्थीसंप्रदानतइति सामान्येनषष्ठीचतुर्थ्योःप्राप्तयोर्विशेषमाहस्मृतिः। अक्षय्यासनयोःषष्ठीचतुर्थीचैवकल्पने आवाहनेद्वितीयाच शेषाःसंबुद्धयःस्मृताइति। कल्पने संकल्पे। एतच्चान्नसं-

(१) सव्येपत्नीत्रिषुस्थानेविप्राणाम्पादशौचने। रथस्यारोहणेचैवऋतुकालेतुमैथुने।

कल्पादन्यत्र। तथाचब्रह्माण्डपुराणे पितृभ्यस्ततोदद्यादन्नमामन्त्रणेनतु। अमुकामुकगोत्रैत तुभ्यमन्नंस्वधानमइति। शांखायनोपि। अन्नंचासावेतत्त इत्युद्दिश्यभोजयेदिति। पठंतिच। आमंत्रणेप्रतिज्ञाया मर्घ्येदक्षिणाविधौ। संपूर्णपृच्छासनयोः षष्ठींकुर्यान्नदैवहीति। आसनेचतुर्थीविकल्पिता। तथा। पृच्छाचर्यासनेषष्ठी चतुर्थीचासनेमता। अर्घावनेजनंपिण्ड मन्नंप्रत्यवेनेजनं। संबुध्यैतानिकुर्वीत शब्दशास्त्रविशारदः। व्यासोपि। चतुर्थीचासनेनित्यं संकल्पेचविधीयते॥ प्रथमातर्पणेप्रोक्ता संबुद्धिमपरेजगुरिति। देशभेदेनचतुर्थीव्यवस्थितेतिरत्नावलीकारः। यत्तुसंगृहकृद्वाक्यं। अन्नथ्यासनयोःषष्ठी द्वितीयावाहनेस्मृता। अन्नदानेचतुर्थीस्या च्छेषाःसंबुद्धयःस्मृता इत्यन्नदानेचतुर्थी विधायकन्तच्छ्रेबादानविषयं। शेषाःसंकल्पव्यतिरिक्ता ऽर्घदानावनेजनादयः। संकल्पेचतुर्थ्याएवविधिः। तथाचधर्मप्रदीपे। गोत्राणामासनेचार्घ्ये गोत्रानावाहनेतथा।अर्घेगोत्रे पितुस्तद्व त्पिण्डस्थानेवनेजने। अन्नसंकल्पनेगोत्र मन्नाशर्माणएवच। त्यागेदानेचगोत्रेभ्यो दैवेप्येतदुदाहृतमिति। त्यागेसंकल्पे। दाने। दक्षिणायाः। एतदग्रेवक्ष्यामः। अन्यत्स्मृतिभ्योनुसन्धेयमतःश्रद्धान्वितइत्युक्तम्।

मू० शाकेनापिनापरपक्षमतिक्रामेत् ॥२१॥

अनेनावश्यंश्राद्धमपरपक्षेकुर्यादित्यर्थः। तथाचपुराणसमुच्चये। नहिपिंडप्रदानेन श्राद्धंभवतिकेवलम्। पुष्पंपत्रंफलन्तोयं यच्चान्यदपिकिंचन। पितृनुद्दिश्यकर्तव्यं श्रद्धयापित्ततत्परैः। तत्सर्वंश्राद्धमित्युक्तं श्रद्धयाश्राद्धमुच्यतइति॥ ननु पक्षश्राद्धं सूत

कादौकर्तव्यमुतनेति। तच्चैकेनेति। प्रतिज्ञातत्वात्कर्त्तव्यं मि त्यन्ये। अत्रविचार्यते। यदिनेति तदाऽरम्भान्नियमो दोषश्चा समाप्तावितरस्य वैयर्थ्यमुपक्रमभंगःस्यात्।यदिकुर्यात्तदाद्रव्याद्य-शुद्धौ द्विजभुक्त्यादिवैषम्याद्यो नैवारम्भ स्तेनैवसमाप्तिरितिन्यायवा धश्चस्यात्। तस्मात्सूतकादिव्यतिरेकेण मयापक्षश्राद्धं कर्तव्य-मिति प्रतिज्ञातेन सूतकाद्यन्तेकर्तव्यम्। अथगृहसाधारणद्रव्येभ्यः पक्षश्राद्धपर्याप्तद्रव्यमुद्धृत्यऽऽक्ता नियमेनमयाकर्तव्यमेवेति प्रति-ज्ञातेन सूतकादिमध्येश्राद्धङ्कर्तव्यमितियुक्तं। यथाहपाराशरः। पाकेनिमन्त्रितेषुचकरणं यथानवरात्रे कृतप्रतिज्ञेन सूतकम-ध्येऽपि कर्तव्यमेवमिहापीति। तथाच पुराणसमुच्चये। पक्षश्राद्धे-समारब्धे सूतकन्निपतेद्यदि। समाप्तताहिपितरः सूतकांतेवि-सर्जयेत्। अथवाकेचनेच्छन्ति श्राद्धंतुमृतसूतके। जन्मसूतक-मासाद्य पश्चाच्छ्राद्धंसमाचरेत्। यदिनैवन्नरःकुर्यात्सूतकान्तेच्छ-मापनं। प्रागदत्तानिमनुष्येण श्राद्धेत्वासुरस्प्रयद्वति। इदञ्चा-शौचांते तन्मध्येवा समापनं। पूर्वोक्तविषयकल्पनेन व्यवस्थेय-मित्यविरोधः। अवश्यकहेतुमाह॥

मू॰ मासिमासिवोशनमितिश्रुतेः॥२२॥

प्रजापतिः पितृणामाहस्म वोयुष्माकम्प्रतिमासमशनं दत्तमतोऽप-रपक्षेऽवश्यमेवकर्तव्यमित्यर्थः। तथाचश्रुतिः। अथैनम्पितरःप्राची-नावीतिनद्वति अनेनचश्रुत्युक्तहेतुनाऽपरपक्षेऽमावाश्यायामवश्य-कर्तव्यत्वं युक्तं। तेनावह्निःकुर्यादपरपक्षातिक्रमोनेत्यर्थादुक्तं। त-दतिक्रमेचोभयातिक्रमात् प्रत्यवायस्मृतेः तथाचएतान्येववह्निः स न्तिपञ्चमंयोव्यतिकृमेत्।तस्मान्नातिक्रमे द्विद्वान्पञ्चमं पैतृमेधिकं।

एतानिपुत्रायु र्धनधान्यादिफलानि । पञ्चमसप्तपरंपञ्चपैतृकं-श्राद्धकन्तथा । ननिर्वपति यःश्राद्धं प्रमीतपितृकोद्विजः । इन्दुक्षयेमासिमासि प्रायश्चित्तीयतेतुसः ॥ नियममाह ॥

सू० तदहःशुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादीस्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्याया-न्वर्जयेत् ॥२३॥

तदहरितिपूर्ववद्व्याख्याव: । श्राद्धदिनेऽस्मिन्सूत्रोक्तानियमाननुतिष्ठेदित्यर्थ: । शुचि:बाह्याभ्यंतर वमन विरेकरक्तस्रावादशुद्धिरहित: ।अथवाशुक्लवास:शुचि: शुक्लवास:स्यादितिअनेन कषायादेर्निषेधात् । तथाचहारीत: । शुचय:शुचिवासस:स्युरिति । शंखोपि । शुचि:शुक्लवासा दर्भहस्त:स्वागतमितिब्रूयात् । श्राद्धकृच्छुक्लवासा-स्यादितिच । पुराणसमुच्चयेपि।एकवासास्तुय:कुर्यात्पिण्डनिर्वपनंनर: । कषायवस्त्रसम्वीत: तद्वैरक्षांसिभुंजते । धर्मप्रदीपेपि । कषायंखण्डवस्त्रंच रक्तवस्त्रंतथैवच । एवंविधानिवस्त्राणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि । अप्रमत्त: स्मृत्युक्तकालादौ सावधान: । तथाच । कालहीनंक्रियाहीनं मन्त्रहीनंच यद्भवेत् । पात्रहीनंचयच्छ्राद्धं भागन्तंरक्षसांविदुरिति । स्वाध्याय: श्राद्धमंत्रजपाद्यतिरिक्त: पाठ: मैथुने पूर्वदिनेपि । शेषंस्पष्टं ।नेयंविधिनिषेधयत्ता अपितुदिङ्मात्रम् । अतोन्यदपिविधिनिषेधरूपं स्मृत्युक्तंग्राह्यं ॥ तथाचदाहभोक्तोर्नियमा: ॥ नचाश्रुपातयेज्जातुनशुष्कांगिरमीरयेत् । नचोद्वीक्षेतभुञ्जानं नचकुर्वीतमत्सरं । नद्वीनोपिनवाक्रुद्धो नचैवान्यमनानर: । एकाग्रमाधायमन: श्राद्धंकुर्यात्सदाबुधइत्यादि । अत्रचिन्त्यते । विधवापरस्त्र्यादीनां श्राद्धपाकेकर्तुश्च तिलकेकिमधिकार-

उतनेति। अत्रैकेसमाचाराद्धिकारइति। तन्न। स्मृतिविरुद्धाचारस्याप्रामाण्यात्‌। तथाचव्यासः। गृहिणीचैवसुस्नाता पाकंकुर्यात्प्रयततः। निष्पन्नेषुच पाकेषु पुनः स्नानंसमाचरेत्‌। रजस्वलाञ्चपाखण्डीं पुंश्चलीं पतितां तथा। त्यजेच्छूद्रांतथावंध्यां विधवामन्यातथैवच रजस्वलांत्रिदिनादूर्ध्वमनिवृत्तरजस्कां। यत्तु ब्रह्मपुराणे। व्यंगकर्णींचतुर्थाहस्नातामपिरजस्वलां। वर्जयेच्छ्राद्धपाकार्थंस्वमातृपितृवंशजामित्यन्यस्त्रीविधायकं। तत्पत्न्याअसंभवविषयं। अतएवपठंति। मातृस्वसावधूःकन्याशूद्राग्नौचपरस्त्रियः। पितृपाकन्नकुर्वीतनिराशाःपितरोगताः। तथा। श्राद्धस्यपाकोविधवापरस्त्रीनवृत्तिमंतःपितरोनदेवाइत्यादि। व्यंगकर्णी त्रुटितकर्णी। तिलके त्वापस्तंबः। ललाटेपुंड्रकंदृष्ट्वास्कंधेमालांतथैवच। निराशाःपितरोयांतिशापंदत्वासुदारुणमिति। एवंचसकलशिष्टाचारविरोधमालोक्यपुंड्रकनिषेधस्यवर्तुलतिलकविषयत्वमितिकेचित्‌। तदन्येनक्षमंते। तस्मात्तिर्यक्पुंड्रं तथादृष्ट्वास्कंधेमालांतथैवच। निराशाः पितरोयांतिदृष्ट्वाचवृषलीपतिमितिवाक्यात्‌। अतोनतिर्यक्पुण्ड्रः। तदपिन। सामान्येनतिलकमात्रनिषेधात्‌। तथाचपठंति। वामहस्तेषुयेदर्भागृहेरंगवल्लिस्तथा। ललाटेतिलकंदृष्ट्वानिराशाःपितरोगताइति। रंगवल्लिश्चतुष्कं। स्मृत्यंतरं। ललाटेतिलकंदृष्ट्वास्कंधेमालाङ्कितंतथा। कांस्यपात्रे हविर्दृष्ट्वानिराशाःपितरोगताः। सत्यव्रतोपि। वर्जयेत्तिलकंभालेश्राद्धकालेकदाचन। तिर्यग्वाप्यूर्ध्वपुंड्रंवाधारयन्श्राद्धकर्मणीति। एवञ्चश्राद्धाहेतिलकमात्रनिषेधोयुक्तः। प्रयोगेष्वाशीःप्रार्थनानन्तरन्तिलकविधानात्‌। तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः। याचितारश्चनःसन्तु माचयाचिष्मकञ्चन। ततस्तुतिलकङ्कुर्यान्मन्त्रेणानेनभक्तितः। नित्यानुष्ठानसन्निष्ठाः सर्वदायज्ञबुद्धयः। पितृमातृप-

रा:सन्त:सम्त्वस्मत्कुलज्ञानरादृति। नचानालोचितपरम्परानुष्ठानंग्राह्यं। चतुर्विंशतिमतेपि। स्मृतिर्वेदविरोधेनपरित्याज्यायथा भवेत्। तथैवलौकिकम्वाक्यं स्मृतिबाध्यंपरित्यजेत्। पठन्तिच। ऊर्ध्वंपुण्ड्रंत्रिपुण्ड्रंवाचन्द्राकारमथापिवा। श्राद्धकर्तानकर्तव्यं यावत्पिण्डान्नर्निवपेदिति। यच्च भस्मीभवतिमत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रंस्वि-नाकृतमिति। तत्संध्यादिकर्मविषयतिलकपरमित्यविरोधः॥

* आवाहनादिवाग्यतओपस्पर्शनात्॥२३॥

आउपस्पर्शनादितिच्छेदः॥ ततश्चावाहनमारभ्यचुलुकदानपर्यंतस्मन्नवजां श्राद्धकृन्मौनमाचरेदित्यर्थः। तल्लोपेतुवैष्णवमन्त्रजपोविष्णुस्मरणम्वाप्रायश्चित्तम्॥

मू० आमन्त्रिताश्चैवम्॥२४॥१॥

तेप्येवमक्रोधादिस्मृत्युक्तविधिनिषेधानाचरेयुरित्यर्थः।तथाचशंखः। हुंकारेणापियोब्रूयाद्धस्ताद्वापिगुणान्वदेत्। भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रं मुंचेद्धस्तेनवापितत्। प्रौढपादोवहिः कच्छो वहिर्जानुकरोपिवा। अंगुष्ठेनविनाश्नातिसुखशब्देनवापुनः। पीतावशिष्टंतोयादि पुनरुद्धृत्यवापिवेत्। खादितार्धंपुनः खादेन्मोदकानिफलानिच। मुखेनवाधमेदन्नं निष्ठीवद्भोजनेपिवा॥ इत्थमन्नंद्विजः श्राद्धे दत्वागच्छत्यधोगतिम्। पवित्रपाणयः सर्वे तेचमौनव्रतान्विताः॥ उच्छिष्टोच्छिष्टसंसर्गं वर्जयंतः परस्परं। नस्पृशेद्वामहस्तेन भुंजानोन्नङ्दाचन। पादयोर्नशिरोन्यस्तिनपदाभाजनंस्पृशेदित्यादि। एवमित्यतिदेशेनभोक्तृणामपिकर्तृवन्मंत्रोच्चारेप्राप्ते तन्निषेधादग्नौकरणादिकुरुष्वेत्यादिप्रतिवचनमननुज्ञातम्॥

इति श्री श्राद्धकाशिकायां प्रथमकण्डिका समाप्ता ।

इदानीम्प्रयोगमुपक्रममाणः परिभाषते

* दैवपूर्वं श्राद्धम् ॥ १ ॥

परिभाषेयमपवादव्यतिरिक्ते व्यवतिष्ठते ॥ श्राद्धमितिपित्र्यङ्कर्म ॥ दैवपूर्वमितिपदार्थानुसमयोक्तिः॥ ननुस्मृत्यन्तरोक्त काण्डानुसमयो नर्थकः स्यादितिचेत् ॥ पदार्थानुसमयानुक्तिविषयत्वेन सार्थक- त्वात् । आह च । सकलोगुणकांडस्रेदेकैकस्यप्रयुज्यते । सहत्वा प्रापकोनैव प्रयोगवचनोभवेदिति। अतस्रावापवादवर्जमपादप्रक्षा लनादिसर्वकर्मदैवपूर्वंभवतीत्यर्थः । तथा । दैवपूर्वंभवेच्छ्राद्धम्वर्ज यित्वाविसर्जनम् । प्रश्नञ्चदक्षिणांचैव भुक्तेचाचमनन्विना ॥ तथा हस्तोच्छिष्टापनयनमाह्वानञ्चविसर्जनम् । दक्षिणासौमनस्य- ञ्च विनान्यद्दैवपूर्वकम् । धर्मप्रदीपेपि । विसर्गश्चुलुकश्चाग्नौ करणम्पङ्क्तिवारणम् । करशुद्धिरपोशानम्पित्रपूर्वाणिषट्सदेति। देवलोपि । यत्रयत्क्रियते कर्म पैतृकं ब्राह्मणान्प्रति। तत्सर्वंतत्र कर्तव्यम्वैश्वदेवस्यपूर्वकमिति।

मू० पिण्डपितृयज्ञवदुपचारःपित्र्ये ॥२॥

पितरोदेवतास्येतिपित्र्यं॥ वाय्वृतुपित्रुषसोयदिति(१)यत्प्रत्ययः। ततश्चपितृकर्मपिंडयज्ञवत्कार्यमित्यर्थः।अनेनापसव्यं दक्षिणाभिमु- खवामजानुपातादयतिदिष्टं ॥ यतोनीविबंधनादिपिंडोत्थापनांतं पिंडपितृयज्ञधर्मोभवंति । अत्रसंदेहः । किंनीविबंधनंवामभागे दक्षिणेवेति । तत्रोभयथाचारदर्शनाद्यथामंप्रदायंव्यवस्थेतिपारि

(१) रीङ् ऋतइतिरीङ्यदेश:यस्य तिचेतीकारलोपेरूपम् ।

आत: । तत्रविचार्यं । किंनीविर्देवकर्मपित्र्ये वेति । आद्ये पिंडपि
तृयज्ञेऽनुष्ठानविरोधः । यत उपवीतिवद्दक्षसव्यांगउपनीतेति । त-
थाचमनुः । प्राचीनावीतिनासम्यगपसव्यमतंद्रिणा । पित्र्यमानि-
धनात्कार्यंविधिवद्दर्भपाणिनेति । अत्रप्राचीनावीतिनेत्यपसव्ये-
प्राप्तेऽपसव्यग्रहणंनीवीबंधनं वामजानुपातादिप्राप्त्यर्थं । किंच
सर्वकर्मापसव्येनदक्षिणादानवर्जमितिस्मृतिः । पिंडपितृयज्ञ-
वदित्यतिदेशोपि । यत्तुकात्यायनवाक्यं । नीवीकार्यादशागुप्ति-
र्भीमकुर्वीकुशैः सदा।पितृकर्मणिचैवोक्ता वेदवेदांगवेदिभिरिति ।
तदाभ्युदयिकविषयं । पठंतिच । दशा संगोपनंनीवीसाचाग्रे मा-
नुषीस्मृता । पितृणांदक्षिणे पार्श्वे विपरीताचदैविके । इदयाज्ञ-
वल्क्योपि । दक्षिणे कटिदेशेतु तिलैः सहकुशत्रयं । तर्जयंतीहदै-
त्यानां यथान्यायमसत्यथेति नन्वेवंनीवीकार्येतिवाक्ये सदाशब्दा-
न्नैवंविषयइतिचेत् । नीवीबंधनस्यरक्षोघ्नत्वाद्दैवपित्र्यमानुषक-
र्मसुयथोचितं । दशागोपनस्यविहितत्वेन सदाशब्दस्यैव सार्थत्वात् ।
तथाचश्रुतिः । दक्षिणतद्धवहियन्नीविरितिलिंगं । लिङ्गादपिवि-
धिर्ज्ञेयइतिवाक्यात् । नचश्रुतिविरुद्धास्मृतिःप्रमाणं श्रुतिस्मृति-
विरोधेतुश्रुतिरेवबलीयसीतिवाक्यात् । तस्माद्दक्षिणाङ्गएवनीवि-
बंधः । पिंडब्राह्मणभाष्येपि । अथनीविंस्रस्य नमस्करोतीति
कंडिकाव्याख्याने नाभेर्दक्षिणतएवनीविस्थानमुक्तम् । तदन्यमन्त्रः
पराशरोक्तः । यथा । निहन्मिसर्वंयदमेध्यवद्भवेद्धताश्चसर्वेऽसुरदा-
नवामया । रक्षांसियक्षाःसपिशाचगुह्यका हतामयायातुधाना-
श्चसर्वे ॥

मू० द्विगुणास्तुदर्भाः ॥ २ ॥

सामग्र्युपलक्षणमिदम् । तथाचपुराणे । उपमूलसकृल्लूनकु-

शांस्तत्रोपकल्पयेत्। यवांस्तिलान्दर्भांश्चमध: शुद्धोसमाहृता:। पार्वणानततामाणि पार्वणाश्च: समिन्मधु। पुष्पधूपसुगन्धादि चौमसूत्रञ्चमेचणमिति। द्रवी दासनानि एतद्वाहरणमाह। उद्‌-पात्रं चकास्यञ्चमेचणं स्रुक्स्रुवादिकं।आहरेदपसव्येनसर्वंदचिणत:शनैरिति दर्भा:। समूलकुशा:। तथाचयम:। समूलास्तुभवेद्द-र्भा: पितॄणांश्राद्धकर्मणि मूलेनलोकान्जयति शक्रस्यतुमहात्मन:।हारीतोपि। दक्षिणदिशात: समूलकुशानाहरेदिति। तुशब्दो-विशेषार्थ:। तेनपिण्डाधस्तनकुशवर्जं सं लानिद्विगुणा: पित्र्ये। दैवे तथाद्वयोस्तु ऋजवोभवन्तीत्यर्थ: तथाचश्रुति: ॥ अथसकृदा-च्छिन्नान्युपमूल(१)न्दिनानिभवन्ति। स्मृतिरपि। उपमूलंसकृ-च्छिन्नं वर्हि: पिण्डेषुशस्यते। कात्यायनोपि। सपिंडीकरणं यावदृजुदर्भै: पितृक्रिया ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वंद्विगुणैर्विधिवद्भवेत्। देशानामृजवोदर्भा: पितॄणांद्विगुणा:स्मृताइति ॥

मू० पवित्रपाणिर्दद्यादासीन:सर्वत्र ॥ ४ ॥

पवित्रमुपग्रहोपलचणं। सर्वत्र दैवेपित्र्ये च। तेनोभयत्रप-वित्रोपग्रहपाणिरासीनस्सदद्यादित्यर्थ:। तथाचमनु:। पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिनेति। अथवापवित्रपाणित्वमासीनत्वञ्चस्मृतिप्राप्तमेवात्र सार्थकत्वेनानुवदति। तेनवामहस्तेकुशादानत्वमावाहनेचासीनत्वंनिषेधतीत्यर्थ:।तथाच पठन्ति। वामहस्तेयदादर्भागृहे रक्तवलोस्तथा। ललाटेतिलकंदृष्ट्वानिराशा: पितरोगताइति। किञ्चावाहनेनागच्छत्सुपितृषु कर्त्तुरासीनत्वं नयुक्तं तथाचपिंडदानेपुराणोक्तंलिङ्गं। अथप्राञ्जलिरुपस्थायस्थित्वा चावाहयेत्पितॄनिति। मन्त्रार्थानुग्रहोपि। आयन्तुन: पितर:

(१) सकृद् छिन्नानि। एकयत्नेनछेदो निर्वाह्यि। कुशच्छेदितानि। उपमूलाद् नानिभवंतिउपमूलसमीपेदिनानिछेदितानीत्यर्थ:। दात्रछेदनेनेयम् ॥

सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैरिति। किञ्चासीनोदद्या-दिति दानेआसीनत्वं नपुनरावाहनादावपस्थाने पीतिसूत्रार्थः॥

प्रश्नेषुपङ्क्तिमूर्द्धन्यंपृच्छतिसर्व्वान्वा॥ ५॥

पङ्क्तिमूर्द्धन्यः पिण्डे प्रथमोविप्रः। लिङर्थेलट्। वाशब्दोव्यव-स्थितविकल्पस्तुल्य विकल्पस्याष्टदोषत्वात्। पृच्छायाशीः प्रार्थ-नादिषु सर्वत्यत्रपंक्तिमूर्द्धन्यदृत्यर्थः। तथाचपुराणे। होहस्तौयु-ग्मतः कृत्वाजानुभ्यामन्तरेस्थितौ। सम्यग्यज्ञोपविष्टः सर्वान्पृच्छे-द्विजोत्तमानिति। तुल्यविकल्पोयमिति कर्कादयः। नचप्रश्नेषु प-ङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान्वैतावतिवाच्येपृच्छतीति गौरवंस्यत्यन्तरोक्तमवि-ष्यर्थम्। प्रश्नेनैवतत्सिद्धेः। तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः। पृच्छादानासनम-र्घपूरणमत आवाहनार्घक्रमो न्युब्जंवार्चनभोजनाभिन्हवनं शेषो-जपःकल्पनम्। दत्वान्नं जपतृप्तिपिंडयजने सुप्रोक्षिताक्षय्यके आशीःपुंडूकवाचनार्घ चजनन्दानंविसर्गस्तुतिरिति। आदिना दे-शकालगोत्रादिस्मरणविकिरादि पिंडार्चनान्तंगृहीतम्। अत्रा-न्योपिस्मृत्युक्तःक्रमः। तथाच। आधारञ्जगतांध्यात्वा ध्यात्वादे-वञ्जनार्दनम्। स्वपितृन्मनसाध्यात्वाततःश्राद्धंसमारभेत्। अग्नि-ष्वात्ताःपितृगणाः प्राचीरक्षन्तु मेदिशम्। तथाबर्हिषदःपान्तु या-म्यांयेपितरस्थिताः। प्रतीचीमाज्यपास्तद्व दुदीचीमपिसोमपाः। ऊर्ध्वंतस्तत्रयमारक्षे त्कव्यवालो नलोप्यधः। रक्षोभूतपिशाचेभ्य स्तथैवासुरदूषकः। सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमोरक्षाङ्करोतुमे। प्राणा-यामन्ततःकुर्यां गायत्र्याःस्मरणन्तथा। श्राद्धकर्तास्मीतिवदे द्वि-प्रैर्वाच्यङ्कुरुष्वच। देवताभ्यःपितृभ्यश्चेत्यादे रादिमध्यावसानेषुजपः आदिमध्यावसानेषु त्रिराहृत्तञ्जपेद्बुध इतिवाक्यात्। एवंपरिभाष्य कर्मोपक्रमते॥

सू० आसनेषु दर्भानास्तीर्य ॥ ६ ॥

पाद्यासनस्तीर्णे प्रक्षालयन् । तथाचकात्यायनः । विष्टरार्थं कुशान्दद्यात् द्विगुणान्सद्यस्कृतः । आसनेषु । पृथक्पृथकासनेषु तिलतैलेनदीपकाः । अविच्छिन्नाचिर्विधेया स्तेषु रक्षाविष्णोस्तमेविति । आसनाद्याहस्मृतिः । शमीपर्णमयंयश्चापि कदम्बोदार-मुक्तया । पश्चात्सनाजिनशलाकि श्राद्धे देवार्चनेतथा ॥ श्रीपर्णीवा-कामोरोजम्बू नाम्नकादस्वराम् । समस्तकुलपीठं पितॄणांदत्तमक्षय्यमिति । ततश्च सपीपासनेषु पादार्घ्यंदत्वासनेषु दर्भान्दद्यादित्यर्थः । द्वितीयमेतदास्तरणमतोऽस्यापूर्वमपि दर्भानास्तीर्योपवेशयेदिति । तथादेवीपुराणे । कुशोत्तरे तिलास्तीर्णे आसनेलोहवर्जिते । दातावद्यासनेपूर्ते विप्रानावेशयेत्सुधीरिति । नन्वास्तृतेषु पुनरास्तरणं कुतः । पूर्वास्तरणस्यधर्मत्वादित्येके । विप्रानुत्थाप्योत्थाप्यकर्तव्यमित्यन्ये द्वितीये उपवेशितानामुत्थानानुपपत्तिः । तस्मात्पूर्वमास्तरणमासनमिह तद्दानमित्यधीनकर्तव्यं । अतश्चास्तीर्यदत्वेत्यर्थः । संकल्पत्वात् । तथावस्त्वपुराणे । कृताङ्घ्रिःशौचानाचम्य सूपविष्टान्यथाविधिः । दत्वाद्दर्भासनंतेभ्यो वैश्वदेवत्यपूर्वकं आसनेष्विति । हस्तेकुशान्दद्यादितिसम्यर्थः । दर्भास्त्वेवासनेदद्या त्सुपाणीकदाचनेत्युक्तेः । एतद्धैवेदक्षिणतःपित्र्येवामतः । पितृणामासनंदद्यात् वामपार्श्वेकुशान्सुधीः । दक्षिणे चैवदेवानांसर्वदाप्राङ्मुखेष्वितिवाक्यात् । अत्रकेआसनदाने स्वधाप्रयुंजंति । स्वधाशब्दप्राप्तेः तन्न तस्यासनादौनिषेधात् । तथाचहेमाद्रिपद्धतौ । पितृभ्योनिखिलंदद्या त्स्वधाकारेणधर्मवित् । अन्यत्रासनंचैव वर्जयित्वार्घमेवच । धर्मप्रदीपेपि । आसनाद्या-

नयोरर्थे तथाजस्थे वमेजमे। अर्घे स्वाहास्वधावाणीं नकुर्याद्ब्र-
वीन्मनुः। तेनाम्भित्पितुरमुनाशर्मनगोमुकासगोत्रस्य वसुरूपस्येदमा-
सनमस्त्वितिप्रयोगः। केचित्सकारवर्ज गोत्रमुच्चरन्ति। तन्नतत्र-
च्छितस्यैवोक्तत्वात्। तथा। सकारेणाहिवक्तव्यं गोत्रं सर्वत्रधीमता।
सकारःकुतपोज्ञेय स्तस्मात्यत्नेनतम्वदेदिति॥

* विश्वान्देवानावाहयिष्यइतिपृच्छति॥७॥

स्पष्टं। यवानादायोंकृत्यनिरंगुष्टं द्विजस्तुष्टत्वेदंकार्यं। तथाचय-
मः। यवहस्तस्ततोदेवा न्विज्ञाप्यावाहनंप्रति। शाकटायनोपि।
आवाहनञ्चकर्त्तव्यं द्विजेचोंकारपूर्वकं। गोभिलोपि। यवाना-
दायोंकारंकृत्वेति। अंगुष्ठंगृहीत्वावाहयंत्येके। तन्न। निर-
ङ्गुष्ठंगृहीत्वातु विश्वान्देवान्समाह्वयेदितिब्रह्मांडोक्तेः। ततः
सव्योदङ्मुखं दक्षिणजान्वाच्य षट्जुकुशानादायोमित्युक्त्वा पु-
रूरवार्द्रवादिप्रयोगंकुर्यादित्यर्थः। नन्वर्घान्पूरयित्वा वाहयेदु-
तावाहयपूरयेदिति। उभयथावाक्यदृष्टेः। तथाहि। उमामहे-
श्वरसंवादे। कुशांबुनाभ्युक्ष्यगृहं दत्वासनमनुक्रमात्। निवेश्य-
तत्रविप्रान्वै कुर्यादर्घाभिपूरणम्। शन्नोदेव्यापयःक्षिप्ता यवोसी-
तियवानपि। गंधंपुष्पंचतूष्णींस्या दथदेवान्समाह्वयेदिति। पुरा-
णोच्चयेप्यर्घं सम्पूर्यावाहनमुक्तम्। याज्ञवल्क्यास्त्वावाहय पूर-
यति। पाणिप्रक्षालनन्दत्त्वा विष्टरार्थान्कुशानपि। आवाहये-
त्यनुज्ञातो विश्वेदेवासइत्यृचा॥ यवैरन्ववकीर्याथ भाजनेसपवि-
त्रके। शन्नोदेव्यापयःक्षिप्त्वा यवोसीतियवांस्तथेति। यादिव्यात्-
तिमन्त्रेण हस्तेष्वर्घंविनिक्षिपेत्। अपसव्यं ततःकृत्वा त्यादिसूत्रका-
रोप्यावाह्यार्घं पूरयति। अत्रविरोधः स्मृतिपुराणयोः। स्मृतेःप्राव-

ल्या तस्यैवोक्तत्वाच्च। वाद्यपूरणमित्येके। नेत्यन्ये। स्मृतावेवार्घपूरणस्य पूर्वमुक्तत्वात्। तथाच क्रमपरा दृद्धयाज्ञवल्क्यस्मृतिः। पृच्छाद्यासनमर्घपूरणमतश्चावाहनार्घक्रमश्रुतिः। एवंसति दर्भानास्तीर्य विश्वान्देवानावाहयिष्य इति सूत्रमता याज्ञवल्क्यवचनेनैकवाक्यता मुनिनाऽऽसनार्घदानान्तं याज्ञवल्क्योक्तकाण्डानुसमयस्याहृता ऽन्यत्र पदार्थानुसमय इति ज्ञापितम्। अन्यथा वाजसनेपि परयाद्दृद्धयाज्ञवल्क्य स्मृत्यासूत्रस्य विरुध्येत। तथाचासनन्दत्वा दृद्धयाज्ञवल्क्यः। अर्घपात्र समानीय कुशद्वयसमन्वितं। शन्नोदेव्यापयः क्षिप्त्वा यवोसीति यवान् क्षिपेत्। गन्धपुष्पादिसंपूज्य पृच्छांकुर्याद्विचक्षणः। पूर्णमस्त्विति तैरुक्ते विश्वेदेवान्समाह्वयेत्। ततस्तु क्रमयोगेन पितॄंस्तु निवेदयेत्। कुशांस्तु तिलसंयुक्तं तिलोसीति तिलान्क्षिपेत्। शन्नोदेव्यापयः क्षिप्त्वा शेषं पूर्ववदाचरेत्। स्वनामशर्मगोत्रैस्तु उशन्तस्त्वेति वै ततः। आवाहयेत्पितॄन्भक्त्या जपेदायन्तु नः पुनरिति। ततश्चासनन्दत्वार्घं संपूज्य संपूर्णं पृच्छां कृत्वा वाद्यार्घं दद्यादिति वैश्वदेवकाण्डं कृत्वाऽऽसनादिपितृकाण्डं कुर्यादिति क्रमः। वैजवापायनोप्यर्घानन्तरं पदार्थानुसमयमाह। तस्योपरिकुशान्दत्त्वा प्रदद्याद्दैवपूर्वकं। गन्धपुष्पाणि धूपं च दीपवस्त्रोपवीतकमिति। अन्यथा कथन्दैवपूर्वमिति पदार्थानुसमयमुपक्रम्य विश्वान्देवानाह्वयिष्य इत्यादिना तमेवपुरावक्ष्यदित्यलं बहुना। अथ पदार्थानुसमयकाण्डानुसमयोर्विकल्पः। विश्वेदेवानाहादित्यपुराणे। विश्वेदेवौ क्रतुदक्षः सर्वास्विष्टिषु कीर्तितौ। नित्यं नान्दीमुखश्राद्धे वसुसत्यौ च पैतृके। नवान्नालम्भने देवौ कालकामौ सदैव हि। अपि कन्यागते सूर्ये श्राद्धे च धुरिलोचनौ। पुरूरवार्द्रवौ चैव विश्वेदेवौ च पार्वणे। नवान्नलक्षणे पैतृके नवान्ननिमित्ते श्राद्धे। क-

न्वागतेत्यूर्ध्वमिति केवलकाण्डानुष्ठानक्रियमाणे । उभयमुपयाह्लतेतु पुरूरवाद्रवावेव। (१ गोदोहनेनपशुकामस्येतिवन्नित्यकर्माश्रयणेनगुणफलविधिरितिपारिजातः ॥

*** आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवासऽआगतेत्यनयावाह्यावकीर्य विश्वेदेवाःशृणुतेममितिजपित्वा ॥ ८ ॥**

आवाहयेतिद्विजैराज्ञप्तो विश्वेदेवासआगतेत्यनयार्चावाह्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममित्यृचंजपेदित्यर्थः । अत्रावकीर्येति यद्यपि द्रव्यमंत्रयोरनुपदेशस्तथापियवै रोषधयः समवदंतेतिमंत्रेणच प्रदक्षिणमुदङ्मुखेनावकिरणं द्रष्टव्यं । तथायमः । यवहस्तस्ततोदेवा न्विज्ञाप्यावाहनंप्रति । आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवासइत्यृचा । विश्वेदेवाः शृणुतेममितिजप्त्वा ततोयवान् । ओषधयइतिमंत्रेण विकिरेत्ताग्प्रदक्षिणमिति । अत्रावाह्ययवान्विकिरन् ततोजपइतिक्रमः । उदङ्मुखस्तुदेवानां पितृणां दक्षिणामुखः । प्रदक्षिणं तुदेवानां पितृणामप्रदक्षिणमितिच। नन्वपहताइति तिलानवकीर्येत्यवकिरणेऽपहतेतिमंत्रस्य विहितत्वात् कथमोषधइति । न ।वैश्वदेवस्य स्वतएवरक्षोघ्नत्वादपहता इत्यस्यवैयर्थ्यात् ॥ तथाच गोभिलसूत्रं । ओषधयः समवदंतेति । अथवा मंत्रानुपदेशा त्तूष्णीमेवावकिरणं । तथाचखादिरगृह्यं । तूष्णीं यवानवकीर्येति ॥

(१) श्राद्धविशेषेविश्वे देवानामभ्यानिहस्मृतिः

उत्पत्तिन्नामचैतेषान्नविदुर्वैद्विजातयःअयमुच्चारणीयस्तैर्मन्त्रश्रद्धासमन्विते आगच्छन्तु महाभागाविश्वेदेवामहाबलाः येयत्र विहिताः श्राद्धे सावधानाभवन्तु ते

*पितॄनावाहयिष्यइतिपृष्टस्त्वावाहयेत्य-नुज्ञातऽउशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्यायन्तु नइतिजपित्वा ॥

पितॄनावाहयिष्य इतिपृष्ट्वा वाहयेति द्विजैरानुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनयर्चावाह्यापहतइति तिलानप्रदक्षिणमवकीर्यायन्तुनइत्यृचन्तिष्ठन्नवकीर्यंजपित्वा । पितॄनिति मातामहोपलक्षकम् । ततश्चापसव्येन दक्षिणामुखो द्विगुणकुशतिलानादाय वामजानुंपातयन्नोमित्युक्त्वाऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानमुकशर्मामुकसगोत्रान्वस्वादिरूपानावाहयिष्यइति पृष्ट्वावाहयेत्ति द्विजैरानुज्ञउशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यापहता इति तिलानवकीर्यायन्तुनइत्यृचतिष्ठन्जपेदित्यर्थः । नन्वत्रापितृणीमोषधयइतिमन्त्रेण चावकिरणमिति । न । रक्षोघ्नत्वादवकिरणेऽपहतेत्यस्यैवयुक्तत्वात् ।अत्रोदकस्पर्शः राक्षसत्वात् । अत्रैकेविवक्षुत्वेप्रतिद्विजमेकवचनप्रयोगेणपित्रादीनावाहयन्ति । तत्पितृनावाहयिष्यइति सूत्रोपदेशात्पितृन्हविषेअत्तवइति मन्त्रलिङ्गाच्चोपेक्ष्यं । ननुमातामहश्राद्धे मन्त्रोहोऽस्तिनवेति ॥ अत्रैकेपितृभ्यः स्वधायिभ्यः अत्रपितरः आयन्तुनः पितरइत्यादि । एवंप्रदक्षिणावृत्कोहद्वौनान्दीमुखान्पितॄन् । स्वपितृभ्यः पितादद्यात् मनस्येहं पितृश्राद्धेइत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्येषुपितृशब्दस्यैवप्रयोगान्मातामहश्राद्धे पिपितृशब्दप्रयोगएवनमन्त्रोहइति । इदं विचार्यं । यदिश्रुत्यादिवाक्यस्थपितृशब्द प्रयोगेणैव सिद्धिस्तर्ह्यस्मन्मातरस्मन्मातामहेत्यादिप्रयोगेष्वपिपितृशब्दोक्तिरेवास्तु । अथमन्त्रेष्वन्यथाद्युक्तिनिषेधोनैतेषुप्रयोगेष्विति तर्हिमन्त्रोह प्रतिपादकवाक्यानांवैयर्थ्यं स्यान्मन्त्राणांवा यथाप्रयुक्तिरित्युभयथापि यथाविहितमन्त्रोहः सिद्ध-

इति। तथाच कात्यायनः। यथार्थमूहस्त्रोदिति। नप्रकृतावपूर्वत्वा द्विर्वचनादिति। विष्णु रपि। आवाहनेस्वधाकारे मन्त्राजह्या विसर्जने। अन्यकर्मस्यनूहःस्युरेषश्राद्धविधिःस्मृतः मातामहानामप्येवं श्राद्धकुर्याद्विचक्षणः। मन्त्रोहेनयथान्यायं शेषाणांमन्त्रवर्जित मिति। अपिवैकोद्दिष्टे पिसएव। एकवन्मन्त्रानूहेनैकोद्दिष्टइति शेषाणांमन्त्रवर्जित मिति। पितृमातामहव्यतिरिक्त पितृव्यभ्रात्रादीनामूहं मन्त्र वर्जितमित्यर्थः॥

मू॰ यज्ञियवृक्ष चमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नोदेवीरिति॥१०॥

यज्ञमर्हन्तियज्ञियाः पालाशादयः। यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञादितिघप्रत्ययः। तथाच श्रुतिः। तेवैपालाशास्युरित्युपक्रम्य यदिपालाशान्नविन्दे दथोअपिवैकङ्कतास्यु र्यदिवैकङ्कतान्नविन्दे दथोअपिकार्ष्मर्य्यमयाःस्युः यदिकार्ष्मर्य्यमयान्नविंदे दथोअपिवैल्वास्युरथोखदिरा अथोदुम्बरा एतेहियज्ञियाइति ब्रह्मपुराणे। पलाशाश्वत्थ न्यग्रोध प्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः। कार्ष्मर्य्योदुम्बरोविल्वश्चन्दनःसरलस्तथा शालश्चदेवदारुश्च खादिरश्चेतियज्ञियाः। चमसपात्रमत्र प्रमाणमेक प्रयोजनात्वं। अर्थातपरिमाणमिति परिभाषातः धातुमयपरिमाणंवाहीननिषेधात्। पवित्राण्यनंतर्गर्भिणं साग्रमिति कात्यायनोक्तानि। पवित्रांतर्हितेति अर्घपात्रे पवित्रं निधायोदकं क्षिपेदितिज्ञापयति। कुशंविनोदकस्याप्रयतत्वात्। तथाचश्रुतिः। अमेध्योवा इदंसर्वं वृत्वाभिखड्गत्त्युपक्रम्य तदेवसामतीभ्यां पवित्राभ्यामपहंतीत्युपसंहारः एकैकस्मिन्निति मन्त्रावृत्तिदर्शकं। ततश्चपलाशादि दारुपा-

त्रेषुयथाद्वैवतसंस्थेषु द्वेप्रागग्रे सव्यादिना प्रागग्रपवित्रद्वयं पित्र्ये दक्षिणाग्रेषुदक्षिणासंस्थे ष्वपसव्यादिना पवित्रत्रयं दक्षिणाग्रन्निधाय शन्नइतिमन्त्रेण प्रतिचमसंमंत्रावृत्त्याऽऽद्यगन्तेऽपआसिञ्चेदित्यर्थः। तथाचविष्णुः। दक्षिणाग्रेषु दक्षिणासंस्थेषु चमसेष्वपआसिञ्चेच्छन्नइति । अत्रकेचित्पवित्रकरणमनुपदेशात्तूष्णीमिति । तन्न। मन्त्रेणविधानात्। तथाच योगियाज्ञवल्क्यः। पवित्रेस्थइतिमन्त्रेण द्वे पवित्रे चकारयेत्। नांतर्गर्भ कुशच्छिन्ने कौशेप्रादेशसम्मिते । अत्रकेचित्पवित्रेस्थइति मन्त्रलिंगस्यपवित्रे करोति कुशैःसमा वग्रशीर्णाग्रौ कुशैश्छिनत्ति पवित्राभ्यामुत्पुनातीत्यादिवाक्यानांच पवित्रत्रये वैयर्थ्यात्पवित्रद्वयमेवपित्र्ये पीति। तन्न। अथोपितृीर्णिस्युरिति श्रुत्येवस्थलांतरे पवित्रत्रयस्योक्तत्वात्। चतुर्विंशतिमतेपि। द्वे द्वे शलाके देवानांतिस्नस्तिस्नस्तुपार्वणे। एकोद्दिष्टे शलाकैका श्राद्धे ष्वर्घेषुनिक्षिपेत्। यत्तु माध्यंदिनानां द्वे द्वे तु पवित्रे पितृकर्मणीति तन्मंत्रेणपवित्रद्वयच्छेदनपरं। नत्वर्घेपवित्रनिधानपरं। अतश्चपवित्रे स्थइत्यनेनपवित्रेकुशैश्छित्वान्यतृतीयेन सहार्घेनिधानमितिसिद्धम्। तथाच हेमाद्रिपद्धतौ। पवित्रेस्थइतिच्छिन्नमगर्भयत्कुशद्वयम्। कुशरूपेणप्रादेश मात्रन्तत्स्यात्पवित्रकमिति। अत्रविशेषोयज्ञपार्श्वे। ओषधीमन्तरेकृत्वा अंगुष्ठांगुलिपर्वणे। छिंद्यात्प्रादेशमात्रं तु पवित्रं विष्णुदैवतमिति॥

मू० एकैकस्मिन्नेवतिलानावपति तिलोसीति॥ ११॥

तिलानितिगंधाद्युपलक्षणं। एकैकस्मिन्नितिप्रतिपात्रं ति-

लोसीत्यनेनतिलानावपेदित्यर्थः अत्रयत्रानुपदेशा त्तिलक्षेपो देव-पात्रेपीत्तिकर्कः। नन्वेकैकस्मिन्नित्यनुवर्तमाने पुनरेकैकस्मिन्निति किमर्थं उच्यते। तिलोसीतिमंत्रे पिपितॄन्प्रीणाहीतिबहुवचनान्तेन पितृशब्देनैकद्रव्यत्वाद्नूहित सकृन्मंत्रप्राप्त्यर्थं। तथाच। शन्नोदेव्यापयः क्षिप्त्वा तिलोसीत्यावपेत्तिलान्। आवृत्तिः प्रतिपात्रं स्यान्मंत्रस्यावोहइष्यते। अतश्चमंत्रोहोपिस्यादिति। निश्चितमेतदित्येवशब्दार्थः। ननुगंधादिप्रक्षेपोपिमंत्रेण न। गंध पुष्पंच तूष्णीमितिवाक्यात्। अतोमंत्रस्यस्वाहांतत्वात्तिलक्षेपेपि स्वाहाप्रयोगः। एवमभिन्नदारुपात्राण्युक्त्वा भिन्नप्रतिप्रसवार्थं विधातुमयपात्राण्याह॥

सू॰ सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानांपात्राणामन्यतमेषु॥ १२॥

मणिमयानि शंखशुक्त्यादीनि। एषांमध्येषु केषुचिदित्यर्थः तथाचब्रह्मपुराणे। सौवर्णरौप्यताम्राणां स्फाटिकंशङ्खशुक्तयः। भिन्नान्यपिनियोज्यानि पात्राणिपितृकर्मणि। हारीतोपि। काञ्चनेनतुपात्रेण राजतौदुम्बरेणवा दत्तमक्षयतां याति खड्गेनार्यकृतेनतु। आर्यास्त्रैवर्णिकाः। परिमाणं स्मृतौ। अष्टांगुलम्भवेत्पात्रं पितृणांरजतंशुभं। दशांगुलन्तुदेवानां सौवर्णन्ताम्रमेवचेति। औदुम्बरन्ताम्रं। धातुसन्निधेःतदुक्तं। प्रसिद्धार्थस्यसान्निध्ये योऽप्रसिद्धार्थउच्यते। तत्सन्निधानसामर्थ्यात्तज्जातीयोनुगम्यतइति। वाचोस्यतुयज्ञियत्वेनैवसिद्धेः। सुवर्णादिभ्यो मयड्विकारे। राजतंतुपित्र्य एव। तथाचवायौ। तथार्घपिण्ड भोज्येषु पितृणांरजतंमतं। अमंगल्यंतुयत्नेन देवकार्येषुवर्जयेत्॥

* यानिवाविद्यान्ते ॥ १३ ॥

वाशब्दः सौवर्णादिभावविकल्पे । सौवर्णादिविहिताभावेविहित प्रतिषिद्धकांस्याश्मम्रन्मयादीनीत्यर्थः । तेषांयानिवांविद्यन्तइति सानुशयमभ्यनुज्ञानात् । विहितप्रतिषिद्धत्वंतेषांस्मृत्युक्तं । तथाच ब्रह्मपुराणे कांस्यभंडानिवर्ज्यानि पितृदैवतकर्मणि । पैठीनसिः लोहसीस कांस्य पाषाणहीनपात्राणि भग्नपात्राणिचवर्जयेदिति । कांस्यरजतपर्णताम्रपात्राणिभोजनार्थेप्युपकल्प्यानि । देवलोपि अप्यश्मरन्मयानिस्युरपिपर्णमयांस्तथा । यानिवाविद्यन्तइति प्रतिषिद्धेतराणीतिवा । विहितप्रतिषिद्धानि पूर्वपक्षसिद्धान्तमाह ॥

मू० पलाशपत्रपुटेषुवा ॥ १४ ॥

वाशब्दः प्रागुक्तविहितप्रतिषिद्धनिषेधार्थः ॥ तथाचहडयाज्ञवल्क्यः । मृदश्मनौ तथाकांस्य मार कूटादिसंभवं । त्रपु सीसक लोहाना सर्वपात्रस्त्विवर्जयेदिति । धर्मप्रदीपेपि । मृत्पात्रगतमर्घंच मृत्तिकागंधलेपनं । हतधूपञ्चयोदद्यान् निराशाः पितरोगताः-कात्यायनोपि । आसुरेणतुपात्रेण यस्तुदद्यात्तिलोदकं । पित्तरस्तस्यनाश्नन्ति दशवर्षाणिपञ्चचेति । अतोविहितप्रतिषिद्धभावः पत्रपुटाएवश्रेयस्कराइत्यर्थः । कर्कस्त्वावं मृन्मयश्लोकासुरहस्तघटितविषयः । कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयंस्मृतं । तदेवहस्तघटितं स्थाल्यादिदैविकंभवेदितिवाक्यात् ॥

मू० एकैकस्यैकैकेनददातिसपवित्रेषु-हस्तेष्वुयादिव्याह्वति ॥ १५ ॥

एकैकस्येतिपित्रादिनिर्देशः । एकैकेनेति एकैकस्येत्येतावदु-

क्तिरेकेनैवार्घेण त्वयाणान्दानन्निषेधार्थो। अतएकैकस्यैकैकेनेति नतत्त्वमित्यर्थः। तथाचकात्यायनः। अर्घेचार्योदकेचैवपिण्डदाने वनेजने। तन्त्रस्यविनिवृत्तिःस्यात्स्वधावाचनिकेजपे। एवञ्चत्वया-णामेकद्विजोपवेशने ऽर्घपात्राणि चोक्ष्ये वनद्विजसंख्ययेत्युक्तं। तथा-चस्मृतिः। अर्घस्याऽर्घ्यहेतुत्वाद् दात्तुः स्वपितृसंख्यया। पूरये-दर्घपात्राणि नविप्राणाञ्चसंख्यया॥ वैजवापोपि। वित्त्वात्पितृ-णांचोक्ष्येवकुर्यात् पात्राणिधर्मवित्। एकस्मिन्वावक्रुषुवा ब्राह्म-णेषुयथाविधीति। स्त्रोत्त्वोपवीवादिकमितिशेषः। अत्रसन्देहः। वैश्वदेवे एकएवार्घ किंवाद्वौ। उभयथावाक्यदृष्टेः। तथाहि। यज्ञि-यवृक्षचमसे सपवित्रइतिशाट्यायनेनैवमुक्तम्। याज्ञवल्क्योपि। यवैरन्ववकीर्याथ भाजनेसपवित्रकइत्येकमेव। मात्स्ये। विश्वा-न्देवान्यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्वकं। पूरयेत्पात्रयुग्मन्तु स्थापयेद्-दर्भपवित्रकमिति। प्रचेतसापि। एकैकस्यतु विप्रस्यअर्घपात्रे-विनिक्षिपेत्। यवोसीतियवान्कीर्यगन्धपुष्पैःसुपूजितमिति द्वय-मेव। कर्कादयस्तुएकदेवताकत्वादेकमेवपात्रन्दैवमिति॥ मा-तामहश्राद्धे वैश्वदेवस्य पृथक्पात्रद्वयमित्यन्ये। इदन्विचार्यम्। किमत्रविकल्पः किम्वाव्यवस्थेति। व्यवस्थेतिब्रूमः। तथाहि। वैश्वदेवश्राद्धे पक्षद्वयमुक्तम्। तन्त्रपक्षोभेदपक्षश्चेति। तत्रयदि-भिन्नपक्षे एकमित्युच्येत तदामात्स्यवाक्यं व्यर्थंस्यात्। अतस्तन्त्र-पक्षे एकमिति तदोभयवाक्यसार्थक्यात्। ततस्तन्त्रपक्षे एकम्भि-न्नपक्षेद्वयमितिव्यवस्थया नग्रन्थविरोधइतिसिद्धम्। सपवित्रे ऽिव-त्यर्घपवित्राण्येवोच्यन्ते। हस्तपवित्राणांतु पवित्रपाणयःसर्वइति-स्मृतेरेवसिद्धेः॥

मू० असावेषतेऽर्घः ॥ १५ ॥

असाविति संबुध्यंतनामादुपलक्षणम् । एषतेऽर्घइतिप्रयोगदर्शनात्स्वधानिषेधोज्ञायते एतच्चोक्तमासनदाने । ततश्चयथाविहितं सव्यादिनावामहस्ते अर्घपात्रं गृहीत्वा प्रागग्रपवित्रे देवद्विजकरेदत्वा (१) पादप्रभृतिमूर्द्धान्तमप्रदक्षिणम्पूजांकृत्वा यादिव्याइतिमन्त्रेण पुरूरवार्द्रवसनामानौ विश्वेदेवाएषवोऽर्घइत्यर्घन्दक्षिणहस्तेनदेवतीर्थेनदत्त्वा । एवंपित्र्ये पिदक्षिणाग्रपवित्राणिद्विजकरेदत्वा शिरःप्रभृतिपादान्तमप्रदक्षिणं संपूज्य । यादिव्याइत्यनेनार्घंपितृतीर्थेन संबन्धनामादिभिः पितरंसम्बोध्य दक्षिणहस्तेनैषतेऽर्घोस्त्वित्यर्घंदद्यादित्यर्थः । तथाचप्रचेताः । दत्वाहस्तेपवित्रन्तु कृत्वापूजांचपादतः । पादप्रभृतिमूर्द्धान्तं देवानांपुष्पपूजनम् । यादिव्याइतिमन्त्रेण हस्तेऽर्घंविनिक्षिपेत् । ततोवामेनहस्तेन गृहीत्वाचमसान्क्रमात् । शिरःप्रभृतिपादांतम् नमोवइतिपैतृके ॥ पितृतीर्थेनतत्तोयन्दद्याद्दक्षिणपाणिनेति । अत्रैकएकद्रव्यत्वादर्घदानकर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रइत्ति । तत्कर्काचार्यैर्निरस्तमित्युपेक्षितं ॥

मू० प्रथमेपात्रेसंस्रवान्त्समवनीयपितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जंपात्रं निदधाति ॥ १६ ॥

प्रथमंपात्रंपित्र्यं नदैवं । तथाचस्मृतिः । प्रथमेपितृपात्रे तु सर्वान्सम्भृत्यसंस्रवान् । पितृभ्यःस्थानमित्युक्त्वा कुर्याद्भूमावधोमुखम् । दैवपात्रमित्येके । तन्न । पितृपात्रइतिविशेषात् । कात्यायनोपि । पितृपात्रन्तदुत्तानं कृत्वाविप्रान्विसर्जयेदिति । संस्रवाः

(१) शङ्खः सयवंपुष्प आदायचरणादिशिरोन्तकम् ॥ अर्चतेत्यर्चनङ्कुर्यादन्तरेचोदकन्तथा ।

पात्रसंलग्ना अविशिष्टोदकादय:। तथाचश्रुति: सएषश्रवीर्ह्येवखलु-परिशिष्टोभवतीति। बहुत्वञ्चशातिलाद्यपेचम्। अत्रैकेदैवन्दे-वेभ्यस्थानमसीत्युक्तानं विधाय पित्र्यंन्युब्जंविधेयमिति। पित्र्यमि-त्यन्ये। विचार्यमिदम् किंप्रतिश्राद्धं पात्रकरणमुतपितृश्राद्धइति। यदिप्रतिश्राद्धं तदाद्वादशदैवत्ये पात्रपञ्चकम्मन्त्रविरोधश्चस्यात्। अथमन्त्रोहेनाविरोधइति तर्हि पितृपात्रविध्यनर्थक्यात्। यत्तु प्रथ-मंपैतृकम्पात्रन्तस्मिन्पैतामहं न्यसेत्।प्रपितामहन्ततोन्यस्यनोद्धरे न्नविचालयेदितियमवाक्ये पात्रत्रयस्यैवैकीकरणं तन्मातामह श्रा-द्धपत्तेवोध्यं दृश्यतेचशाखाभेदेतच्छाद्धम्। तथाच विष्णुपुराणे। प्राङ्मुखान्भोजयेद्विप्रा न्देवानामुभयात्मकान्।पितृमातामहानाञ्च भोजयेच्चेदुदङ्मुखान्। पृथक्तयाकेचिदाहु: श्राद्धस्यकरणंन्टप। एक-त्रैकेनपाकेन वदन्त्यन्येमहर्षयइति। तदेतच्छाखाभेदाभिप्रायम्। तस्मात्पितृश्राद्धएव सर्वसंस्रवशब्दस्यासङ्कोचेन प्रवृत्तत्वात्पितृभ्य: स्थानमसीति पितृशब्दस्यसर्वपितृविषयत्वाच्च पितृपात्रमेकमेवन्यु-ब्जमितिसिद्धम्। ततश्चपितृपात्रे देवादिसर्वपात्र संस्रवान्नि चिप्य पितृद्विजवामत: पवित्रोपर्यधोमुखन्निदध्यादित्यर्थ:। तथा चवृद्धयाज्ञवल्क्य:। सपवित्रं पितु: पात्रं दक्षिणाधोमुखंन्यसेत्। कात्यायनोपि। कुशवत्यां भूमावधोमुखं कुर्यात्तस्योपरिचकुशा-निति। शौनकोपि। नोद्धरेत्प्रथमंपात्रम् पितृणांयच्चपातितम्। आवृत्तास्तत्रतिष्ठन्ति पितर:शौनकोब्रवीदिति। उद्धरेद्यदितत्पात्रं ब्राह्मणोन्नानदुर्बल:। अभोज्यन्तद्भवेच्छाद्धम् क्रुद्धे पितृगणे गतइ-ति। मात्स्ये। पितृपात्रन्निधायाथ न्युब्जमुत्तरतोन्यसेत्। अथोत्त-रइत्युत्तरस्यान्दिशीतिकल्पतरु:। उत्तरशब्दस्यवामवाचकत्वात्। तथाचलिङ्गम्। उत्तरतआयतनाहिस्त्रीति। कात्यायनस्य कृत्वा-

न्युब्जन्तिलैर्युक्त न्दक्षिणाग्रमतःपरं । पितृपात्रं निदधयात्तु देवपित्रोश्चमध्यतद्दति ॥ उशनाः । गन्धादिभिःपूजयेत्तन्न्युब्जम्पात्र वैजवापोपि तस्योपरिकुशान्दद्येति ॥

* अर्घगंधपुष्पधूपदीपवाससाञ्चप्रदानम् १७

तानिसुगन्धीनिकण्टकिजान्यपिदद्यादितिं जपादिकुसुमंभिंटीरूपिका सकुरण्टिकाः । पुष्पाणिवर्जनीयानि श्राद्धकर्मणिनित्यशः । जपा ओड्रपुष्पम् । आदिशब्दच्छिल्ल्यादिरक्तानि । रूपिकार्कवर्णाः । कुरंटकःपीताम्लानः । स्मृतिमंजूषायां ।शिरीष विल्व धत्तूर काञ्चनाराटरूषकं । (१) अर्कंचपारिभद्रञ्चपीतजातींचवर्जयेत् ।धूपोगुग्गुलादिः । तथाविष्णुधर्मोत्तरे । धूपोगुग्गुलकोदेयस्तथा-चन्दनसारजः । अगरुश्चसकर्पूरस्तुरुष्कत्वक्तथैवच । तुरुष्कःसिह्लकः । त्वग्लवंगं । मरीचिः । चन्दनागुरुणीर्चोभेतमालीसीरपद्मकं । घृताक्तंमधुनाक्तंचगुग्गुलंधूपमेवच । तथा । तुरुष्कंगुग्गुलंचैवघृताक्तंयुगपद्दहेत् । घृतंनकेवलंदद्याद्दुष्टंवाहणगुग्गुलम् । तृणगुग्गुलः । सर्ज्जरसः । धर्मप्रदीपेपि । घृतधूपञ्चयोदद्यान्निराशाः पितरोगताः ।कात्यायनः ।श्राद्धे धूपंप्रयत्नेन दद्यांगंमधुमिश्रितम् । दद्यादगरुजंचापि पद्मकन्देवदारुजमिति । वर्ज्यमाहविष्णुः । जीवजंसर्वंधूपार्थंद्दति । जीवजं कस्तूर्यादि । दीपोघृतादिद्रवेण । तथामरीचिः । घृतोद्वातिलतैलाद्वानान्यद्रव्यात्तुदीपकम् । नान्येतिवसादिनिषेधो नकुसुंभादितैलानां । घृतेनदीपोदातव्य स्त्वथवाप्योषधीरसैः । वसामेदोद्भवन्दीपम् प्रयत्नेनविवर्ज्ज-

(१) तुलसीनिषिद्धोभविष्ये केतकीतुलसीपत्रविल्वपत्रञ्चवर्जयेत् द्रोणंचकरवीरंचधत्तूरंकिंशुकन्तथाअन्यच कुन्दंशम्भौचनोदद्यान्नोमत्तञ्चरुडध्वजे पिण्डे जातीचनोदद्यात् देवीमर्केणनार्चयेत् ॥

येदितिवाक्यात्। वासः। कार्पासादि। तथाकौशेयंक्षौमकार्पासं दुकूलमहतन्तथा। श्राद्धेष्वेतानियोदद्यात्कामानाप्नोतिपुष्कलान्। चकारो यज्ञोपवीत तुलस्यादि समुच्चायकः। तथा। चंपकंशतपत्रंच भृंगराजंचबालकं। तुलसीमालतीपद्मं पितृणान्तुष्टिकारकं। तुलसीनिषेधेस्मृत्यर्थसारः। अर्घपिण्डयोर्विधिनिषेधाविरोधा इतिकश्चित्। प्रेतश्राद्धशाकविषयो निषेधइत्यन्यः। दीपवस्त्रोपवीतकमित्युक्तम् वस्त्राभावेयज्ञोपवीतकमितिखादिरं। बृहद्याज्ञवल्क्योपि। तुलसींभृङ्गराजञ्च अपामार्गं शमींतथा। पितृमूर्धनि योदद्यात्सयातिपरमांगतिमिति। अत्रसंशयः। किंगन्धादिदानं तन्त्रेणोतप्रतिपुरुषमिति। उभयवाक्यदृष्टेः। तथाहि शाकलायनः। एषतेगन्धः एतत्तेपुष्पमेषतेधूप एतत्ते आच्छादनम्। विष्णुरपि। नमोविश्वेभ्योदेवेभ्यइत्येवमादौ प्राङ्मुखेभ्यो निवेद्यपित्रादिभ्यो नामगोत्रेभ्य उदङ्मुखेभ्यइति। ब्राह्मेतु। इदंशासमाञ्चप्रदानम्। अत्रेत्यवसरार्थइति कर्कादयः तन्न। तस्यपाठादेवलब्धेः। तस्मादत्रेतिपात्रे इत्यन्ये। तदपिकर्कादिभिरनादृतम्। अर्घोत्तरंविप्रपूजाविधेः। तथाचबृहद्याज्ञवल्क्यः। दत्वार्घम्पूजयेच्छक्त्यागन्धधूपानुलेपनैः। मात्स्येपि। यादिव्येत्यर्घमुत्सृज्यंदद्याद्गन्धादिकन्ततइति। तस्मादत्रेतिकालज्ञानुसमयंसंसूच्य। गन्धादिदानेपदार्थानुसमयोद्योतितः। अतोचगन्धादिदानं दैवपूर्वमित्यर्थः। तथावैजवापः। तस्योपरिकुशान्दत्वा प्रदद्याद्दैवपूर्वकम्। गन्धपुष्पञ्चधूपञ्चदीपं वस्त्रोपवीतकमिति। गन्धश्चंदनादिः। तथा। चंदनागरुकर्पूरपद्मकं कुंकुमन्तथा। कस्तूरिकादयोगन्धाः पितृणान्तुष्टिकारकाः पुष्पाणि मल्लिकादीनि तथास्मृतिचन्द्रिकायाम्। मल्लिकामालतीश्वेतयूथि-

काचम्पकं शुभम्। पिण्डीतकं कुङ्कुमञ्च पद्मानि जलजान्यपि। उत्पलादीनि देयानि वर्णगन्धयुतानि च। मल्लिका। चिल्किलः। पिण्डीतको मरुवकः। मार्कण्डेयः। जात्यश्च सर्वा दातव्या मल्लिकाश्वेत यूथिका। वनोद्भवानि सर्वाणि कुङ्कुमानि च चम्पकमिति। ब्रह्माण्डेपि। शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च। गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः। जातीविषयेविरोधः जात्यश्च सर्वा दातव्या इति। तथा। आद्ये जात्यःप्रशस्ताश्च मल्लिकाश्वेतयूथिकाः। तगरं मातुलिङ्गञ्च पितॄणान्दत्तमक्षयम्। क्रतुस्तु निषेधति। असुराणाङ्कुले जातो जातीपूर्वपरिग्रहे। तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः। अङ्गिरा अपि। न जातीकुसुमानि नकदलीपत्रमिति। विकल्पमेके। विप्रपूजादौ विधिः। पिंडपूजने निषेधः। पीतजातीविषयो निषेधद्वयमन्यतम्। तथा हस्त्याद्युवलक्षः। कुन्दं गर्भास्तु नोदद्यान्नोत्पलं तङ्कटकञ्जे। पिण्डे जातिञ्चनो दद्या देवीञ्च कौणनोयदेत्। जातीपुष्पन्तथा कौवा किंशुकं करवीरकं। पितृभ्यश्च निवोद्दद्या त्समएव पितृघातकइति। मात्स्ये वर्ज्यानि। पद्मविल्वार्कधत्तूर पारिभद्राटरूषकाः। नदेयः पितृका र्येष्विति। पारिभद्रो निम्बः। अटरूषो वासकः। शङ्खोपि। उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च। पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानियानि च रक्तानि जलजव्यतिरिक्तानि। जलोद्भवानि देयानि रक्ता न्यपि विशेषतइति तस्यैवोक्तेः। विष्णुः। वर्जयेदुग्रगन्धीनि तानि कण्ठकिजान्यपि वःपुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि च निवेदयेत्। अयन्धो धूप इत्युक्त्वा स्वदद्याद्दीपन्निवेदयेत्। अनङ्गलग्नं यज्ञस्त्वविभवे सति तदुक्तं। शङ्खोपि। इदम्भो ज्योतिरित्युक्त्वा दीपन्तेषाञ्च प्रदर्शयेत्। नीजगोतिरस्तुतैः सर्वैवेताव्यन्त दनन्तरमिति। कात्यायनेनाघोक्त-

य्योदकादि व्यतिरिक्तगन्धादौ तन्त्रमेवोक्तम्। एवंविप्रतिपत्ता-वेके सूत्रोक्तत्रादयंवोधूपइति वःशब्दनिर्देशाच्च गन्धादौ तन्त्रम-तीति रस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः अमुकशर्मण एतेवांगन्धा-दीनां तृतीयस्तृतीयों यस्तेभ्यःस्वधेतिप्रयोगइति। अन्येतु। पित्रा-दीनामग्नीषोमादिव न्मिलितानान्देवतात्वा द्गन्धादीनांच प्रत्ये-कन्दानस्यविधानाच्च नेदंयुक्तम्। तस्मादस्मत्पितरमुकशर्मं न्नस्म-त्पितामहास्मत्प्रपितामह इत्येवङ्कीत्वादुच्चार्य एषवोगन्धःस्व-धेति प्रयोगइत्याहुः। विचार्यमिदम्। यदाग्नीषोमवन्मिलित देवतात्वाभावात्पृथक्सर्वदानमित्युच्येत तदार्घादिव्यतिरिक्तप-दार्थेषु तन्त्रविधेर्गोत्राणामासनेप्रोक्तमित्यादि वाक्यानाञ्चवैयर्थ्यं-स्यात्। अथासनादिदानेषु तन्त्रविधेर्गंधादिदानेपि तद्युक्तिस्तर्हि-शाट्यायनादुक्त पृथग्विधेर्वैयर्थ्य मित्युभयथापि संदेहःस्यात्। तस्मादावन्यायमूलविधानं तत्र तन्त्रं यत्रपार्थक्यं तत्रतथैवेत्युभ-यविध्योःसिद्धिः। गंधादिषूभयविधे र्दृश्यमानत्वादुभयानुष्ठानं। गंधादतिरिक्तेतु तन्त्रमितियुक्तम्। अतश्चोस्मत्पितरमुकशर्मं-न्नस्मत्पितामहास्मत्प्रपितामहेतिनामादुच्चारणेन पृथगुद्दिश्य-वाक्यान्ते एषवोगंध स्वधेत्युभयथ वाक्यं युक्तमित्यभाति। गंधा देयाइत्याह कात्यायनः। गन्धान्ब्राह्मणसा त्कृत्वा पुष्पाण्यृतुभ-वानिच। धूपञ्चैवानुपूर्वेण अग्नौकुर्यादतःपरम्। एवंगंधादिद-त्वाऽऽचम्य संपूर्णपृच्छांकृत्वा संस्रवोदकेन पुत्रादिकामो मुखं-प्रमार्ष्टि। तथाकात्यायनः। श्राद्धारंभेवसानेच पादशौचे तथा-र्चने विकरेपिंडदानेच षट्सुचाचमनंस्मृतम्। कात्यायनः। संस्र-वान्समवनीय पुत्रकामोमुखमनक्तीति।

इति श्री श्राद्धकाशिकायान्द्वितीयाकण्डिकासमाप्ता॥

*उद्धृत्यघृताक्तमन्नंपृच्छत्यग्नौकरिष्यइति१

घृतोपादानम् शाकादिव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् । तथा । हविष्यं-व्यंजनक्षार रहितं ह्यपसव्यवदिति । घृताक्तमन्नमुद्धृत्येत्यन्वयो-भिघारणंरंधनपात्र एवाभिघार्य दक्षिणत उद्वास्येति पिण्डपितृयज्ञसूत्रादिति केचित् । तन्न । तस्यापसव्यादि विधिना साग्नेश्चरुश्रपणविषयत्वात् । अतस्तोघृताक्तं कृत्वान्नं पंक्तिमूर्धन्यमग्नौकरिष्यइति पृच्छेदित्यन्वयः । पृच्छेर्द्विकर्मकत्वात् । एवं च पात्रांतरेभिघारः सूचितः । तथाकात्यायनः । अग्नौकरणस्याग्नेवे मधुसूक्तं जपेत्ततः । शेषमाज्येनाभिघार्यभाजनानिविशोधयेदिति । ननु दत्त्वापात्राणि विप्रेभ्योजपेदोदनभाजने । आप्यायस्वसमेतुत इतिपात्रे सुपाचिते ॥ क्षिपेदन्नन्तु सघृतंततोग्नौकरणंभवेदिति पुराणवाक्यात्कथं मधुसूक्तमिति । उच्यते । आप्यायस्वेत्यस्य रन्धनपात्रजप विषयत्वात् । ततस्तु रंधनपात्रे आप्यायस्वेति जप्त्वापात्रांतरे उद्धृत्यघृतेनाघार्यो द्धरणपात्रे मधुसूक्तंजपेदित्यर्थः । अपसव्येनाग्नौकरिष्यइति पृच्छेदित्येके । तन्न । सव्येनैवतु पृष्ट्वान्नमपसव्येन होमयेत् । पितृपंक्तिमुमूर्धन्यं तस्यपाणावनग्निमानिति पैठीनसिवाक्यात् । अत्रसंशयः । किं श्राद्धार्थं पृथक् पाकउतैकएव । तत्रदेवपितृमनुष्याद्यर्थमेकएवेति कर्कादयः । पृथगित्यन्ये । तद्विचार्यम् । यदेक एवतदासर्वसामान्येनश्राद्धपाकस्यवैशिष्ट्यानुपपत्ति रिष्टादियत्नविधायकवाक्यवैयर्थ्यं चस्यात् । अथपृथक् तदावैशिष्ट्यं प्रच्छन्नादिपरिश्रितादि यत्नविधायकवाक्यं चसार्थकंस्यात् । तस्मात्पृथगितियुक्तं । तथावायौ । पितॄणांनिर्वपेद्भूमौ कूर्चं वादर्भसंस्कृते । व्यासोपि । चांडालः श्वपचो

वज्ज्योनिर्वापेसमुपस्थिते। लौगाक्षिरपि। पित्रर्थं निर्वपेत्पाकंवैश्व-देवार्थमेवच। वैश्वदेवंनपित्रर्थं नदार्शं वैश्वदेविकं। देवलोपि। तथैवर्यंश्चितोदाता स्नात्वाप्रातः सत्वांबरः। आरभेत स वैश्वदेवे-रन्यारश्चस्तुबांधवैः। तिलानाविकिरेत्तत्र सर्वतोबंधयेदजान्। आ-सुरोपहतंसर्वं द्रव्यं शुध्द्यत्यजेनच। ततोन्नं बहुसंस्कारा न्नैकव्यं जनभक्ष्यवत्। चोष्यपेयसमृद्धञ्च यथाशक्त्युपकल्पयेदिति। मार्कं-डेयोपि। पृथक्पाकेननेत्यन्ये केचिदिच्छंतिपूर्ववत्। नित्यश्राद्ध-म्पृथक्पाकेनेत्येके। श्राद्धपाकादेवेत्यन्ये। किञ्च। मातामहपृ-थक्श्राद्धपक्षे पैठीनसिः। विधिहीनेयतः श्राद्धे नाश्नंतिपितृदेव-ताः पृथक्पाकेनैवतस्मा च्छ्राद्धमातामहस्यवेदिति। तस्मात्पृ-थक्पाकः।

मू० कुरुष्वेत्यनुज्ञातःपिंडपितृयज्ञवद्धुत्वा॥२॥

द्विजैः कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिंडपितृवज्जुहुयादित्यर्थः। अत्र-पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इतिप्रागुक्तेपिण्डपितृयज्ञवदितिपुनरु-क्तिः परिसंख्यानार्था। तेनसाग्नेर्यथापिंडपितृयज्ञे परिस्तरणा-दितथाश्राद्धे नभवति किंत्वपसव्यादिनापर्युक्ष्य मेक्षणेनाहुतिद्वय माहिताग्नेर्दक्षिणाग्नौस्मार्ताग्नेरौपासने यथोपदेशंभवतीत्यर्थः। अत्रकेचित्। अग्नौकरणहोमस्तु कर्तव्यउपवीतिना। प्राङ्मुखे नैवदेवेभ्योजुहोतीतिश्रुतिःश्रुतेः। अपसव्येनवाकार्यो दक्षिणा भिमुखेनच। निरूप्यहविरन्यस्मा अन्यस्मैनहिहूयतइतिकात्या-यनवाक्यात्सव्येनजुहुयादग्नावग्नौकरणआहुती इतिहद्याज्ञव-ल्क्योक्तेरुभयवाक्यदृष्टेः साग्निः सव्येनेतरोऽपसव्येनेति। तन्न। सजवनेन गार्हपत्यं प्राचीनावितीतिश्रुत्या पिण्डपितृयज्ञवदिति-

सूत्राद्वोभयोरपसव्येनैवविधेः । उपवीतिनेत्यस्यपूर्वंपचत्वा दप-सव्येनेत्यस्यचसिद्वान्तत्वा दपसव्येनैवसर्वेषामित्यन्ये । नेदम-पि । अथातोगोभिलोक्तानामन्येषांचैवकर्मणामितिकात्यायन-प्रतिज्ञायाः सामगानांसव्येन यजुषामपसव्येनेतिवाक्यद्वयाव्यव-स्थितेः । अतएवातऊर्ध्वंप्राचीनावीतिना कर्तव्यमितिगोभिलेना-ग्नौकरणानन्तरमपसव्यमुक्तं । तस्मात्सामगानांसव्येन यजुषाम-पसव्येनेतिसिद्धं । तथाकात्यायनः । स्वाहास्वधानमःसव्य मपस-व्यन्तथैवच । आहुतीनांयथासंख्या साचगम्यास्वसूत्रतः । वृद्धया-ज्ञवल्क्यः । छन्दोगाजुहुयुःसव्येना पसव्येनयाजुषाइति । अत्रसं-शयः । किंसाग्निरग्नौ किंवाहस्तेग्नौकरणंकुर्यादिति । उभयवि-धवाक्यदृष्टेः । तथामार्कण्डेयः । आहिताग्निस्तुजुहुयाद् दक्षिणा-ग्नौसमाहितः । औपसदेऽनाहिताग्नि रग्न्यभावेद्विजेप्सु चेति । अत्र-तुशब्दद्वयंसर्वाधानार्धाधानपक्षौसूचयति तेनाहिताग्निःसर्वाधाने दक्षिणाग्नावेवार्धाधानेऔपासनएवजुहुयादित्यर्थःऔपसदे गृह्या ग्नौ । अग्न्यभावोवक्ष्यमाणः । तथा । हस्तेग्नौकरणङ्कुर्या दग्नौवा-साग्निकोद्विजइति । अत्राग्नेः सन्निधानाद्यभावे हस्तेलौकिका-ग्नौवाग्नौकरणंसाग्निःकुर्यादितिमाधवस्मृतिचन्द्रिकाकारादयः। उदाहरन्तिच । आहृत्यदक्षिणाग्निन्तु होमार्थंवैप्रयत्नतः । अग्न्य-र्थंलौकिकेवापिजुहुयात्कर्मसिद्धये । अग्न्यर्थंसोपासनाग्निकार्यार्थं लौकिकाग्नौहोमइत्येके लौकिकेकल्पतरुकारादयस्तुलौकिकमा-वसथ्याग्निमाहुः । विचार्यमेतत् । यद्यग्नेः सन्निधानाद्यभावे सा-ग्नेर्लौकिकाग्निस्वीकारस्तदानपैतृयज्ञियोहोमो लौकिकाग्नौ-विधीयतइति मनुवाक्यमनर्थकम् । अग्नग्रभावेतुविप्रस्य पाणावे-वोपपादयेदितिनियमभङ्गश्चस्यात् । अथाग्नौकरणमिति यौगि-

कत्वाद्दत्तजगादिभ्यो लौकिकाग्नौविशिष्टत्वाच्च साग्नेर्लौकिके-
एवेतितदा प्रासङ्गिकतीर्थादावपि श्राद्धगाग्नौलौकिकेऽग्नौकरण-
मतिप्रसज्येत। लौकिकाग्नेः सुसम्पादकत्वादग्न्यभावएव नस-
म्भवतीत्यग्न्यभावेतु विप्रस्येत्यस्यासङ्गतेश्च। तस्माल्लौकिकआव-
सथ्याग्निः। ततश्चहस्ते ऽग्नौकरणङ्कुर्यादग्नौवासाग्निकोद्विज
इत्यत्रवाशब्दोव्यवस्थितविकल्पे। तेनविद्यमानेश्रौतेस्मार्तेवाग्नौ
तत्रहोमस्तदभावेहस्तेन लौकिकइत्यर्थः। अग्न्यभावः पञ्चधा।
प्रागभावः प्रध्वंसः सन्निहिताभावो धिकाराभावोऽ त्यन्ताभाव-
श्चेति। विवाहात्प्राक्प्रागभावः। तदूर्ध्वमाहृताग्नेः प्रमादादि-
नानाशे पुनराधानात्प्राक्प्रध्वंसः। देशभ्रंशादावरणिसमारो-
पादौकृते सन्निध्यभावः। अशुद्धद्रव्यादिस्पृष्टेग्नौप्रायश्चित्तस्वि-
नाधिकाराभावः। नैष्ठिकब्रह्मचर्येस्त्र्यभावेनात्यन्ताभावइति।
यत्त्वग्न्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्यान्नविन्दतीत्यभावउक्तः। सोय-
मप्येकोऽभावइति पृथग्दर्शनार्थं। नत्वयमेवाभावइतिनियमार्थं।
पूर्वोक्तविभागव्याघातात्। प्रागभावात्यन्ताभावस्थलेऽ ग्न्यभावादे-
वाग्नौहोमाभावः। प्रध्वंसाधिकाराभावयो रावश्यकविधौसां-
कल्पिकमेवश्राद्धम्। अग्नौकरणम् अरणिसमारोपादौसान्नि-
ध्याभावस्था वश्यश्राद्धेसाग्नेरपि द्विजहस्तएवहोमइति। तथाव्या-
सः। त्यक्ताग्नेःपार्वणन्नास्ति नैकोद्दिष्टंसपिण्डनम्। अत्यक्ताग्ने-
स्तुपिण्डोक्तिस्तस्मात्संकल्प्यभोजयेत्। आलस्येन नास्तिक्यादिना
वायोग्निंत्यजति तस्यैकोद्दिष्टं पार्वणसपिण्डीकरणादि सर्वश्राद्धे-
ष्वनधिकारीत्तः संकल्प्यभोजयेत्। तद्व्यतिरिक्तस्यानग्ने रग्न्यस-
न्निधानेपि सांगपिण्डश्राद्धे धिकारइत्यर्थः। ~~तस्य हस्तेग्नौकरणं~~।
संकल्पेतु। संकल्प्यत्वयदाकुर्यान्नकुर्यात् पात्रपूरणम्। नावाहना-

ग्नौकरणे पिण्डांश्चैव न दापयेत् । संकल्प्येतु यदा श्राद्धे न कुर्यात्पा-
त्रपूरणम् । विकरश्च न दातव्य इति स्पष्टमिहोदितमित्ति । तस्मा-
न्नलौकिकेग्नाविति सिद्धं । अथ त्राविधुरादीना मग्नौकरणस्ये-
ध्माधानाज्यभागपूर्वकस्य विधानात्तस्य च हस्तेनुपयुक्तत्वात्तद्विषयो
लौकिकाग्निस्वीकारः । यदुक्तं हस्ते होम इति तत्किन्देव-
द्विजकरे किं वा पित्र्य इति । उभयथाप्यनेकवाक्यदृष्टेः । तथा यमः
नाग्नौकरणवत्तत्र होमो दैवकरे भवेत् । पर्यस्तदर्भनास्तीर्य यतो-
ह्यग्निसमो द्विज इत्ति । कात्यायनोपि । मातामहस्य भेदेपि कुर्या-
त्तन्त्रस्य साग्निकः । भेदे पृथग्वैश्वदेवं श्राद्धे तन्त्रे च साग्निके । मा-
तामहस्यापि मातामहद्विजकरेप्यग्नौकरणं कुर्यादिति पित्र्यकरे-
प्यर्थादुक्तम् । तथा । अनग्निकस्य विप्रस्य हस्ते ग्नौकरणं भवेत् ।
दैवपूर्वं हि तत्कुर्यात् पितृभ्यस्तदनन्तरम् । अन्यच्च । अनग्निकस्तु-
योविप्रः श्राद्धं कुर्वीत पार्वणम् । दैवपाणौ हि हुत्त्वादौ शेषं दद्यात्तु-
पैतृके । यमोपि । दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वा ऽग्नौकरणं द्विज इति ।
एवं विवादे दैवपित्र्यकरयोर्विकल्प इत्येके । साग्निः पितृकरे निर-
ग्निर्दैव इत्यन्ये । इयमपि विचार्यं । आद्ये साग्नेरग्निसन्निध्यादौ ।
पित्र्यद्विजहस्त एवानुकल्पत्वेन विधानात् । द्वितीयेतु श्राद्धविशेषा-
णां च हस्ते होमस्य व्यवस्थितत्त्वे नासार्वत्रिकत्वात् । पिण्डपितृय-
ज्ञवदित्यतिदेशेन प्राचीनावीतादिप्राप्तौ देवद्विजकरे तद्धर्मानुप-
पत्तेश्च । तस्मात्साग्नेरग्न्यसान्निध्यादौ काम्यादिचतुःश्राद्धेषु पि-
त्र्यद्विजहस्ते । इतरत्राग्नाविति सिद्धम् । तथा गृह्यम् । अन्वष्टक्या-
च पूर्वेद्युर्मासिमास्यथ पार्वणम् । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यां मेकोद्दि-
ष्टमथाष्टमम् । चतुर्ष्वादिषु साग्नीनां वन्हौ होमो विधीयते । पित्र्यब्रा-
ह्मणहस्ते स्या दुत्तरेषु चतुर्ष्वपीति । अन्वष्टक्यां नवमीश्राद्धम् । पूर्वे-

दुः सप्तमीश्राद्धम् । मासिमासिकृष्णपक्षश्राद्धम्पार्वणममावास्या-
यां । कृत्तिकादिनक्षत्रवारादौ । अभ्युदये वृद्धिश्राद्धं । अष्ट-
म्यामष्टकाश्राद्धं । एकोद्दिष्टंसपिण्डीकरणलक्षणम् । तस्मादाहिता-
ग्नेःसर्वाधानपक्षे दक्षिणाग्नौ अर्धाधानेऔपासनेस्मार्त्तोग्नेः सत्त्र-
ग्नौतथच । उभयोरप्यग्न्यसन्निधावावश्यकश्राद्धे सन्निहितेप्यग्नौ-
काम्यादि चतुःश्राद्धेषुच पित्र्यद्विजहस्तएव । निरग्निवाजसनेयि
प्रभृतीनांपिंडपितृयज्ञातिदेशा दपसव्यादिनापित्र्यद्विजहस्तएव।
साग्निसामगादीनामग्न्यसन्निधौ सव्यादिनादैवपित्र्यकरयोर्विक-
ल्पः । निरग्नीनान्तेषामप सव्यादिनादैवद्विजकरएवेतिसिद्धम् ।
यत्तु पित्र्ये यःपङ्क्तिमूर्द्धन्य स्तस्यपाणावनग्निमानिति कात्यायन-
वाक्यम् । तस्यसामगपरत्वेऽयमर्थः । पित्रेदैवपितृमातामहश्राद्धे
यःपंक्तिमूर्द्धन्यःप्रथमोपवेशितदैव द्विजइत्यर्थः । शाखांतरेतु पैठी-
नसिः। पितृपंक्तिषुमूर्द्धन्य स्तस्यपाणावनग्निमानितिप्राग्दर्शितं।
नन्वग्नौकरणम् किंप्रतिश्राद्धं किंवैकमिति । तदुक्तम् । दैवपू-
र्वंहितत्कुर्यात्पितृभ्यस्तदनन्तरम् । कात्यायनोपि । मातामहस्य-
भेदेपि कुर्यात्तैनैवसाग्निकइति।अस्यार्थःपूर्वमुक्तः। माधवीये दैव-
द्विजकरपक्षेमातामहपंक्तावपि पृथग्द्वितीयमग्नौकरणमिति।पा-
रिजातेतु । मातामहपृथक्श्राद्धपक्षे तत्पंक्तावग्नौकरणं । अग्नि-
सन्निधौ साग्निःकुर्यादिति । एतदाचाराभावाच्चिंत्यं । आश्व-
लायनविषयंवा होमद्वयम् । वाजसनेयिनांत्वेकएव होमः ।
तथा । वैश्वदेवेयदैकस्मिन् भवेयुर्द्व्यादयोद्विजाः । तदैकपाणौहो-
तव्यं स्याद्विधिर्विदितस्तवेति वाक्येवैश्वदेवइत्यस्य पित्र्योपलक्ष-
णत्वेनै कपाणावेवनहोमद्वयमिति । तथाहहाद्धवाक्यः । मा-
तामहेषुयोदद्यादग्नौकरणआहुती । निराशाःपितरस्तस्य पैशा-

चंश्राद्धमुच्यतइति। यद्वासाग्नेरुभयत्र निरग्नेरेकत्रेतिव्यवस्थे-त्यविरोधः।

मू० हुतशेषन्दत्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवीतइति॥ ३॥

पात्रमित्यु द्देश्य गत मेकत्वमविवक्षितम्। ज्योतिष्टोमे दशापवित्रे ण ग्रहसंमार्ष्टीतिवत्। अतःसर्वपात्रालम्भः। (१)कांश्यपात्रपरिमाणंस्मृतौ। पञ्चाशत्पलिकं कं स्यं द्वाधिकस्भोजनायवै। गृहस्थैस्तुसदाकार्यं मभावेहेमरूप्ययोरिति। आलभ्यजपतीति नमन्त्रान्तर आलम्भः। अत्रसंशयः। किं हुतशेषमात्रन्दत्वा पात्रालम्भ उतसर्वान्नंपरिविष्येति। उभयवाक्यदृष्टेः। तथा। स्कान्दे। विप्रपात्रे पृथिवीतइति चान्नाभिमन्त्रणम्। इदमन्नञ्च साङ्गुष्ठं ततोन्नपरिवेषणम्। याज्ञवल्क्योपि। हुतशेषम्प्रदद्यात्तु भाजनेषुसमाहितः। यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषुतुविशेषतः। दत्वान्नम्पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणमिति। साग्निःपूर्वम्परिविष्य हुतशेषन्दत्वा पात्रमालभेत निरग्निस्तुहुतशेषन्दत्वा न्नंपरिविष्य पात्रमालभेत। अन्नेषुपरिष्टेषु हुतशेषन्दद्यादित्येतिवचनादित्यके। तन्न। साग्निर्हुतशेषंदत्त्वैवपरिवेषयेदितिक्रमस्य शौनकोक्तत्वात्। तथा। हुत्वाग्नौपरिविष्टन्तु पितृपात्रेष्वनन्तरम्। निवेद्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेदिति। हुतशेषमपसव्येन निवेद्येत्यन्वयः। यदुक्तं निरग्निर्हुतशेषंदत्वान्नम्परिविष्य पात्रमालभेतेतितन्न। अन्नेषुपरिविष्टेष्वितिवचनस्यवैयर्थ्यापत्तेः। ततश्चसाग्निर्हुतशेषंदत्वा न्नम्परिविष्य व्यस्तपाणिभ्यांपात्रमालभेत। निरग्निरन्नं-

(१) भोजनपात्रे पलाश पत्रमध्यपर्ण वर्जितम् हेमाद्रौ पलाशेभ्योविनानस्युः पर्णपात्राणिभोजने अपिवाकांस्यपात्रेषुदेवेपित्र्ये चवोद्वविः॥

परिविष्य हुतशेषन्दत्वा तथैवपात्रमालभेतेत्यर्थः। विप्रपात्रे पृथिवीतइतिवाक्ये एतते॰न्नपरिवेषणमित्यत्रान्नशब्दो योगेनव्यञ्जनपरस्तेननान्नपरिवेषणस्य पात्रालम्भानानन्तर्य्यविरोधः। तथापुराणसमुच्चये। भाजनालम्भनङ्कुर्य्याद्दत्वाचान्नंयथाविधीति। (१)व्यस्तपाणित्वंपाद्मे। दक्षिणन्तुकरंकृत्वा वामोपरिनिधायच। दैवंपात्रमथालभ्यपृथिवीतेपात्रमुच्चरेत्। (२) दक्षिणोपरिवामञ्चपित्र्यपात्रस्यलम्भनमिति। अत्र केहुतशेषन्देवपात्रे नपुनर्देयमिति। तथायमः। अग्नौकरणशेषन्तुपित्र्येपिप्रतिपादयेत्प्रतिपाद्यपितॄणान्तुनदद्याद्वैश्वदेविके। शौनकोपि। हुत्वाग्नौपरिशिष्टंत्वितिप्रागुक्तम्। वायुपुराणेपि। हुत्वादेवकरेणाग्निं शेषंपित्र्ये निवेदयेत्। नहिस्मृताःशेषभाजोविश्वेदेवाः पुराणगैरिति। अन्येत्वविशेषात्सर्वेभ्योदेयमिति। सूत्रकारोपि। दैवपूर्वंश्राद्धमिति। अत्रोच्यते। आद्येयदुक्तंनदेयमिति तन्न। वाक्यार्थानवबोधात्। तथाहि। अग्नौकरणशेषन्तु पित्र्येपीत्यपिशब्दाद्वैवेपिशेषदानोपपत्तेः। पितॄणाम्प्रतिपाद्यवैश्वदेवेनदद्यात्किन्तुप्राग्दैवे ततःपित्र्यइत्यर्थोपलब्धेश्च। यदुक्तं हुत्वाग्नाविति वाक्यं तस्याग्निविषयम्। यदप्युक्तं हुत्वादेवकरेइति तत्रदैवेहुत्वाशेषम् पित्र्ये ददात्नतुवैपरीत्येत्यर्थः। अतोर्थानवबोधादित्युक्तम्। नेतरः। उक्तहेतोःसाग्निनिरग्न्योर्विशेषावगतेः। नचोभयत्रार्कोसत्यविशेषोयुक्तः। कुत्रचिद्विषयान्तरस्यादृष्टेः। ततश्चसाग्नेरग्निहोमोत्तरं हुतशेषदानं पितृपात्रेष्वेव। निरग्नेर्दैवकरहोमे पितृपात्रेष्वेव पित्राकरहोमेतु निरग्नेर्देवादिसर्वपात्रेषु

(१) प्रचेताः। उत्तानेदक्षिणं सव्ये नीचम्पात्राण्युपस्पृशेत् ॥

(२) पित्र्ये तु विशेषः उत्तानेनतुहस्तेन कुर्वीतन्नावगाहनं ॥ असुरंतद्भवेच्छ्राद्धमुषितॄणांनोपतिष्ठतेरितिविष्णुः ॥

हुतशेषप्रदानमितिसिद्धम् । तथा शाकलायनः । हुतशेषं प्राग्देवेदत्त्वा पश्चात्पित्र्य इति । कात्यायनोपि । विप्रपाणौततोहुत्वा दद्याच्छेषंपृथक्पृथक् । देवानामादितःकृत्वा पितृपात्रेषुचक्रमात् । इत्थं मनुः । दैवपूर्वंयतःश्राद्धं तस्मा हृद्यात्प्रयत्नतः । अग्नौकरणशेषञ्च देवानामादितःक्रमात् । वैश्वदेवादितःसर्वं विकरं पिंडवर्जितं । अग्नौकरणशेषंच त्पद्दद्या द्वैश्वदेविके । धर्मप्रदीपेपि । कुशेषूत्तानपाणिस्तुजुहुयाद्वै हुतम् तं । शेषंदेवायदातव्यं पितृभ्यस्तदनंतरमिति । साग्निर्दैवपूर्वंदद्या न्निरग्निर्नैत्यविरोधइत्येके । एवंदत्त्वापिंडार्थमवशेषयेत् । तथाहारीतः । हुतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः पिंडार्थमवशेषयेत् । धर्मप्रदीपेपि । अग्न्यभावेतुविप्रस्य हस्तेहुत्वातुदक्षिणे । शेषयेत्पितृविप्रार्थंपिंडा र्थंशेषयेत्तथेति ।

मू० वैष्णव्यर्चा यजुषावांगुष्ठमन्नेवगाह्यापहता इतितिलानवकीर्येति ॥ ४ ॥

वाशब्दो समुच्चये । (१) वैष्णवीऋगिदं विष्णु रित्यादिका ।(२)यजुश्च विष्णोहव्यं रक्षेति ततोरेकतरेणानखंद्विजांगुष्ठमन्ने निवेश्यापहता इत्यनेनतिलान्पात्रसमन्तात् प्रदक्षिणादिक्रमेणविकरेदित्यर्थः ।निरङ्गुष्ठम्प्रदत्तं हि पितृणान्नोपतिष्ठतइतिवाक्यात् । नोपतिष्ठत इत्यासुरंभवतीत्यर्थः । तथायमः । निरङ्गुष्ठन्तु यच्छ्राद्धं वहिर्जानुचयद्धुतं । वहिर्जानुचयद्भुक्तं सर्वमेवासुरम्भवेदिति । अत्रैके तिलानन्नपात्रेष्वेवावकिरति तन्न । तिलान्सर्वत्रनिक्षिप्य पितृपात्रेषुवर्जयेत् । पितृपात्रे तिलान्दद्या न्निराशाः पितरोगता इतिव क्यात् । पराशरोपि । सर्वदाचतिलाग्राह्याः श्राद्ध-

(१) नियताक्षरपादावसानाऋक् ॥
(२) अनियताक्षरत्वम् अपादावसानत्वं यजुः ॥

कालेविशेषतः। पात्रेषुपतितान् दृष्ट्वानिराशाःपितरोगताइति। यत्तु ततोमधुघृताक्तन्तु सोष्णमन्नन्तिलान्वितं। गृहीत्वादेवतीर्थेन प्रणवेनैवतत्पुनः। एतद्वोअन्नमित्युक्त्वा विश्वेदेवांस्तुभोजयेदित्यत्र तिलान्वितत्वमन्नस्योक्तं तद्वैश्वदेवविषयंवा। तथामात्स्ये। उभाभ्यामपिहस्ताभ्यां माहृत्यपरिवेषयेत्। प्रशांतचित्तः सतिलं दर्भपाणिरशेषतइति। सतिलमन्नंहस्तद्वयेन परिवेषयेन्नैकेनेत्यर्थः। तथा एकेनपाणिनादत्तं शूद्रादन्नंनभक्षयेत्। पुराणेपि। नापवित्रेणहस्तेन नैकेनविनाकुशान्। नायसेनायसेनैव श्राद्धेतुपरिवेषयेदिति। आद्यायसेसप्तमी। तत्पात्रेन्नं नधार्यमित्यर्थः। सौवर्णराजताभ्याञ्च खड्गेनौदुम्बरेणवा। दत्तमक्षयतांयाति फल्गुपात्रेणवान्यथेति वाक्यात्। फल्गुउदुम्बरः। पवित्रेणेति सपवित्रकरः स्वयम्परिविष्येदित्यर्थः। फलस्यानन्तताप्रोक्ता स्वयन्तुपरिवेषणे इतिवायुवाक्यात्। यत्तु परिवेषणं प्रशस्तंहि भार्ययापितृतृप्तये। पितृदेवमनुष्याणां स्त्रीसहायायतः स्मृतेति। तदन्यापेक्षया स्वाशक्तौ वावेदितव्यं। नविनाकुशानिति केवलनिषेधः। हस्तेदत्वातुयः स्नेहं व्यञ्जनंलवणादिकं। दातारोनोपतिष्ठन्तेभोक्ताभुङ्क्तेतुकिल्बिषं। घृतंवायदिवातैलं विप्रोदद्यान्नखच्युतम्। यमस्तदशुचिंप्राह तुल्यंगोमांसभक्षणमितिवाक्यात्। कात्यायनोपि। दर्व्यादेयंघृतान्नञ्च समस्तव्यञ्जनानिच। अपक्वंस्नेहपक्वम्वा नतुदर्व्याकदाचन। स्नेहात्तञ्चतथाऽपक्वम्। दर्व्यायोदातुमिच्छति। सभ्रूणहासुरापश्च सस्तेयीगुरुतल्पगः। यमोपि। चतुःश्रोतसमायुक्तो हस्तेनोन्मार्जयेद्घृतम्। उभाववोव्रजेयाताम् दाताभोक्तानसंशयः। उन्मार्जनंशोधनम्। स्नुतंनखैश्चतुर्भिश्च योदद्यात्पाणिनाघृतम्। दानापुण्यंनवाप्नोति भो-

क्तापापशतस्पृशेदिति । अपहता इति पित्र्ये एव नदैवे अतएवरक्षो-घ्नत्वादितिकर्कः । तूष्णीं यवान्विकिरेदित्यन्ये । अत्र यद्यप्यन्नादि कल्पनं नोक्तं तथापीदमन्न मिमा आप इदमाज्य मिदं हव्य मित्य-न्नादिकल्पनङ्कार्यम्।तथाकात्यायनः।उभाभ्यामपिहस्ताभ्यां पात्रं-धृत्वातुतन्दृढम्। मोचयेद्दक्षिणं हस्त मन्नन्त्वंकल्पयेत्सदा।तथा। स्पर्शनान्ते स्पृशेदन्नम् नकल्पान्तेबलिंहरेदिति । अत्रकव्यादि नोच्चरेदिति कश्चित्तन्न । विष्णोर्हव्यञ्च कव्यञ्च ब्रूयादत्रेतिविक्र-मादिति मनूक्तेः । पुराणसमुच्चये । हव्यंदैवेसमुच्चार्यं पितृणांक-व्यमेवच । कव्यस्योच्चारणादेव प्राप्नुयुस्तृप्तिमुत्तमां । कव्यादापित-रःप्रोक्ता स्तस्मात्कव्यम्प्रकीर्तयेदिति । ननु किंपरिवेषणे सव्या-पसव्यविधिरस्तिनवेति । तत्रास्तीत्येके । तन्न । उभयत्रसव्येन-विधिः । तथाकार्ष्णाजिनिः । अपसव्येनकर्तव्यं पित्र्यङ्कृत्यम्विशेषतः अन्नदानादृतेसव्य मेवंमातामहेष्वपि । भुजबलोपि । सर्वकर्मा-पसव्येन पितृकर्मणिकुर्वता। अन्नदानादृतेकार्यं तद्वद्विप्रविसर्ज-नमिति । तथा । एकपंक्त्युपविष्टानाम् विप्राणांश्राद्धकर्मणि । भक्ष्यंभोज्यासनन्दद्या द्विपरीतन्तुनिःफलम् ॥

सू० उष्णं त्विष्टमन्नंदद्यात् ॥ ५ ॥

उष्णमिति पर्युषितापूपादिनिवृत्त्यर्थम् । तेनस्वल्पकालमपिप-र्युषितमपूपादि श्राद्धेनदद्यादित्यर्थः । तद्वधिश्च । यवगोधूमजंसर्वं पायसञ्चैवविक्रिया।तत्पर्युषितमप्यद्यं स्नेहाक्तञ्चैवयद्भवेदित्यादि । पर्युषितमप्यशुक्तंदेयमित्येके । तथायमः । अपूपाश्चकरम्भाश्च । धानावटकसक्तवः । शाकम्मांसमपूपञ्च घृतकैसरमेवच । यवागुःपा-यसञ्चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् । पूर्वंपर्युषितम्भोज्यं भुक्ताञ्चेत्परिव-र्जयेत् । देवलोपि । अभोज्यंप्राङ्नराहारं शुक्तंपर्युषितञ्चयत् ।

अत्रव्रीह्यादिषु अपूपभक्षणार्थं पुनरपूपोक्तिः। शङ्खोपि। दधिभक्ष्यञ्चशुक्तेषु सर्वञ्चदधिसंभवम्। रुचीसपक्वभक्ष्यंस्यात् सर्पियुक्तमितिस्थितिरिति। तन्न। अभुक्तपर्युषितत्व दृष्टादिदोषोपहतत्वेन नित्यभोजनविषयत्वात्। तेषामप्युष्णानामेव श्राद्धोपयोगात्। तथाआदित्ये। विविधम्पायसंदद्यात् भक्ष्याणिसुवहूनिच। लेह्यं चोष्यं तथापेय मुष्णमेवफलंविना। वायौ। भक्ष्याण्येवकरम्भाश्च इष्टकाघृतपूरिकाः। कृशरामधुसर्पिश्च पयःपायसमेवच। स्निग्धोष्णानिचयोदद्यात् दग्निष्टोमफलंलभेदिति। करम्भादधिसक्तवः। इष्टकाः कासारखण्डाः। कृशरस्तिलकल्कयुक्तौदनः। स्विष्टमिति सुशब्देननैर्मल्यं विविधत्वञ्च दर्शयति। तथायमः। ततोविशदमन्नाद्यं भोजयेत्प्रयतोद्विजान्। अन्नंसूपंघृतंशाकं मांसन्दधिपयोमधु। धानाश्चमधुसंयुक्ता इक्षूंश्चैवरसगोरसान्। शर्करांफलमूलञ्चसर्वन्दद्यादमत्सरीति। मनुरपि। भक्ष्यंभोज्यञ्चविविधं मूलानिचफलानिच। देयानिचैवमांसानि पानानिसुरभीणिच। विविधमित्येकान्ननिषेधः। ततोन्नवहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत्। चोष्यंपेयसमृद्धन्तु यथाशक्त्युपकल्पयेदितिवाक्यात्। अन्नमित्तादनीयम्। अन्नमितिपक्वसंज्ञावा सम्यंचेवगतप्राज्ञः सतुषंधान्यमुच्यते। आमान्नंसतुषंज्ञेयंपक्वमन्नमुदाहृतमितिवाक्यात्। तेनसंभवेसत्त्यामान्नादिक न्नदेयमित्यर्थः। दद्यादिति यथोक्तसंकल्पवाक्य न्दर्शयति। अत्रैके। अर्घेक्षय्योदकेचैवेति कात्यायनेनान्नदाने तत्त्वदर्शित्वा दस्मत्पितृपितामहप्रपितामहामुकशर्मणा इत्याद्युच्चार्यतृतीयस्तृत्तीयोंश स्तेभ्य स्वधेत्तिमंत्रेणदद्यादित्ति। अन्येत्वन्नंवासावेतत्तइत्युद्दिश्य भोजयेदित्तिशांखायनोक्तेरमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नंस्वधानम इतिवाक्यो-

त्तो च । पृथगुद्दिश्यदद्या त्ततत्तेणेति । एवंसत्यस्मत्पितरमुकशर्मन्नस्मत्पितामहाख्मत्प्रपितामहेत्यादि पृथक्पृथगुद्दिश्य वाक्यान्ते इदमन्नंसघृतादि वःस्वधानमइत्त्युभयथा वाक्यमुचितमित्त्याभाति। तन्त्रपार्थक्ययोरुपदेशात् । अथच ब्राह्मणाविन्तसंपत्त्या वैकैकस्यापितेत्रयः । एकोवैकस्यभोक्तव्य स्त्रयाणामेकएववेतिवाक्यात्पृथग्द्विजपक्षेपृथगुपदेशः । त्रयाणामेकद्विजपक्षे तन्त्रे णेत्यविरोधः । अत्रैके इदमन्नंवःस्वधेतिसंकल्पे नममेतित्यागंनकुर्वन्तितन्न । स्वसत्तानिवृत्तेरुक्तत्वात् । तथात्रिः । हस्तेनमुक्त्वामन्नाद्यमिदमन्नमुदीरयेत् । स्वाहेतिचततःकुर्या त्स्वसत्ताविनिवर्त्तनं । सम्बन्धगोत्रनामानि इमन्नन्ततःस्वधा । पितृक्रमादुदीर्यंते स्वसत्तांविनिवर्त्तयेत् । धर्मप्रदीपेपि । ततोन्नं पितृदेवेभ्यः संकल्प्यचयथाविधिः । दत्तंयद्दास्यमानंतत् आतृप्तेर्नममेतिच । एतत्संकल्पोदकंहस्ते नदेयम् । तथाधर्मप्रदीपेपि । सिद्धान्नस्यतुसंकल्पो भूमावेवप्रदीयते । हस्तेषुदीयमानंय त्पितॄणांनोपतिष्ठते । भूमिर्जननी सर्वेषांभूतानांचविशेषतः । तत्रोपतिष्ठतेन्नंतु नचहस्तेकदाचन । स्मृतिमंजरीकारोपि ।दीपमन्नंचपिण्डञ्च भूमौदद्याद्विचक्षणः । पूर्वदानानिविप्राणां करेदद्याच्चदक्षिणे । तथा । तिलदर्भसमायुक्तं तोयंभूमौप्रदापयेत्।पात्रस्यसन्निधौपित्र्ये दैवेयवसमन्वितं । वैश्वदेवस्यवामोरु पितृपात्रस्यदक्षिणे । संकल्पोदकदानंस्यान्नित्यश्राद्धं यथाविधीति। अकृतेनूनसङ्कल्पेन्नंद्विजानस्पृशेयुः।पात्रञ्चनोद्धरेयुः । तथात्रि।असङ्कल्पितमन्नाद्यम्पाणिभ्यांयदुपस्पृशेत् । अभोज्यंतद्भवेदत्तं पितॄणांनोपतिष्ठते ।अकृतेत्वंनसङ्कल्पेय पात्रञ्चोद्धरेद्द्विजः । वृथाश्राद्धमवाप्नोति दाताचनरकंव्रजेदिति । सङ्कल्पोत्तरमपोशाना त्प्रागंनंनगृह्णीयात् । तथातत्रैव।

अन्नं हस्तेन गृह्णीयाद्यावत्तोयं न सम्प्लवेत्। अपीत्वामर्दितं चान्नं भुं-
ञ्जते किल राक्षसाः। तथा हस्तेनान्नं न गृह्णीया द्यावत्तोयं न सम्प्ल-
वेत्। अपीत्वामर्दयेदन्नं निराशाः पितरो गताः।

सू० शक्त्या वा ॥ ६ ॥

वाशब्दोऽभावविकल्पे। विशिष्टाभावे यथाशक्ति दद्यादित्यर्थः। अ-
त्वायशक्तौ नारंगोपूगादे रावश्य कर्त्तव्यत्वं बोध्यं। तथा स्कान्दे। श्राद्धे
मांसं न यो दद्यान्न ... अतिकुतर्कितः। नरकाय विभौ यौत स्मार्त-
कर्मविलोपनात्। वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि। विना मांसेन यच्छ्राद्धं कृत-
मप्यकृतं भवेत्। क्रव्यादाः पितरो यस्मा द्दत्वामपास्य सादयः। जातू-
कर्ण्योऽपि। दातव्ये द्विजः श्राद्धे दद्यान्नो मांसमध्वरे। स दुरात्मा
दुराचारी वेदमार्गस्य दूषकः। स्कान्दसंवादे। रोमाणि कूर्मपृष्ठे च
वृषणाच्छ्रितसंनरः। व्योमरश्मेर्मुष्टिनाघातः सास्थि चेद्रक्तपाव-
पुः तदे ... कान्द ... त्तं यावन्निरामिषम्। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रा-
द्धेषु हिंसा ... अतोऽर्थं विप्रान्नं श्राद्धे मांसमन्यासु वर्जयेत्।
स्वयमश्नाति वा मूढः स याति नरकं ध्रुवम्। अत्रिः। अगोधूमञ्च
यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेदिति। ऋत। फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्य-
न्नानाञ्च भोजनैः। न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनादिति म-
नूक्तेः। मुन्यन्नम्ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः। मधुप्रदानं शू-
द्रस्य सर्वेषामविरोधि यदिति पुलस्त्यादुक्तेश्च। मुन्यन्नप्राधान्याद्ब्रा-
ह्मणं क्षत्रियविट्छूद्रयम्। न चिह्नस्तेय ... । कात्यायनेनश्रा-
द्धम् न प्राणिहिंसापूर्वकमिति। तथा मनुः। नाकृत्वा प्राणिनां हिं-
सां मांसमुत्पद्यते क्वचित्। न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विव-
र्जयेत्। समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम्। प्रसमीक्ष्य नि-
वर्त्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात्। भारतेऽप्युक्तोऽपि। न हि मांसं तृणा-

ङ्गतिम्। स्वार्थमन्नञ्चेद्यस्तु योहिनस्तिष्टथापशून्। एकाकीमि-ष्टमश्नाति नयस्तेयान्तिरौरवम्। भीष्मोपि योहिंसकानिभूतानि हिंनस्त्य त्मसुखेच्छया। कृष्णद्वैपायनःप्राह स्थावरत्वंसगच्छति। अत्रिरपि। मधुपर्केच सोमेच देवेपित्रेयवकर्मणि। अत्रैवपशवो हिंस्या नान्यत्रेतिकथञ्चन तथा। यच्चार्थम्पशवोवध्याः पुत्रार्थे-पयोविवतद्रत्यादिवाक्यात्। यदपिकलिविषयोनिषेध इतितद-पिन। कलिविषयविधायकवाक्यस्यहचनस्यत्राभात्। तथाजा-तूकर्ण्यः। मांसंयुगेषु सर्वेषु यच्छ्राद्धधर्माहृतम्। श्राद्धोपयमनेद-त्तं कलौतन्नविशिष्यते। सुमन्तुरपि। कृतकोपिहताविप्राः कलौचे-त्यान्निरामिषम्। तृप्तिंनेच्छन्तिपितरस्तस्यश्राद्धेकदाचन। पैठीन-सिः। परमान्नं कालशाकं मधुमांसंघृतम्पयः मुन्यन्नानिति लाविप्राः प्रकृत्याहविरष्टधा। शस्तान्यष्टौतु सर्वेषांयुगेषुमुनिसत्तमाः। पितृ-णांदेवतानाञ्च दुर्लभानिकलावधीति। निवन्धान्तरेचैतद्वाक्य निर्मूलत्वप्रतिपत्तेश्च। तथा। गोमेधोनरमेधश्च अचतागोपशुस्तथा। देवराच्चसुतोत्पत्तिः कलौपञ्चविवर्जयेत्इति पराशरोक्तेः। यत्तु देशविषयोनिषेध इतितदपिन। मध्यदेशादौ जिह्वालुतया ऽवि-हित मांसभक्षणोपलब्धेः। नचदेशविषयः शक्यतेवक्तुं। देशभेद विषयस्यनिरासात्। तथा वृद्धप्रचेताः। नयुगानांनदेशानां नविप्राणांद्विजोत्तमाः धर्मशास्त्रेषुवैभेदो दृश्यतेमांसभक्षणे। देश-देशभेदे श्राद्धे दृश्यमाणत्वाच्च। तस्माद्विहित हिंसादौ श्राद्धादि-कर्मसुच मांसभक्षणविधिर्नेतरत्रेतिसिद्धं। तथामनुः। प्रोक्षित-म्भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणस्यत्र काम्यया। यथाविधिनियुक्तस्यप्राणाना-मेवचात्यये। याज्ञवल्क्योपि। प्राणात्यये तथाश्राद्धे प्रोक्षितन्द्वि-जकाम्ययेति। भक्ष्यञ्चागादिविहितमांसं। देवलः। पञ्चपञ्च-

नखाभक्ष्या धर्मतः परिकीर्तिता: । गोधाकूर्मः शशोविश्च शल्ल-कश्चेतितेस्मृताः । धर्मतइतिप्रोक्षितादौ । नचायमपूर्वविधिः । रागप्राप्तेः । नापिनियमः पक्षेऽप्राप्तेः । अतोलगोधादि पञ्चका-तिरिक्त पञ्चनखनिषेधाधिका परिसंख्येति । तथारामायणे । शशकःशल्लकोगोधा सेधाकूर्मश्चपञ्चमः । पञ्चपञ्चनखाभक्ष्या । नभक्ष्यावानरानराइति । एतच्च श्राद्धस्योपलक्षणम् । ननु किम्प्रो-क्षितादौ नियमःपरिसंख्यैवेति । परिसंख्येतिब्रूमः । पक्षप्राप्तौ-नियमविधानात् । यत्तु स्वरुच्य क्रियमाणेतु यत्रावश्यङ्क्रियाभ-वेत् । नियमःसोत्रविज्ञेयः श्राद्धेमांसाशनं यथेत्यत्रनियमोङ्गी-कृत सशब्दार्थरूपनिवृत्तिफलकत्वादेकरूपत्वमेव तयोरित्यवि-रोधः । अतोनश्राद्धस्य पक्षप्राप्त्वे प्राप्त्यादिचतुष्टये परि-संख्यैवयुक्ता । तथाबृहस्पतिः । रोगीनियुक्तविधिवद्धुतम् विप्राह-तस्तथा । मांसमद्याच्चतुर्दैषा परिसंख्याप्रकीर्तिता । अतोन्यथा-तुयोश्नीयाद्विधिंहित्वापिशाचतां । यावन्तिपशुरोमाणि तावत्प्रा-प्नोतिमानवइति । रोगीतिप्राणात्ययोपलक्षितः । नियुक्तश्राद्धे विधिवद्धुतम्प्रोक्षितादि । विप्रहतो द्विजकामनयाऽभ्यर्थितः । परिसंख्येत्यभक्षणसंकल्पव्यावृत्तिः । तेन यथोक्तातभक्षण नि-मस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः । तथा । यथाविधिनियुक्तश्च मांसंनात्ति मा-तिमानवः । सप्रेत्यपशुतांयाति सम्भवानेकविंशतिमिति वा-क्यात् । सङ्कल्पस्य । श्राद्धवर्जंपयोमांसम् नभोक्तव्यङ्कदाचन । त्यजेच्चेदितिसन्न्याय पत्यापातनंभवेदिति काष्र्णाजिन्युक्तेः । ईश्वरसम्बादेपि । ब्रह्मचारीयतिर्मांसं स त्यजेत्स्त्रीपतिंविना । श्राद्धवर्जमथान्योपि सन्त्यजेत्तपसःकृते इति । तस्माच्छ्राद्धादौ मां-संभक्ष्यमेवेत्युक्तं । यत्तु प्रोक्षिताभ्युक्षितम्मांसं तथाब्राह्मणकाम्य-

या। अल्पदोषमितिज्ञेयम् विपरीतेतुलिप्यत इति महाभारत-
वाक्यम्। तदेवविधिनाकुर्यात् स्वर्गंप्राप्नोतिमानव इत्यपि तत्र।
हविर्यप्रोक्षितम्मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितम्भुवि। वेदोक्तेनप्रकारेण
पितृणाम्प्रक्रियासुच। पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितंहविरुच्यते। वि-
धिनावेददृष्टेन तद्भुक्त्वान्येनदुष्यतीति यमवाक्यं। सर्वेषामेवमां-
सानां महान्दोषास्तुभक्षणे। निवर्तनेमहापुण्य मितिमाहप्रजा-
पतिरिति। यच्चभारतवाक्यम् भक्षणेनमहान् दोषोनिवृत्त्या-
पुण्यमुच्यतइति तदुभयमपिश्राद्धादे रन्यत्रजिह्वालतया भक्षण-
विषयं। तथास्कन्दपुराणे। यदयन्निषेधोहिश्रूयते मांसभक्षणे।
जिह्वालान्प्रतिसज्ञेयो तत्तूक्तविधिनाश्नतां। तथा। प्रयान्तिन-
रकंघोरं मांसमश्नन्ति येनराः जिह्वालान्प्रतिदोषोयं नदोषोवि-
धिनाश्नतामिति। यच्चबृहस्पतिवाक्यम्। रोगार्तोभ्यर्थितो-
वापि मांसंनाश्नन्त्यलोलुपः। फलम्प्राप्नोत्ययत्नेन सोश्वमेधफल-
स्यचेति तच्छ्राद्धे ब्रह्मचारिविषयम्। तथामनुः। व्रतवद्देवदैवत्ये
पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत्। प्रकाममर्थितोश्नीयाद्व्रतमस्यनलुप्यत इत्ये-
कमभिचाय व्रतवदृषिवद्दर्शनस्य विधानात्। अलोलुप इत्यनेन
तद्विषयावगमाच्च तथा। सतपति तपोजस्रम् यजतेच ददाति-
च। मधुमांसनिवृत्तोयः प्रोवाचेदंबृहस्पतिः। जैमिनिरपि। ब्रह्म-
चर्यमुपस्थाय कृत्वादारसङ्ग्रहम्। सन्यसेन्नाधिकारस्यान्मांसवि-
धिवदन्यतइति। अन्यतइति दारसंग्रहादूर्ध्वम् विधिवन्मांसभक्ष-
णाधिकारइत्यर्थः। तथामनुः। नमांसभक्षणे दोषोनमद्येनचमै-
थुने। प्रवृत्तिरेषाभूतानांनिवृत्तिस्तुमहाफलेति। मांसमद्यमैथुनेषु
विहितेषु भक्ष्यभोज्यान्नपानाभिगमनै भूतप्रवृत्तित्वान्नदोषः।
निवृत्तिस्तुमहाफलप्रापिकेत्यर्थः। महतीचसाच फलाचेतिव्युत्-

त्ते । न त्वेवं व्युत्पत्तिर्न साधुः । फलाफलशब्दयोः परयोरुभयथापि महत्त्वद्व्याकारादेः स्व वक्ष्यमाणत्वात् । तथाह बृहस्पतिः । अन्न-न्मांसपुरोडाशे भक्षणं मृगपक्षिणाम् । पुराणेष्वेवयज्ञेषु ब्रह्मक्ष-त्रतत्रैव च । सौत्रामण्यांतथानद्यां श्रुतौभक्षमुदाहृतम् । ऋतौर-मैथुनधर्मेषु पुत्रोत्पत्तिनिमित्ततः । स्वर्गार्थीतिनचेत्तु प्रत्यवायेनयु-ज्यतइति । तस्मात्प्रोक्षितादिचतुष्र्व स्मृत्युक्तसंकल्पेन मांसत्या-गिनामपि गृहस्थानाम् भक्ष्यमेवमांसमितिनदोषः । अविहित-संकल्पेन तत्त्यागिनान्तु प्रोक्षितादिभक्षणे प्रदोषः । रोगार्त्ताना-मभ्यर्थितानांच ब्रह्मचारिणाम् श्राद्धादिष्वपिभक्षणे महान्दोषए-वेति । अतस्त्यक्तमांसादेरपि श्राद्धे भक्षणमेवोचितमित्युक्तम् । तथाचोशना । नियुक्तस्तु यः श्राद्धे यत्किञ्चित्परिवर्जयेत् । पि-तरस्तस्य तन्मासम् नैराश्यंप्रतिपेदिरे । देवलोऽपि । नियुक्तस्तु य-दिश्राद्धे दैवेमांसं समुत्सृजेत् । यावन्तिपशुरोमाणि तावन्निरयमृ-च्छति । स्कंदे खरसंवादेपि । निवेशितस्तु यःश्राद्धे यज्ञे वापिद्विजा-धमः । मांसंनाश्नातिनिरयम् । यातिवैपशुतांनरइत्यलं बहुना ॥

एवमन्नं संकल्प्यापोशनम् दत्वौंकारव्याहृतिपूर्वंगायत्र्यादि जपे-त् । तथाच याज्ञवल्क्यः । सव्याहृतिकांगायत्रींमधुवाताइतित्र्यृ-चम् । जप्त्वायथासुखंवाच्यं भुंजीरंस्तेपि वाग्यताः केचित्तुमधुम-ध्वितिजपंवारिधारांचनकुर्वंति । तन्न । उभयोरपिविधानात् । तथाचप्रचेताः । आपोशानंप्रदायाथसावित्रीं त्रिर्जपेदथ । मधु-वाताइत्यृचमधुमध्वित्येतत्त्रिकन्तथा । स्कंदेऽपि । आपोशानमथोदत्वा वारिधारांक्षिपेद्बुधः । नमोदेवेभ्यइतिचसव्येनाद्भुविद्विजः । अपसव्यम्पितृभ्यस्तुउत धारांवदेत्स्वधामिति । एवंजप्त्वाऽच्छिद्री-करणंकृत्वायेदेवासः येचेहेत्यादिपठित्वा यथासुखमश्नतं जुष-

ध्वमित्युक्त्वाभोजयेत्। तथाच यमः। अन्नहीनं क्रियाहीनं मंत्रहीनं च यद्भवेत्। सर्वमच्छिद्र मित्युक्त्वा ततोऽस्तेनभोजयेत्। कात्यायनः। येषेवास समुपे चेह मन्त्रा मुदीरयेत्। मन्त्रान्तेवु ततो ब्रूयादमृतं भुज्यतामिति। पूर्वोद्दिष्टे उक्त स्तु पत्र इतिविवेकः। इच्छयात्तव्रक्ष्यापि। यथासुखं जुषध्वं इति वाच्यमनिष्ठुरमिति। अत्र बलिदानमित्येके। नेत्यन्ये। एवंचयैरुद्दिष्टैर्बलिः पित्रेके-व्यविरोधः। तथाच। स्पर्शनान्तेऽस्पृशेदन्न कल्पनांतेबलिंहरेत्। होमस्तु मधुवातेति सोमाक्तरुक्रांदिवेदिति वैष्णवदेवविषयम्। अत्रिः॥ दत्तेवाप्यथवा दत्ते भूमौ योनिक्षिपेद्बलिं तदेतन्निष्फलं याति निराशैःपितृभिर्गतैरिति पित्र्यविषयम्। पितृणामन्नमुत्सृष्टे बलिं कुर्वन्तियेद्विजाः। आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धम् पितृणांनोपतिष्ठत इतिविशेषात्॥

मू० अश्नत्सुजपेद्व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सकृत्त्रिर्वा रक्षोघ्नीः पित्र्यमंत्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानिचपवित्राणि॥७॥

सप्रणवांव्याहृतिपूर्वां गायत्रीमित्यन्वयः। पाठार्थेन-वाच्यते। वाशब्दस्तु विकल्पार्थः। अश्नात्पूर्वंविरमसु च सकृदितिव्यवस्थार्थोवा। पूर्वस्याष्टदोषदुष्टत्वात्। तथाच प्रचेताः। आपोशानमथोदत्त्वा सावित्रीं त्रिर्जपेदथ। मधुवाताइति त्र्यचं मध्वित्येतत्त्रिकन्त्रयेति। अत्र हलायुधः सकृत्त्रिर्वामधुमतीर्मधुमध्वितिचेति पाठ इति तत्कर्कादिभिरनादृतत्वात्तच्चपश्चाशनात्पूर्वं विधानाच्च चिन्त्यम्। रक्षांसिघ्नन्तीति रक्षोघ्नीमूलविभुजा-

दित्वात्त्वः । तांसुकृणुष्वपाजइत्यादयः पंचर्चः । ऋग्विशेष-
णत्वात्स्त्रीत्वं । तथाचश्रुतिः । एतश्चर्चोघ्नाप्रतिसरानपश्यत्कृ-
णुष्वपाजइति रक्षोघ्नावै प्रतिसराइति । पितृमन्त्राउदीरतामि-
त्यादित्रयोदश । सुरावन्तमित्यादिपञ्चदशपित्र्याइत्येके । तन्न ।
पितरोदेवतायेषामितितद्धितेनउदीरतामित्यादिनामेवपित्र्य-
त्वात् तथाच भट्टपादाः तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेनचेष्यते
देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलंतुपरम्परमिति कृणुष्वपाजइतिच अग्ने-
ष्टावर्गमुच्चरेत् सुरावन्तादिकांसर्वाम् जपेत्पितृसंहितामित्यनेन
सुरावन्तमित्यादीनाम्पितृसंहितात्वावगमात् पुरुषसूक्तं सहस्र-
शीर्षेत्यादिषोडशर्चः अप्रतिरथमाशुः शिशानेत्यादि सप्तदश-
द्वादशेत्यन्ये विचार्यमिदं यदिसर्वस्यापिशांतिपाठस्याप्रतिरथसंज्ञा
सप्तदश द्वादशसंख्याच्छेदकमप्रमाणंस्यात् तदच्छेदकप्रमाणञ्च
तर्ह्याचार्यमतभेदात् सप्तदशद्वादशसंख्यायामूलस्यादर्शनादनिश्च-
यःस्यात् तस्माच्छ्रुतिमूलत्वेन द्वादशैवेतिगम्यते तथाचश्रुतिः ब्रह्म-
न्नप्रतिरथञ्जपेत्युपक्रम्यतस्माद्ब्रह्माप्रतिरथञ्जपन्नाशुःशिशान इत्ये-
न्द्रीभिरूपाद्वादशभवन्तीत्युपसंहारः स्थानानि पिण्डब्राह्मणादीनि
तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः पुरुषसूक्तं यजुषां पिण्डब्राह्मणमाशात्यथ
पितृस्तवञ्चपंचैवम् गायत्र्यश्च सुब्राह्मणमिति ब्राह्मादिस्तोत्र समु-
च्चायकश्च तथाच मात्स्ये ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणांस्तोत्राणिविविधा-
निच इन्द्रस्यसोमसूक्तानि पावमानांश्चशक्तितः इति कस्यचिज्जपस्य
पित्र्यत्वादपसव्येनेत्येके तन्नसव्येनेवविधानात् तथाचजमदग्निः
अपसव्येनकर्त्तव्यं सर्वंश्राद्धं यथाविधिः सूक्तस्तोत्रजपन्त्यक्त्वा वि-
प्राणाञ्चविसर्जनम् किन्तुस्तोत्रसूक्तजपन्त्यक्त्वा पिण्डप्राणञ्च दक्षि-
णां अन्नदानात् स्वागतान्तंच विनाचपरिवेषणं विसर्जनं सौमन-

स्वमाशिषःप्रार्थनन्तथा विप्रदक्षिणाञ्चैव स्वस्तिवाचनकं विना पि-
त्र्यमन्य अकर्तव्यम्प्राचीनावीतिनासदेतिश्रवणदाप्यसतिस्वतिसामा
न्येनोक्तं तथापि यथोपदेशं भोक्तव्यं तथाचप्रचेताःपीत्वापोशानमश्नी
यात्पात्रे दत्तमगर्हितं सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं नकुर्यात्पाणिपादयोः
बौधायनःपादेनपादमाक्रम्ययोभुंक्तेनाप्रदिद्विजः नैवासौभुञ्जतेश्राद्धं
निराशाःपितरोगताः प्रचेताः भोजनन्तुन निःशेषङ्कुर्यात् प्राज्ञः
कथञ्चन अन्यत्रदध्नःक्षीराद्वा क्षौद्रात्सक्तुभ्यएवच शेषत्यागस्यनित्य
त्वात् तथाच जमदग्निः भुक्त्वापीत्वातुयःकश्चिद्रिक्तम्पात्रं समुत्सृजेत्
सनरःक्षुत्पिपासार्तोभवेज्जन्मनिजन्मनि नन्निन्द्येयु नीवशेषयु रिति
तु।अधिकोच्छिष्टत्यागविषयं तृप्तप्रान्तोग्रासमात्रन्तु योविप्रोनत्यजेत्त-
दा यच्छ्राद्धे पिण्डदानादौ तद्वै रक्षांसिभुंजते इतिवाक्यात् मनुः अ
त्यक्तं सर्वमन्नं स्यादश्नीरंश्चैववाग्यताःनयद्विजातयोब्रूयु र्दातृपृ-
ष्टाहविर्गुणान् वाग्यताइत्यनेनैवाकथन प्राप्ते नब्रूयुरिति हस्तसं-
ज्ञयाप्यकथनार्थं हुंकारेणापियोब्रूयाद्धस्तेनापि गुणान्वदेरितिशं-
खे न प्रतिषेधात् श्राद्धसमाप्ताविर्दङ्गेयम् निहन्ते तु तथाश्राद्धे द-
त्तव्यं शोभनं हविरितिवाक्यात् भोक्तृणांनिषेधाद्दातातु हविःप्रशं-
सनीयमेवरुच्युत्पादनार्थं भक्ष्यभोज्यगुणानुक्त्वा भोजयेद्ब्राह्मणा-
न्छनैः पृथक्पृथक्चसंवेदाकुर्यादेभ्यःप्ररोचनामिति अश्नीरंश्चैवे-
त्य वकारःपरस्परस्पर्शस्यदोषत्वसूचकः तथाचशंखःश्राद्धपंक्तिषुभुं-
जानोब्राह्मणोब्राह्मणंस्पृशेत् तदन्नमत्यजन् भुक्त्वागायत्र्यष्टशतं-
जपेत् कात्यायनोपि एकपंक्त्यो तुयोक्तेविप्रोविप्रं स्पृशेद्यदि तदन्नं-
नत्यजे द्भुक्त्वागायत्र्यष्टशतंजपेत् हारीतःपात्रे पात्रं प्रतिष्ठाप्ययेऽ
ज्ञानाद्भुंजतेद्विजाः आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धम् पितृणांनोपतिष्ठते मार्क-
ण्डेयः कटिभुग्नस्तुयोभुंक्ते नतजानुकरस्तथा हसतेवदतेचैव निरा

शाःपितरोगताः शंखलिखितौनचाभ्यर्थिताधिकन्दद्यान्नप्रतिगृह्णी यादिति दाक्षधर्मसमाहश्चेव श्राद्धेनियुक्तोभुंजानान्नपृच्छेल्लवणादिषु उच्छिष्टाःपितरोयांति पृच्छतोनात्रसंशयः दातुःपततिवैवाहुर्जिह्वाभोक्तुश्चभिद्यते नन्विष्टव्यंजनादिभोक्तायाचेतनवेति उभयवाक्यदृष्टेः तथाचवृद्धशातातपः अपेक्षितंयोनदद्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितम् नयाचतेस्मृतोमूढः सभवेद्ब्रह्मघातकइति वाग्यतोनिषेधः याचतेयदिदातारम् ब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः पितरस्तुनतुष्यंतिदातुर्भोक्तुर्नसंशयः तथा कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः तस्माद्विद्वान्नैवदद्यान्नयाचेतनदापयेत् इति अन्यच्च नपंक्तौविषमंदद्यान्नयाचेतनदापयेदितिअत्रविरोधे उपकल्पितयाचानन्त्वनुपकल्पितस्येत्यविरोधः यमः यावद्धविष्यंभवति यावदिष्टंप्रदीयते तावदश्नंतिपितरो यावन्नाहददाम्यहं अहंददामीति यावन्नाहतावदश्नंतीत्यर्थः एतच्चापेक्षितविषयं अपेक्षितंयोनदद्यादितिवाक्यात् ननु मौनत्वोक्तेः कथंयाचनंहस्तादिसंज्ञानिषेधात् उच्यते हस्तादिसंज्ञानिषेधो हविर्गुणाख्यातविषयो नतुयाचनादिविषयइत्यविरोधः तथाचनिगमः नान्नपानादिकंश्राद्धे वारयेन्मुखतः क्वचित् अनिष्टत्वाद्धक्तत्वाद्वा वारणंहस्तसंज्ञया देवलोपि अन्नपानकशीतोदद्धिक्ष्योभ्यवलोकितः वक्तव्येकारणेसंज्ञांकुर्वीतोर्जितपाणिनेति दावाव्यंजनादिकमादायावलोकितेवक्तव्ये हस्तेनसंज्ञांकुर्यादित्यर्थः।

मू० तृप्तान् ज्ञात्वान्नम्प्रकीर्य॥ ८॥

ब्राह्मणान्तृप्तान्ज्ञात्वासर्वान्नमुदके नाप्लाव्याग्निदग्धेत्यनेनप्रकिरेदित्यर्थः तथाचयाज्ञवल्क्यः सार्ववर्णिकमन्नाद्यं संपृच्छ्य

त्वाव्यवारिणा समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतोविकिरन्भुवि सार्वंवर्णिकं सर्वव्यंजनसंहितम् असंस्कृतभागत्वाद्विकिरेदथौदनमेवेतिका-श्चित्तन्न यदन्नंपिण्डदानेषुतदन्नंविकिरेन्यसेदिति वृद्धयाज्ञ-वल्क्योक्तेः अतृप्तेष्वन्नं नविकिरेदितितृप्तान् ज्ञात्वेत्युक्तम् ज्ञा-त्वातृप्तांस्ततो विप्रान्प्रकुर्याद्विकिरासनमिति तृप्तिज्ञानंचा-न्नादिग्रहणेनाहारानुमानेनचप्रतिपन्नम् अत्रयद्यप्यवकीर्येत्यु-क्तन्तथापिप्रादेशपरिमाणंसन्त्यज्यं तदाद्वोध्यं तथाऽऽहयाज्ञवल्क्यः विकिरंभुविदातव्य नुच्छिष्टेभ्यःषडंगुलम् पठंतिच उच्छिष्टस्यो-त्तरे देशेपिण्डान्दद्यात्षडङ्गुलमिति यत्तुपुराणसमुच्चये विप्रदे-देवपितॄणांच अंतरेतुक्षिपेत्कुशान् तत्रावकिरणंकुर्याद्गाथा-मेतामुदीरयेत् यच्च तत्समंविकिरन्दत्तयाद्दैवपित्र्यांतरेभुवीति-द्विजाग्रस्थानबोधकमित्त्यविरोधः भुक्तवतामग्रतइति योगीशो-क्तेः नन्वस्यविकिर संज्ञकत्वाद्विकीर्येतिवाच्यंनप्रकीर्येति उच्यते विकिरंविनाश्राद्धंव्यर्थमितिप्र शब्देनद्योतितमित्यदोषः तथाचगो-भिलः विकिरेणविनाश्राद्धम् निष्फलंपरि कीर्तितम् एकोद्दिष्टेवि-शेषेणप्रेतश्राद्धेषुवर्जयेदिति योमोहात्कुरुतेश्राद्धम् विकिरेणवि-नाक्वचित् तत्सर्वंव्यर्थतांयाति पितृपिण्डोदकादिकमिति अत्रसंश-यः किमपिण्डश्राद्धे विकिरःस्यादुतनेति उभयवाक्यदृष्टेः तथाहि पिण्डनिर्वापरहितंयत्रश्राद्धंविधीयते स्वधावाचनलोपोस्तिविकि-रस्तुनलुप्यते तथा नचाग्नौकरणंकुर्यान्नार्घदानंकथंचन नपिण्ड-कल्पनाश्राद्धे विकिरान्नंनचोत्सृजेदिति उभयशास्त्रत्वाद्विकल्पइ-त्येके यत्रपिण्डदानानिषेधस्तत्रचेद्देशकालादासंभवेनपिंडवर्जं करोतितदाविकिरःस्यान्नतुयुगादयादिषुपिण्डदाननिषेधेपीत्यन्ये तद्विचार्यंक्षिम्विकिरःप्रधानमंगम्वायदिप्रधानन्तदापिण्डप्राधान्य-

विरोधः अथाङ्गन्तत्वंगानांप्रधानानुरोधात्पिण्डाभावेतदभावइ-
त्यनाश्रयं विकल्पनस्तुनविषयकृत्स्नेः तदुक्तं स्मृतिद्वैधेतुविषयः
पृथक्पृथगिति तस्मात्देशाद्यसम्भवेपिण्डाभावेपिविकिरेतपिण्ड-
निषेधेपीतिमुख्यं तथामोक्षेश्वरनिबन्धे मघायुगादिभरणी श्राद्धे
पिण्डंविवर्जयेत् अवनेजनपूजान्तमुल्मुकास्तरणानिच निःशेषम-
ग्नौकरणम्विकिरञ्चषडंगुलमिति तस्माद्युगादिषुपिण्डनिषेधे आ-
वाहनाग्नौकरणविकिरवेद्यादि पूजान्तस्वधावाक्यादीनांनिषेधः
सिद्धः विकीर्याचमेत् तथाचमरीचिः श्राद्धेषुविकिरन्दत्वायोना-
चामतिवैभ्रमात् पितरस्तस्यषण्मासमश्नन्त्युच्छिष्टभोजनइति ।
तथा विकिरेपिण्डदानेच तर्पणेभोजनेतथा कृतेआचमनंप्रोक्तम्
दर्भत्यागोविधीयते अत्रानग्निदग्धाइत्ययंपाठः येषांदाहोनक्रियते-
येग्निदग्धास्तथापरइतिब्राह्मणवाक्यात् ॥

मू० सकृत्सकृदपोदत्वापूर्ववद्गायत्रीञ्ज-पित्वामधुमतीर्मधुमध्विितिच ॥ ६ ॥

विप्रेभ्यस्तुलु कार्यंसकृत्सकृदपोदत्वा पूर्ववत्सप्रणवव्याहृतिगा-
यत्रींसकृज्जित्वामधुमतीर्मधुमध्विति जपेदित्यर्थः तथाच मार्कण्डे-
यः ततस्त्वाचमनार्थाय दद्याच्चापःसकृत्सकृदिति वीप्सापिश्च
दैवद्विजार्था अपोदत्वागायत्र्यादि जपद्योतकश्च तथाचगोभिल-
सूत्रम् अङ्गुष्ठमन्ने विधाय सकृत्सकृदपोदद्यादिति मधुशब्दोवै
यासुतामधुमत्यो मधुवाताइत्याद्यृचः मधुमध्विति द्विरुच्चारणं
मन्त्रप्रदर्शनार्थम् संहितायांमधुमधुमध्वितिप्रवर्ग्यमन्त्रदृष्टेः देव-
पूर्वंमव्द्धानामित्येके तन्नपितृपूर्वविधेः तथाचविष्णुः उदङ्मुखेष्वा
चमनमादौ ततःप्राङ्मुखेषु दद्यादिति विसर्गस्तुलुकश्चाग्नौ कर-
णम्पङ्क्तिपावनम् करशुद्धिरपोशानं पितृपूर्वाणिषट्सदेत्युक्तम् ॥

सू० तृप्ताःस्थेतिपृच्छति ॥ १० ॥

अनन्तरन्तृप्तास्थेतिब्राह्मणान्पृच्छेदित्यर्थः अत्रपङ्क्तिमूर्द्धन्यप्रश्नेतृप्तास्थेति बहुवचनम्पूजार्थमित्येके तन्न प्रतिवचनेबहुवचनानुपपत्तेः नचाग्नौकरणादिष्विवात्रैकस्यप्रश्ने दृष्टार्थत्वं तस्मात्पङ्क्तिमूर्द्धन्यंपृच्छति सर्वान्वेत्यव्यवस्थित विकल्पइत्युक्तं । अतः सर्वेप्रष्टव्याइति तथाचयमः यथाब्रूयुस्तथाकुर्या दनुज्ञातस्तुतैर्द्विजैरिति ननुभोक्तृविप्राणां वमनेकिंश्राद्धम् समापनीयम् नवा तत्रसमापनीयमित्येके तन्न स्मृतिविरोधात् तथाच हेमाद्रिकल्पे अकृतेपिण्डदानेतु ब्राह्मणोवमतेयदि पुनःपाकंप्रकुर्वीत श्राद्धं कुर्याद्यथाविधिः धर्मप्रदीपेपि अकृतेपिण्डदानेतु भुंजानोब्राह्मणोवमेत् पाकंकृत्वापुनःश्राद्धं कर्त्तव्यन्तुयथाविधीति अकृतइत्युपादाना त्कृतेसमापनमितिचेन्न वमनस्यश्राद्धविघातकत्वात् अतोत्तरेद्यु रेवपुनःश्राद्धमितिसिद्धम् तथाचस्मृतिः वमनेवाविरेकेवावातद्दिनंवर्जयेदिति नचैतन्निमन्त्रणोत्तरंश्राद्धात्प्राग्वावमनविषयं श्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेअन्तरामृतसूतके वदन्तिशुद्धे तत्कार्यं दर्शे वापिविचक्षणाइत्यु त्तरेद्युर्विधानात् अत्रप्रायश्चित्तमित्येके पठंतिच पितृद्विजानांमध्ये तुपितु श्चवमनंयदि तद्दिने चोपवासश्चपुनःश्राद्धं परेहनि सर्वमन्नंसमादायमन्त्रैःप्राणादि पञ्चकैः द्वात्रिंशदाहुतीर्हुत्वाशेषंकर्मसमाच रेदिति ।

* तृप्ताःस्मइत्यनुज्ञातःशेषमन्नमनुज्ञाप्य ।११।

ततस्तृप्ताःस्मेतिद्विजैरुक्तेशेषमन्नं किंक्रियतामिति भोक्तॄन्पृष्ट्वाइष्टैः सहभुज्यतामित्यनुज्ञापयेदित्यर्थः। एतदपि सर्वापेक्षं नपङ्क्तिमूर्द्धन्यस्यैव ननु श्राद्धोर्वरितपाकेएवशेषशब्दोनतुपाकान्त-

रेतत्कथम्पाकान्तरभुजितद्दानञ्चेतिचेन्न गृ सिद्धस्यसर्वस्यापि पितृशेषत्वेन दानभुज्युपपत्तेः । तथाचयमः भक्ष्यम्भोज्यन्तथापेयं यत्किञ्चित्पच्यतेगृहे नभोक्तव्यम्पितॄणांतदनिवेद्यकयस्चनेति अतः शेषस्यापिपितृद्देशेन दानमित्युक्तं ननु किंनिरग्नेरुल्मुकनिधानं स्यान्नवा उल्मुकस्यदक्षिणाग्निसाध्यत्वात्तदभावेतंनेत्येके स्मार्तोग्नेः पिण्डपितृयज्ञविधानान्ननिरग्नेरित्यन्ये न देवताग्निशब्दक्रियाः । परार्थत्वादितिपरिभाषातोनिषेधादग्न्यंतरेण नस्यादित्यपरे निरग्नेरपिश्राद्धाधिकारान्निषादस्थपतीष्टिवल्लौकिकाग्निनेतिकेचित् एवंसत्युल्मुकनिधानमनियतमिति उच्यते यदुक्तन्दक्षिणाग्न्यभावे तंनेति नतत् पिण्डपितृयज्ञवदित्यनेन स्मार्तोग्नेःप्राप्तत्वात् यच्चपि ण्डपितृयज्ञस्यविधेर्निरग्नेर्नेति तदपिन अकरणे प्रत्यवायस्मृतेर्नित्यत्वं यत्तु नदेवतेत्यादिनाऽग्नेः प्रतिनिध्यभावइति तदपिपिण्ड पितृयज्ञवदित्यतिदेशा ल्लौकिकाग्न्युपादान वैयर्थ्यंस्यात् यच्च निषादस्थपतीष्टिवद्विरोधइति तदपिन नित्यत्वानुपलब्धेः तस्माद्गुणफलविधेरुल्मुकाधानं साग्निनिरग्न्योर्नित्यमितिसिद्धम् । तथाच ब्रह्मयाज्ञवल्क्यः । पितृरूपास्त्वसुराः पिशाचाराक्षसाश्चये तेषां वैरक्षणार्थायक्षिपेदग्निं त्वनैरृते मण्डलेष्वग्निदाहंये नकुर्वन्ति द्विजोत्तमाः निराशाःपितरस्तेषां पैशाचंश्राद्धमुच्यते स्कन्देपि येरूपाणीतिमन्त्रेण न्यसेदुल्मुकमन्तिके शुष्कगोमयसंभूतं यावच्छ्राद्धं समाप्यते अजीर्णदोषनाशाय पितॄणामग्निवर्द्धनं श्रुतिरपि सयदिनिधायोल्मुकमथ तत्पितृभ्यो दद्यादिति ॥

मू॰ सर्वमन्नमेकतोद्धृत्योच्छिष्ट समीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्यदद्यात् ॥ १२ ॥

एकतोद्धृत्येतिच्छान्दसः सन्धिः सर्वशब्दः सूपाद्यपेक्षोनयाव-

द्वाचक: उच्छिष्टसमीपइति सद्देशोपलक्षणं तथाचअत्रिः पितृणा-
मासनस्थाना दग्रतस्त्रिष्वरत्निषु उच्छिष्टसन्निधानन्तन्नोच्छि-
ष्टासनसंनिधौ व्यामोपि अरत्निमात्रमुत्सृज्यपिण्डांस्तत्रप्रदापयेत्।
यत्रोपस्पृशतांवापि प्राप्नुवन्तिनविन्दवइति यथायोग्यं विकल्पोत्र-
विकिरपिण्डविवक्षया सनस्थानादुच्छिष्टन्ततो विकिरस्ततःपिण्डा
वात्रिरत्निव्यवस्थावा व्याममात्रंसमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्रप्रदापयेदिति
जातूकर्ण्योक्तेः वीप्सामातामहविषया अवनेज्येतिस्वार्थेणिच् द-
द्यादिति गोत्रादिप्रकाशकन्ततश्च सर्वान्नमेकपात्रे उद्धृत्यपत्न्या
पिण्डान्कारयित्वा यथोक्तदेशेवेद्यादिकृत्वा पृथक्पृथगवनिज्यद-
र्भेषुयथोपदेशंपिण्डान् दद्यादित्यर्थः तथाच स्कंदे अपसव्यंवाम-
जानु पातपूर्वंपडानन पत्नीपिण्डांस्तुमृद्नीयाद्विवर्गस्यसहायि-
नीति यद्यप्यत्रसामान्येनसर्वं मन्नमित्युक्तन्तथापि निर्माषंवोध्यं
तथाच दक्षयाज्ञवल्क्यः माषान्सर्वत्रनैवेद्येपिण्डेग्नौचविवर्जयेत्-
यथामद्यंतथामाषा निषिद्धाश्चाग्निपिण्डयोरिति अत्रसंशयः
पिण्डपितृयज्ञवदित्यनेनप्राप्तेषु द्वावनेजनपिण्डेषुपुन स्तद्ग्र-
हणंकुतइति तथाच पिण्डपितृयज्ञसूत्रम् तद्दक्षिणेनोल्लिखत्यप-
हताइत्यपरेणोल्मुकम् पुरस्तात्करोति येरूपाणीत्युदपात्रेणा-
वनेजयत्यपसव्यंसव्येनवोदरणसामर्थ्यात् दसावनेनिक्ष्वेतियज-
मानस्यपितृप्रभृतित्रीनुपमूलंसकृदा च्छिन्नानि लेखायांकृत्वा
यथावनिक्तम् पिण्डान्ददात्यसावेतत्त इत्यादि अत्रैके पिण्ड-
यज्ञेलेखामवनिज्य दर्भेषुपिण्डदान मिच्छन्तुदर्भेष्वेवावनेजन मि-
त्येतदर्थमिति । तथाच अपःक्षिपेन्मूलदेशेवनेनिक्ष्वेतिपात्रतः
द्वितीयंचतृतीयंच मध्यदेशाग्रदेशयोरिति उपलक्षणपरमित्यन्ये
उपलक्षणे उपग्रहणानुपपत्तिः परिसंख्यानेचावनेजनदर्भेषु द-

द्यादितिब्रूयादिति हलायुधः उच्छिष्टसामीप्योपदेशान्नपरिसंख्येति-
कार्क्कः एवंच कथमियंपुनरुक्तिरिति उच्यते यदुक्तकुशोपर्यवने ज-
नार्थंतदिति तन्न तादृशावनेजनस्य छन्दोगविषयत्त्वात् तथाच-
तत्परिशिष्टं प्रागग्रेष्वथदर्भेषु अर्घ्यमामंत्रपूर्ववत् अपःक्षिपेत्स्मृ-
लदेशे ववनेनिक्ष्वेतिनिश्चितत्वा इति प्रागग्रनिश्चितत्वे इति विषये
नचतथाशंक्यम् अवनेनिजत्र दर्भेषुदद्यादित्यन्वयभावात् तथाच पि
ण्डयज्ञसूत्रम् अमावनेनिक्ष्वेत्यादि कम् स्कन्देपि नामगोत्रे समु-
च्चार्यप्रदद्यादवनेजनम् कुशैरास्तरणंकुर्याद्दक्षिणाग्नेस्तुतत्परम् द्वि-
गुणांस्तुकुशान्कृत्वा सतिलानर्घसंयुतान् अवनेनिक्ष्वचोक्त्वाथ कु-
शान्भूमौपरिस्तरेदिति दत्त्पूपलक्षणपरिसंख्ये इतितद्वयमपि ह-
लायुधेनैवदूषितमित्युपेक्षितं नहुतथेष्टं वेद्यादिकरणोपपत्तेः ।
तथाचदेवलः मण्डलञ्चतुरस्रञ्चदक्षिणावर्तकम्मष्टत् एकदर्भेणत-
न्मध्य उल्लिखेच्चिश्वतंत्यजेत् ब्रह्माण्डेपि सव्येतराभ्यांपाणिभ्याम्
कुर्यादुल्लेखनंबुधः वज्रेणाथकुशैर्वापि उल्लिखेत्तुमहीद्विजइति
यच्चहलायुधे नपिण्डयज्ञ वल्पिण्डदानमित्युक्तम् तत्पौनरुक्त्या-
परिहारा द्विषयांतरानुपलब्धेश्चायुक्तम् । पिण्डयज्ञवदुपचार इ-
त्ययनेनैवतत्सिद्धेः तस्माद्विषयांतरबोधनेनापुनरुक्तिः । तद्यथा
पिण्डयज्ञवदित्य तिदेशोपिसाग्निनिरग्न्यो रविशिष्टस्तथापिनिर-
ग्नेर्विषयांतरदृष्टेः साग्निपरएव तस्यैवसर्वांगोपसंहारात् निर-
ग्नेस्तु हस्ताग्नौकरणादिव द्विषयांतरदर्शनात्तदर्थवै तत्सूत्रमि-
त्यपुनरुक्तिः अतोनिरग्नेरूपमूललूनकुशादि निषेधार्थमिदंसू-
त्रमितिसिद्धम् । तेननिरग्नेर्महालयादिषु मूललूनकुशास्तरणम्
हस्तद्वयेनावनेजनम् एतत्तेन्न स्वधेतिप्रयोगश्चनेत्यर्थः तथाचश्रु-
तिः साग्नेरासना ह्री समूलतापिण्डेषु सकृदाच्छिन्नतेति किंच समू-

त्वस्तुभवेदिर्म इतिप्रागुक्तम् यत्तु शतपथे सकृदाच्छिन्नान्युपमूलं दि नानीत्युक्तम् तदपिसाग्निपरमेव सुमंतुरपि असाववनेनिक्ष्वे ति- पुरुषंपुरुषंप्रति त्रिस्त्रिरेकेनहस्तेन विदधीतावनेजनम् अपसव्ये- नहस्तेन निर्वपेदुदकंभुवीतिमनूक्तेश्च तथा श्राद्धेपिण्डेविवाहेषु दानेचैकेनदीयते तर्पणेतूभयेनैव जलन्देयन्तुनान्यथेति धर्मप्रदीपे- पि गयायांदशपिण्डेच पिण्डशब्दोविधीयते अन्यत्रत्वन्नशब्दःस्या- द्गंगादिषुसरित्सुच महालयादिसत्त्वाथकश्च । तथाचहेमाद्रौ महालयेगयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे दशाहिके पिण्डशब्दप्रयोगःस्या दन्न- मन्यत्रकीर्तयेदिति असावेतत्तइतिश्रुत्या सूत्रकृतावेतत्तइत्युक्त्वा- द्वाजसनेयिनाम् पिण्डेषुक्तोवप्रयोगः सर्वत्र त्यन्ये पिण्डशब्ददर्शना- देतत्तेपिण्डःस्वधेति सर्वत्रवाच्यमित्यन्ये तद्द्वयमपिविषयादर्शन- निमित्तमितिबोध्यम् तस्माद्विहिते पिण्डशब्दस्थाने ऽन्नशब्द- इतिसिद्धम् यदिश्रुतिविरोधमभिप्रेतस्मिन्विषये विचिकित्सातर्ह्येत- तत्ते पिण्डान्नं स्वधेत्यस्तु तथाचश्राद्धकल्पलतायां एतत्तेपिण्डा- न्नमित्यलंबहुना एतत्पिण्डदानमेकश्वासेनकार्यं यावद्देवोच्चरे न्मन्त्रन्तावत्प्राणान्निरोधयेदित्युक्तेः ननुकिंपिण्डपंक्तयः प्रागुप- क्रमाः प्रत्यगुपक्रमावा तत्रपश्चाद्द्वारागेतुमात्रादिवर्गोर्थमित्यापस्तं- बगृह्या त्स्त्रीभ्यश्चपिण्डाद्दहपश्चिमास्सुरिति भाष्यार्थसंग्रहकृद्वाक्या त्पश्चिमसंस्थादिति तथा पिण्डात्पश्चिमेन तत्पत्नीनाम् किञ्चि- दन्तर्धायेति शांखायनगृह्यादपीति पित्र्यकर्मत्वा त्पंक्तीनांप्राक्- संस्थत्वानुपपत्तेः प्रत्यक्संस्थातैवेत्यन्ये उच्यते यदुक्तंप्रागुपक्रमा- इति तत्रतथासति पित्र्यकर्मणि प्रदक्षिणोपचारःस्यात् । पितॄ- णामप्रदक्षिणमित्यादि वाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च द्वितीयेपिसएवदोषः नचैवमिष्टं प्रत्यगुपक्रमाःप्रागपवर्गाः पित्र्यब्राह्मणसंस्थाभवन्ति

दक्षिणादिगुपक्रमादुदगन्ता एव वा वैश्वदेव द्विजसंस्था भवन्तीति विधी धायनेन ब्राह्मणोपवेशस्य तत्रापंक्तीनामपि तथैव स्थापितत्वात् अन्यथा वैश्वदेव्ययुक्तमोपपत्तेः सदाचारादपि प्राक्संस्थैवेति यत्वा- पस्तंबादिगृह्यद्वयम् यच्च अग्नेर्दक्षिणादेशेतुस्थानं कुर्वीत सैकतं मंड- लं चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं तथा तत्रस्थाने ततो दर्भानेकमूलान्वि- तान्बहून् दक्षिणाग्रानुदक्संस्थान् द्विधा तांस्तृणुयात्समं पूर्वभा- गस्थदर्भेषु पितृपिण्डान्विनिक्षिपेत् । पश्चात्स्तृतेषु दर्भेषु मातृपि- ण्डान्विचक्षण इति छन्दशिष्टवाक्यम् । तच्छाखिनामेवेत्यविरोधः अथ किं पिण्डप्रमाणं नियतम् नवा तत्र कपित्थबिल्वमात्रांश्च दद्या- दामलकैः समान् कुक्कुटांडप्रमाणान्वा बदरेण समानथ नालिकेर- समान्वापि अधिकान्नप्रदापयेत् प्रमाणमेतत्पिण्डाना मंगि- रामुनिरब्रवीदित्यनेन विकल्पादनियतमित्येके तन्न अस्य वाक्यस्य श्राद्धविशेषविषयत्वेन व्यवस्थितेः तथा च मरीचिः आर्द्रामलकमा- त्रांस्तु पिण्डान्कुर्वीत पार्वणे एकोद्दिष्टे बिल्वमात्रम् पिण्डमेक- न्तु निर्वपेत् नवश्राद्धे स्थूलतरम् तस्मादपि च निर्वपेत् तस्मादपि स्थू- लतरमाशौचे प्रतिवासरमिति अत्रैके पिण्डदानं केवल पिण्डैरेव नसुवनकुशैरिति तन्न अंशभागिपत्नीनां कुशैरेव श्वश्रुरांतर्धानो- पपत्तेः तथा । श्वशुरस्याग्रतो यस्मा च्छिरःप्रच्छादनक्रिया पुत्रैर्द- र्भेणसाकार्या मातुरभ्युदयार्थिभिरिति मात्स्येपि ततः कृत्वांतरे- दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान्बुध इति ।

मू० आचांतेष्विन्त्योके ॥ १३ ॥

एकग्रहणम् स्वस्वशाखोक्त विज्ञापनार्थं मुनिभिर्भिन्नकालेतु पिण्डदानेतु यत्स्मृतम् तत्स्वशाखागतं यत्नतस्तत्कुर्याद्विचक्षण-

इतिवाक्यात् संग्रहकारोपि यान्यचकालभेदेन कर्माणिमुनयोजगुः स्वस्वगृह्यानुसारेण विकल्पंतेषुयुज्यतइति ततश्चाचान्तेषुद्विजेषु पिण्डदानमित्थंकेजगु नैकात्यायनइत्यर्थः विकल्पएवायमितिकर्कादयः ननुकिलेपभुजान्दर्भमूलेषुदर्भाग्रेषुवादानमिति दर्भमूलेलेपभुजः प्रीणयेल्लेपघर्षणैरित्यादिवाक्यान्मूलेष्वित्येके तन्न लेपभाजश्चतुर्थाद्याइतिमात्स्यवाक्ये नचतुर्थपुरुषादीनांलेपभागित्वेन दर्भमूलेवैषम्योपपत्तेः मार्कण्डेयोपि लेपसम्बन्धिनश्चान्येपि तामहपितामहादिति नन्वेवन्दर्भमूलेलेपभुजइत्यर्थक मितिचेन्न तस्यकरघर्षणविषयत्वात् तथाचविष्णुः दर्भमूलेषुकरावघर्षणमिति अतोदर्भाग्रेषुलेपभुजांदर्भमूलेकरप्रोञ्छनमित्यविरोधः तथाचदृढया ज्ञवल्क्यः दत्तेपिण्डेततोहस्तन्निमृज्याल्लेपभागिनां कुशाग्रेसम्प्रदातव्यंप्रीयन्तांलेपभागिनइति तथा उत्तरेकुशमूलन्तु पितृमूलन्तुदक्षिणे कुशमूलेषुयोदद्यान्निराशाः पितरोगताः ददातिलेपभागिभ्यः पिण्डानामग्रतः सदा प्रपितामहेचयोदद्यात्तृप्तिः पञ्चदशाब्दिकीति।

मू० आचान्तेषूदकम्पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यात्॥ १४॥

(१) शास्त्रान्तरोक्तमन्त्रैरुदकादि दानार्थञ्च तत्पुराणे। अपांमध्येस्थितादेवाः सर्वमप्सुप्रतिष्ठितं ब्राह्मणस्यकरेन्यस्ताःशिवा आपोभवन्तुमे इत्युदकदाने लक्ष्मीर्वसतिपुष्पेषु लक्ष्मीर्वसतिपुष्करे लक्ष्मीर्वसतिगोष्ठेषु सौमनस्यन्ददातुमेइति पुष्पादिदाने अक्षतञ्चास्तुमेपुण्यं शान्तिपुष्टिर्धृतिस्तुमे यद्यच्छ्रेयस्करंलोके तत्तदस्तुस-

(१) ब्राह्मणेषुकृताचमनेषुसत्सुतेभ्यउदकादिकञ्चदद्यात् पुष्पाणिचाप्रतिषिद्धानि। पद्मोत्पलमल्लिकायूथिकाशतपत्रचम्पकादीनिगन्धरूपसम्पन्नान्यपिदद्यात्॥

दाममेत्यचतदाने एतद्यज्ञोपवीतिनाकार्यं आशीरूपत्वात् तासु- प्रोक्षितादियत्कर्मतत्कर्तव्यं यवादिना सव्येनेत्यर्थः । तथा विसर्जनं सौमनस्यमाशिषः प्रार्थनंविना पित्र्यमन्यत्प्रकर्तव्यम्प्राचीनावीति- नासदेत्युक्तं अत्राचान्तेष्वित्यनुवृत्तौ पुनस्तद्ग्रहणं वेदग्रादिसंक- ल्पान्त पिण्डप्रयुक्तंकर्माचमनात्प्रागेवेतिज्ञापनार्थं अतोनाचान्तेषु तत्सर्वंकृत्वाचान्तेषूदकादिदत्वा चर्योदकंदद्यादित्यर्थः । तचो- क्तंपिण्डपितृयज्ञसूत्रे तथाचपिण्डान्ददातीत्युपक्रम्यात्रपितरइ- त्युक्तोदङ्मुख आत्तमनाऽमीमदन्तइति जपत्यवनेज्य पूर्ववन्नीवीं- विस्रंस्य नमोवइत्यञ्जलिङ्करोत्येतद्व इत्युपास्यति सूत्राणिप्रतिपि- ण्डमूर्णादशावावपत्युत्तरे यजमानहृल्लोमानिवोर्जमित्यपोनिषि- च्यत्यवधायावजिघ्रति यजमानउल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नावाधत्त- इति मध्यमंपिण्डंपत्नीप्राश्नातिपुत्रकामेति अस्यार्थः । पिण्डान्द- त्वाचम्य यवानादायात्रपितरइत्यादि वृषायध्वमित्यन्तंमन्त्रञ्जपित्वा प्रदक्षिणंवामेनावृत्योदङ्मुखो यथाशक्तिश्वासमनुरुध्य शुभन्ध्यायेत् तथाचपरिशिष्टं वामेनवर्तनं केचिदुदगन्तुप्रचक्षते स्कांदेपि प्रक्षा- ल्यहस्तावाचम्य शुभन्ध्यायेदुदङ्मुखइति शुभध्यानंसव्येनेत्येके तन्न मानाभावात् आवृत्यैतेनैव प्रदक्षिणमावृत्यामीमदन्तेतिमन्त्रं ज- पित्वाक्षतान् भुविपिण्डमूलेक्षिपेदित्यर्थः प्रदक्षिणमथावृत्य पूज- येदक्षतैर्यवैरतिवाक्यात् पितॄंश्चमनसाध्यात्वा ऽक्षतान्निक्षिपेद्भुवी ति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेश्च अवनेज्यपूर्ववदित्यत्र गोत्राद्युच्चारणेनेत्यर्थः तथाच श्रुतिः अथोदपात्रमादायावनेजयत्यसावनेनिक्ष्वे त्वत्रयज- मानस्यपितरमित्यादि यत्तु तत्प्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेदि- तिवाक्यं यच्च हस्तान्नवारिणाकार्यं पुनरप्यवनेजनमितिस्कन्दवा- क्यम् तदन्यशाखिविषयं इहतुपूर्ववदवनेज्येत्यतिदेशात् अतिदेश-

विधेरनित्यत्वा दत्तापिप्रक्षालनजलेनैवेतिवा नीवींविस्रंस्य नमोव-इत्यनेन षडञ्जलीन्करोतीत्यर्थः नन्वञ्जलिमित्येकत्वा त्कथंषडञ्ज-लीनिति षड्ऋतुनतिरूपत्वादञ्जलेरित्यदोषः तथाचश्रुतिः षट्क्र-त्वोनमस्करोति षड्वाऋतव ऋतवःपितरइत्यादि एतद्वइतिमन्त्रेण प्रतिपिण्डंसूत्राणि ददातीत्यर्थः। ननु प्रतिपिण्डमितिपृथग्विधे रेतद्वइतिकथन्तन्त्रविधिः एकग्रहणेनैव त्रिषुदानेन सकृन्मन्त्रवि-धयर्थमित्यदोषः एकद्रव्ये कर्मावृत्तावितिपरिभाषितत्वात् प्रति-पिण्डमित्युक्तेर्मन्त्रावृत्त्यैव सूत्रादानमित्यके ऊर्णादशाचेतिमूत्रा-भावइत्यर्थः। यत्तु दशाविवर्जये त्आत्मीयदाप्यहतवस्त्रजामिति तत्सूत्रसत्वेबोध्यं दशायास्तदभावविषयत्वात् तथाचशौनकः सू-त्राभावेदशामूर्णां वेति यत्तु नमोवःपितरोमन्त्रञ्जपन् सूत्रम्प्रदाप-येदिति सूत्रमन्त्रान्तरोक्तिः सान्यशाखिविषया वाजसनेयिनान्त्वेत-द्वइति कात्यायनोक्तेः तथाचव्याघ्रः एतद्वःपितरोवासो दशान्दत्वा-पृथक्पृथगिति दशाद्यभावे सूत्रोक्तिः ततःसूत्रंप्रदातव्यम् कार्पास-मथवानवं दुकूलम्पट्टवस्त्रंवा तदभावेकुशान्न्यसेदिति स्कंदेपि कुशा-द्यभावेवयसितूत्तरेलोमवास्वकमिति उत्तरेवयसिपञ्चाशदूर्ध्वंहृल्लो-मेतिविशिष्टविधिः ऊर्जमित्यपोनिषिञ्चतीत्यनगोत्राद्युच्चारपूर्वकम् तिलोदकदानमित्यके ऊर्जदानेतिलादि द्रव्यस्यगोत्राद्युच्चारस्य-चानुक्तत्वा त्केवलेनजलेनेत्यन्ये तथाचबृहस्पतिः अनभ्यर्च्योदपा-त्रन्तु तेषामुपरिनिक्षिपेत् पठन्तिच सर्वत्रैवपवित्राणि पयोमधुति-लास्तथा ऊर्जकालेनदातव्याः केवलञ्चोदकंक्षिपेदिति अवधाये-त्यत्र यजमानोक्तिर्ऋत्विग्व्युदासार्था अवधायेपात्रइतिशेषः। पात्रे पिंडान्समुद्धृत्य आघ्रायपितृमन्त्रवदितियाज्ञवल्क्योक्तेः उल्मुकंसकृदाच्छिंनान्यग्नावभ्यादधाति क्षिपतीत्यर्थः सकृदाच्छि-

न्नानीति साग्निपरमित्युक्तं एवं पिंडोपयुक्तान्पूजां तंकृत्वाचतुर्थ्यंतः संकल्पेनधूपादिकंनिवेदयेत् तथाचस्कान्देममभ्यर्च्य धूपदीपनैवेद्याः नि निवेदयेत् प्रकुर्यादथसंकल्पंकृत्वाचाघ्योदकन्ततइतिततःसुप्रोक्षितमस्त्वित्यादिनोदकादिदत्वाचाघ्योदकं नतल्केनादद्यात् तथाच कात्यायनः अत्राघ्योदकदानन्तुअर्घदानवदिष्यते षष्ठ्यैवनित्यन्तत्तत्कुर्यान्नचतुर्थ्याकदाचनेत्यतिदेशस्तंत्वनिषेधार्थः अत्रतयमस्त्विति प्रोक्तः प्रत्येकम्पितततःक्रमादितिशङ्खोक्तेः

मू० अघोराःपितरःसन्तुसन्त्वित्युक्ते गोत्रन्नोवर्द्धतांवर्द्धतामित्युक्ते दातारोनोभिवर्द्धन्तांवेदाः सन्ततिरेवच श्रद्धाचनोमाव्यगमद्बहुदेयञ्चनोस्त्वित्याशिषःप्रगृह्य ॥ १५ ॥

इतिरादार्थे तेनस्मृत्युक्तमन्यदाशीः प्रार्थनमितिशल्के,कर्त्तारमित्यर्थः सन्त्वित्यत्रप्रतिवचनान्तर प्राप्त्यर्थं तथाचस्कन्दे अघोराः पितरःसंतुसंत्वित्युक्तेपुनर्द्विजैः गोत्रन्तथावर्द्धतांनस्तथेत्युक्ते अतःपुनः दातारोनोभिवर्द्धन्तांवेदाः सन्ततिरेवच श्रद्धाचनोमाव्यगमत् बहुदेयञ्चनोस्त्विति अन्नञ्चनोबहुभवेदतिथींश्चलभेमहि याचितारश्चनः संतुमाचयाचिष्मकंचन इत्येताआशिषः सर्वाः त्त्तीयात्प्रतिभाषितमिति अथवेतिशब्दप्रकारेतेनतिलकमङ्गाभिषेकाशीः प्रार्थनंसव्येनपूजादिवत्कार्यमित्यर्थः तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः ततश्चतिलकंकुर्यान्मन्त्र्वाणेनयत्नतः मन्त्रश्चनित्यानुष्ठानेत्यादि प्रागेवदर्शितः अतञ्चाशीः प्रार्थनम्पित्र्यैष्ववयज्ञोपवीतिनाकार्यमितिप्रागुक्तंदक्षिणांदिशमाकांक्षन्याचेतेमान्वरान्पितॄनिति

मनूक्तेः देवलोपिचन्नर्थ्यंसर्व्वमेवास्त्वित्युक्का भूयः समर्चयेदिति मूर्द्धाभिषेकश्चार्घ्यदानात्प्रागित्येके ॥

मू० स्वधावाचनीयान्सपवित्रान्कुशाना-स्तीर्यस्वधांवाचयिष्यऽइतिपृच्छति ॥ १६ ॥

स्वधावाचनीया न्युब्जोपरिस्थापिताः कुशाःपवित्राणितदध-स्थापितानि तेषांकृतप्रयोजनत्वादन्यपवित्राणिकार्य्याणीत्यन्ये त-त्कर्कादिभिर्निरस्तमित्युपेक्षितं ततश्चसपवित्रान्स्वधावाचनीय-कुशानादायास्तीर्य्यस्वधांवाचयिष्येइति पङ्क्तिमूर्द्धन्यंसर्वान्वापृच्छे-दित्यर्थः नन्वेषामास्तरणंक्किपङ्क्तिमध्येपार्श्वेवा तत्रपिण्डपुरस्तादि-त्येके तदन्तरालइत्यन्ये एतद्द्वयमपिन मानाभावात् अतः पि-ण्डोपरिसमास्तीर्य्यापोनिषिञ्चेदित्यर्थः तथाचगोभिलसूत्रं स्वधा वाचनीयान्पिण्डोपरिसमास्तीर्य्येति परिशिष्टेपि पवित्रान्तर्हिता-न्पिण्डान्सिञ्चेदुत्तानपात्रकृदिति नचास्यशाखान्तरविषयत्वं स्व-धावाचनिकंसर्व्वंपिण्डोपरिसमाचरेदिति मात्स्योक्तेः स्वधावाच-नीयेष्विति स्वधावाचनीयाइतिकप्रत्ययांतं तन्नाशेप्रतिनिधिः कार्यइत्युक्तं मुख्यद्रव्येच्छापरत्वात् तथाचउत्तरसूत्रं स्वधावा-चनीयेष्वपोनिषिञ्चतीति ॥

मू० वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पि-तामहेभ्यः प्रपितामहेभ्योमातामहेभ्यः प्र-मातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्य-तामित्यस्तुस्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीये-ष्वपोनिषिञ्चत्यूर्ज्जमिति ॥ १७ ॥

मात्रादिमनुच्चायकश्च: पृथङ्निर्देशादतन्त्रता स्वधावाचनएव-चेत्युक्तेः वाच्यतामिति ॥

मू० उत्तानंपात्रं कृत्वायथाशक्तिदक्षिणान्दद्याद्ब्राह्मणेभ्योविश्वेदेवाः प्रीयन्तामितिदैवेवाचयित्वा ॥ १८ ॥

पात्रंन्युब्जं यथाशक्तीतिसमदक्षिणाविध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यइति स्वत्यन्तरोक्तपितृद्देशव्युदासार्थं तेनात्रब्राह्मणोद्देशेनैवदक्षिणा दानसूत्रकृदभिप्रेतं तथाचदेवलः आचान्तेभ्योद्विजेभ्यस्तुप्रयच्छेदथ दक्षिणामिति पितृद्देशपक्षेपितृभ्यः प्रथमभक्त्यातन्मनस्कः समाहितः सुस्वधेत्याशिषायुक्तोदद्याच्छक्त्यातुदक्षिणामित्यादिविष्णुपुराणादुक्तोन्यशाखिविषयः वाचयित्वेति कारितार्थनिर्देशाद्विश्वेदेवाः प्रीयन्तामितिब्रूतेतिद्विजान्प्रत्यध्येषणमुक्तं ततस्तेविश्वेदेवाः प्रीयंतामिति ब्रूतेतिविप्रानध्येष्य विश्वेदेवाः प्रीयन्तामितितैरुक्ते पितृपूर्वसव्येनदक्षिणांदद्यादित्यर्थः अद्यास्मत्पितुरमुकशर्मणोमुक सगोत्रस्यवसुरूपस्य श्राद्धप्रतिष्ठार्थ ममुकसगोत्रायामुकशर्मणे विप्रायेत्यादितुभ्यमहंसम्प्रददइतिप्रयोगः तन्त्रत्वेत्वस्मत्पितृणामितिबोध्यं पितृद्देशपक्षेत्वस्मत्पित्रे पितृभ्य इतिवेतिविशेषः । सतिलंनामगोत्राभ्यांदद्याच्छक्त्यातुदक्षिणाम् स्वस्तिवाचनकं कुर्यात्पिण्डानुधृत्यभक्तितः इतिवाक्यात् सूत्रे यद्यपि दक्षिणामितिसामान्येनोक्तम् तथापिपितृदेवयोः रौप्यस्वर्णेबोध्ये कनकंनि जरा-णांतुपितॄणांरजतंस्मृ तमितिवाक्यात् अत्रसमंस्यादश्रुतत्वा दि-तिन्यायाद्दक्षिणादानं सर्वेषांसममेवेत्येके दैवपूर्वश्राद्ध मित्युक्तेः पूर्वंदेवेदक्षिणादानं पश्चात्पित्रइत्यन्ये पितृद्देशपक्षेदक्षिणा दा-

नमपसव्येन देवपूर्वंब्राह्मणोद्देशेतु सव्येनेत्यपरे अपसव्यंतुतत्रापि मत्स्योहिभगवान्मेने इत्यादिस्मृतेः उभयशास्त्रत्वात्सं कल्पादिकमपसव्येन त्यागमात्रं सव्येनेतीतरे उच्यते यदुक्तं सर्वेषांदक्षिणासमैवेतितत्र पात्रानुसारेण दक्षिणावैषम्योक्तेः तथाच एकपंक्त्यु पविष्टानांविप्राणाम् श्राद्ध कर्मणि भक्ष्यंभोज्यंसमंस्याद्दक्षिणा त्वनुसारतइति अनुसारतः पात्रविशेषानुसारेणेत्यर्थः यच्चदैवपूर्वंदक्षिणेति तदपिन पितृद्देशएव दैवपूर्वं मित्यस्यपर्यवसानान्नब्राह्मणोद्देशइति तथाचदेवलः दक्षिणांपितृविप्रेभ्यो दद्याद्विप्रेतत्तोद्वयोरिति यदपिपितृद्देशे ऽपसव्येनब्राह्मणो द्देशेसव्येनेति तदपिन पितृपूर्वकस्यसव्येनैवोक्तेः तथाचसएव सर्वकर्मापसव्येनदक्षिणादानवर्जितमिति नचदक्षिणादानंदैवपूर्वं तस्यविसर्गरूपत्वात् तथाचहृद्धयाज्ञवल्क्यः पूर्वंपितृभ्योदद्यात्तुदेवेभ्यस्तदनंतरम् असुराःपितृरूपेणदत्तंहिं संतिदानवाः तेषांवैरक्षणार्थाय पश्चाद्देवेविसर्जयेत् । याज्ञवल्क्योपि पितृपात्रं तदुत्तानंकृत्वाविप्रान् विसर्जयेदिति यत्त्वपसव्यंतु तत्रापीति तदन्यशाखिविषयं यच्चसंकल्पादिकमपसव्येनत्यागमात्रंसव्येनेति तन्न मानाभावात् तस्मादुभयपक्षेपि कात्यायनमतानुसारिणां दक्षिणादानंपितृपूर्वकं सव्येनैवेतिसिद्धम् तथाचहेमाद्रिपद्धतौ सूक्तस्तोत्रजपंत्यक्त्वा पिण्डाघ्राणंचदक्षिणाम् आह्वानं स्वागतं तंचार्चनाचपरिवेषणं विसर्जनंसौमनस्यमाशिषां प्रार्थनन्तथा विप्रप्रदक्षिणांचैव स्वस्तिवाचनकंविना पित्र्यमन्यत्प्रकर्तव्यं प्राचीनावीतिनासदेति तथा उपवीतीपितृप्रीत्यै वित्तशाठ्यविवर्जितः दक्षिणांपितृविप्रेभ्यः पूर्वं दद्यादथेतरान् इतरेभ्यइत्यर्थः तथा स्वागतंस्वस्तिवचनंदक्षिणांचप्रदक्षिणाम् गोत्रवादनमर्घंच षडेतेउपवीतिनइति

गोत्रवादनम् गोत्रन्नो वर्द्धतामित्यादिनानात्वमाकलय्याहसंग्रह कारोपि याज्ञवल्क्योविसर्गोत्याक् पात्रमुत्तानमिच्छति यमोवि- सर्जनंकृत्वा गृह्यकर्तापिशौनकः प्रीतिरस्त्वासुदेवानामितिका- त्यायनादयः सर्वेषामपिपक्षाणाम् स्वगृह्योक्तंविधीयते स्वगृह्यो- क्तस्याभावे ग्रहणम् स्वेच्छयाभवेदिति अन्यच्च विसर्गरूपप्रति- ज्ञापात्रचालनन्तुपूजने दैवद्विजवाचनादिकंनकुर्यात् दक्षिणाया- उपलक्षणार्थत्वात तथा मंत्रहीनंक्रियाहीनम् भक्तिहीनंद्विजोत- माः श्राद्धंसंपूर्णतांयातु प्रसादाद्भवतांममेति गोभिलोपि दैवेवा- चयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा दक्षिणांदद्यादिति पिण्डांश्च- पात्राणिचेतिविग्रहः नित्यत्वात् अचालयित्वातत्पात्रम् स्वस्तिकु- र्वंतियेद्विजाः निराशाःपितरस्तेषां शप्त्वायांतियथागतम् कृतुपूजात्र- सव्ये नैत्ये के तत्र आचम्योदक्परावृत्य विरायम्य शनैरसून् षड्- तूंश्च नमस्कुर्यात्पितॄनेवचसर्वदेतिवाक्यात् विशेषमाहजातूकर्ण्यः पात्राणिचालयेच्छ्राद्धे स्वयंशिष्योथवासुतः नस्त्रीभिर्नचबालेन ना- सजात्याकथंचनेति बृहस्पतिरपि भाजनेषुचतिष्ठत्सु स्वस्तिकुर्वंति- येद्विजाः तदन्नमसुरैर्भुक्तम् निराशैःपितृभिर्गतै भाजनानिभोजन पात्राणि स्वस्तीतिभगवन्ब्रूहीतिपारस्करः अत्रब्राह्मणभोदद्या- दिति सूत्रयताचतुर्थ्यागोत्रादुच्चारोविप्राणांसूचितः ततोस्म- त्पितुरमुकशर्मणो मुकसगोत्रस्य वसुरूपस्य श्राद्धप्रतिष्ठार्थमस्म- गोत्रायामुकशर्मणइत्तयादि तुभ्यमहंसंप्रदद इतिप्रयोगः तत्रेषुष- ष्ठीबहुवचनेन पितृदेशपदेतत्समतिपत्तदृत्यादि चतुर्थ्योप्रयोगः वि- सर्जनमन्त्रमाह।

मू० वाजेवाजेवतेतिविसृज्यानुव्रज्यामावा-

जस्येतिप्रदक्षिणीकृत्यनमस्कृत्यप्रविशेत्॥१८॥

ततोवाजेवाजइत्यनेन कुशमूलैः पित्र्यविप्रान्पूर्वंपश्चात्कुशाग्रैर्देवद्विजान्विसृज्यतानन्वाजम्यामावाजस्येत्यनेन बहिर्यज्ञोपवीतीतान् प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्यप्रविशेद्गृहमितिशेषः अत्रकुशाग्रैरेवसर्वं विसर्गइत्येके तथा वाजेवाजेतिमन्त्रेणकुशमूलेनतान्पितृन् देवांस्तेनैवमन्त्रेणकुशाग्रेणविसर्जयेदिति मनुरपि आमावाजस्यमन्त्रेण कर्तव्यंहिप्रदक्षिणम् नमस्कृत्यततोविप्रानासनेषूपवेशयेत् तांबूलंहिततोदद्यात्पाद प्रक्षालनंततः पादाभ्यंगंततःकुर्यात्पादमर्दनमेवच अत्रविसर्गप्रदक्षिणे ऽपसव्येनेत्येकेतन्न स्वागतंस्वस्ति वचनन्दक्षिणांचप्रदक्षिणामित्युक्तेः व्रह्मयाज्ञवल्क्यः वाजेवाजे जपेन्मन्त्रमामावाजस्यवैपुनः बहिःप्रदक्षिणं कुर्यादछिन्नजलधारया बन्धुवर्गेणसहितःसभार्यःसकुटुंबकः पुनराचम्यतत्रैव(१)स्वादुषंठं जपेत्सुधीः ब्राह्मणाः संपठेयुस्तेश्राद्धभोक्तृद्विजोत्तमाः आद्यारंभेवसानेच पादशौचेद्विजार्चने विकरेपिण्डदानेच षट्सुचाचमनंस्मृतमिति कात्यायनोक्तेः विसर्जयेत्ततोविप्रान्प्रणिपत्यपुनःपुनः आद्वारमुपगच्छेयुःपुनराचमनन्ततः वैश्वदेवन्ततःकुर्यात्स्वशाखोक्तविधानतइतिद्वारगमनासंभवेतुबहिः प्रदक्षिणंकुर्यात्पदान्यष्टावनुव्रजेत् बन्धुवर्गेणसहितःपत्नभार्यासमन्वितइति अथोर्ध्वंकृत्यं तत्रोच्छिष्टमार्जनत्तत्प्रतिपत्तिपिण्डविकिरप्रतिपत्तिवैश्वदेवनित्यश्राद्धशेषभोजननियमादीन्युच्यन्ते पैठीनसिःनस्पृशन्तितथादुष्टास्तथैवोच्छिष्टमार्जनंतैस्तुपृष्टे तदुच्छिष्टेपितरोयान्त्यधोगतिं प्रचेत :खनित्वानिक्षिपेद्भूमावन्ययास्पर्शनम्भवे

(१) संहितायामुत्तरार्चे। २९। अ० मन्त्रः।४।

त् निषिद्धं स्पर्शनन्तेषांतस्मात्खननमुत्तमं तत्रोच्छिष्टमार्जनेविरुद्धा-
निवाक्यानिदृश्यन्ते तथाहि वसिष्ठः ॥ श्राद्धे नोद्वासनीयानिउच्छिष्टा
न्यादिनक्षयात् श्च्योतन्तेवैस्वधाकारास्तेपिबंत्यकृतोदकाः ब्रह्मपु-
राणेपि अस्त्र्यंतिलतःसूर्येविप्रपात्राणिचांभसि अधोमुखानिप्रय-
तोभूत्वासर्वाणिनिक्षिपेत् याज्ञवल्क्यः निक्षिपेत्सत्सुविप्रेषुद्विजो-
च्छिष्टंनमार्जयेत् श्राद्धदेशोपविष्टेषुविप्रेषुचनमार्जयेदितिविज्ञाने-
श्वरः अत्रैकेव्यवस्थापयन्ति दैवपात्राणितद्दिनेमार्गयेन्नपित्र्याणी-
ति तथाचदेवलः एवंतृप्तेषुपानीयन्दद्यादाचमनन्तथा उच्छिष्टम्वा-
प्यपनयेत्पितॄणान्नोपमार्जयेदिति अन्ये त्वाहुः अस्तंयातदूत्वेनेनरा
त्रौमार्जनविधानाद्रात्राविवेति तत्रनादरः पितॄणामुच्छिष्टमुन्नयेन्ना
वमार्जयेद्दैत्यस्मादिकल्पोपपत्तेः ॥ द्वितीयेऽहनिसर्वेषांभांडानांच
चालनंस्मृतमितिब्राह्मवचनेसर्वेषामितानेनसर्वेषामेवमार्जनोपपत्ते
द्वितीयोपिनसम्यगिवाभाति उच्छेषणंतुतत्तिष्ठेद्यावद्विप्रविसर्ज
नमितिमनुक्तावपिरोध्यर्थात् तस्मात्यथासम्भवम्विकल्पइतियुक्तं
यत्तुद्वितीयेऽहनीतिब्राह्मवचनन्तदप्यशुचिस्पर्शरहितागृह्यांतरसम्भ
वविषयं तथाचप्रचेताः भृत्यवर्गस्ततोभुंक्तेकव्यशेषंस्वगोत्रजैःअन्य
स्यांश्राद्धशालायांद्विजोच्छिष्टंनमार्जयेदिति तस्माद्गृहगृहांतरेसम्भ
वति नमार्जनं तदभावेद्विजांप्रेष्यपिण्डप्रतिपत्त्यनन्तरम्मार्जनमिति
व्यवस्थेतिसिद्धम् पिण्डप्रतिपत्तिमाहयाज्ञवल्क्यः पिण्डांस्तुगोजवि-
प्रेभ्योदद्यादग्नौजलेपिवा गोशब्दोगतवीर्यवृषभपरः तथाचवायवीये
गतवीर्यस्तुयोह्युक्षोऽनड्वांश्चैव तथाविधः तयोःपिण्डःप्रदातव्योयतो-
वीर्यन्नरोहति एतत्कामनाविशेषेव्यवस्थितं तथाचवायुपुराणम् पि-
ण्डमग्नौसदाददद्याद्भोगार्थी सततंनरः पत्न्यैप्रजार्थीदद्यात्तु म-
ध्यमंमन्त्रपूर्वकम् । उत्तमाङ्गतिमन्विच्छन् गोभ्योनित्यम्प्रयच्छति प्र-

जांमन्नांयशः कीर्तिमप्सुनित्यन्निधापयेत् प्रार्थयेद्दीर्घमायुस्तुवायसि-भत्र: प्रयच्छतिति आकाशङ्गमयेदप्सुस्थितो वादक्षिणामुखः पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणादिक्तथैवचेति यथागृह्यंपिण्डप्रतिपत्तिरित्यन्ये तत्रकात्यायनः आधत्तइतिमध्यमं पिण्डम्पत्नीप्राश्नाति पुत्रकामेति आधत्तइतिप्राशनमन्त्रः समर्पणेत्वन्यः अपान्त्वौषधीनां रसम्प्राशयामि भूतकृत गर्भन्धत्स्वेति पत्नीतिपुत्रकामस्त्रीमात्रोपलक्षणमित्येके पुत्रकामापतिव्रतेत्यस्मन्मतं तथाचमनुः पतिव्रताधर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा मध्यमन्तु ततःपिण्डन्दद्यात्सम्यक्सुतार्थिनीति अत्रैतत्सन्दह्यते किंविकिरंउच्छिष्टे निक्षिपेत्किंवापिण्डेष्विति तत्रैकेआहुः तस्यास्पृश्यत्वादुच्छिष्टएवेति अन्येत्वाहुरुच्छिष्ट पिण्डत्वात्पिण्डेष्वेवेति तदुभयमपिनसम्यग्भाति तस्यपिण्डोच्छिष्टवैलक्षण्यात् अशुचिपिण्डत्वाच्च अतश्चपृथगेवकार्वभो निक्षिपेदिति पिण्डानामपितद्दानस्य पाक्षिकत्वात् तथाचधर्मप्रदीपे निक्षिपेत्तु शुचौभूमौकाकेभ्यो विकिरन्तथेति अत्रैकेगृहेपिश्राद्धंकृत्वाप्सु पिण्डान्निक्षिपन्ति तदसत् तीर्थश्राद्धविषयत्वात् तथाचविष्णुधर्मोत्तरे तीर्थश्राद्धे सदापिण्डं क्षिपेत्तीर्थेसमाहितः दक्षिणाभिमुखोभूत्वा पितृदिक्साहिकीर्तितेति वैश्वदेवस्तूत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते नित्यश्राद्धेतु मार्कण्डेयः नित्यक्रियांपितृणान्तु केचिदिच्छन्तिसत्तमाः नपितृणान्तथैवान्ये शेषंपूर्ववदाचरेत् नित्यक्रियानित्यश्राद्धं तुल्यविकल्प एवायमितोकै करणेउपकारातिशयो ऽकरणेऽत्यवायोनेत्यन्ये तदुभयमपिनसम्यक् पूर्वव्यवस्थोपपत्तेः तथाच नित्यश्राद्धं नकर्तव्यं प्रसङ्गादेवसिध्यति श्राद्धान्तरेकृतेन्यच नित्यत्वात्तन्नहापयेदिति एकोद्दिष्टादौ पितामहादि तृप्त्यसम्भवात्कर्तव्यम्पार्वणादौ प्रासङ्गिकतृप्तेर्नेतिव्यवस्थेत्यर्थः आहच दर्शादिश्राद्धनिष्पत्तौ ननि-

तत्र पृथक्क्रिया तेनैव तस्य सिद्धिः स्यात्काम्ये नित्याग्निहोत्रवदिति एवमेकपार्वणादावपि द्वितीयेतु नित्यत्वादनुपपत्तेः शेषभोजनेपि विवदन्ते एकादश्यादावप्राशस्त्योक्तत्वाच्छेषभोजनमनित्यमिति केचित् शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् इष्टैः सार्द्धन्तु विधिवद्विद्विमान्‌सुसमाहितमिति शातातपोक्तेरमुत्रापत्त्येवपितृसेवितभक्षणम् नित्यमन्यथानैत्यन्य तद्द्वयमपिनातीवशोभते पूर्वत्र नित्यत्वेन आम्नायविध्युपपत्तेः तथाच उपवासन्तदाकुर्या द्दापायपितृसेवितमिति द्वितीये त्वनुज्ञाताभावे तीर्थादावभोजनमाप्नोतीति नैतदुचितम् भोजनाभावे पतत्रयश्रुतेः तथाचदेवलः श्राद्धङ्कृत्वातुयोविप्रो नभुङ्क्तेऽथकदाचन हव्यन्देवानगृह्णन्ति कव्यानितरस्तथा जैमिनिरपि श्राद्धंकृत्वातुयोविप्रो नाश्नातिपितृसेवितं सयातिनरकंघोरं यावदाभूतसंप्लवंब्रह्मवैवर्त्ते पिपितृद्विजेभ्यः सर्वेभ्यो यद्यदन्नंनिवेदितं अश्नन्नवञ्चितस्सर्वपितृनृप्ति[?]यातिमानव इति भोजनक्रममाहदेवलः निवृत्तेपितृमेधेतुदीपंप्रच्छाद्यपाणिना आचम्यपाणिप्रक्षाल्यज्ञातीञ्छेषेणभोजयेत् ततोज्ञातिषुतृप्तेषुस्वभृत्यान्प्रतिपूजयेत् पश्चात्स्वयञ्चपत्नीभिःपितृशेषमुदाहरेत् दीपंप्रच्छाद्यहस्तेनश्राद्धदीपमशांतयेदित्यर्थः उदाहरेद्भुञ्जीत तथाचोशनाः शेषमिष्टैभर्योदद्यात्स्वयंभुञ्जीत आपस्तम्बः सर्वतःसमवदायग्रासावरार्ध्यंप्राश्नीयात् यथोक्तं ग्रासावरार्द्धं ग्रासन्यूनं समवदायेत्यन्वयः यथोक्तमितिमांसभक्षणेनियमोनेतिकेचित् सर्वतःसमवदायेतिसर्वावदानस्योक्तत्वान्मांसभक्षणमपीतरन्य एवं सतिश्राद्धविप्रान् मांसंभोजयित्वाभुञ्जीतान्यथानेति व्यवस्थेतितथाचप्रचेताः विप्रान् भोज्ययोमांसमश्नात्यन्नं स्वभोजयेत् वृथाभवतितच्छ्राद्धमुक्त्वाच नरकंव्रजेत्इति तथाच ततश्चवैश्वदेवांतेसभृत्यःसहबांधवैःभु-

शीतातिथिसंयुक्ताः सर्वे पितृनिषेवितमिति तत्र मांसस्याभक्षणम-
न्यस्य भक्षणमिति न विरोधो वा तथा च जातूकर्ण्यः मधुमांसनिवृत्तस्तु
श्राद्धकर्मणि वाचरेत्पात्रस्थं गन्धमाघ्राय पितृणामनृणो भवेदिति-
पात्रस्थभोजनमवघ्राय पितृणामनृण इति तदवघ्राणादपि पितृतृ-
प्तिर्भवतीति दर्शिता ब्रह्मपुराणेपि भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः श्रा-
द्धेषु च सदैव हि अश्रोपण्डकर्णखण्डाश्च तथान्ये दीर्घरोगिणः अश्वे-
रकिञ्चनः षण्ढो नपुंसकः पण्डः क्लीववृत्तिः शातातपः श्राद्धं कृत्वा
परश्राद्धे भुञ्जन्ते ये तु विह्वलाः पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदक-
क्रियाः अत्रैके पश्चात्स्वयं च भुञ्जीतेत्यनेन प्रदोषपर्यन्तम् सर्वा-
न्सन्तोष्य रात्रौ श्राद्धकृद्भुञ्जीतेत्याहुः तदयुक्तम् रात्रिभोजनस्य प्रति-
षिद्धत्वात् अतश्च दिवैव सर्वैः सह भुञ्जीत। तथा च जातूकर्ण्यः अह-
न्येव तु भोक्तव्यम् कृते श्राद्धे द्विजन्मना अन्यथा ह्यासुरं श्राद्धम् हर-
प. केवसेविते नागरखण्डेपि बलिं निक्षिपेत्तस्मा भोजनं च समाच-
रेत् मौनेन दृश्यते सूर्यो यावत्तावन्नराधिप यश्चैवास्तमिते सूर्ये
भुङ्क्ते च श्राद्धकृन्नरः व्यर्थतां याति तच्छ्राद्धम् तस्माद्रात्रौ न भोजयेदि-
ति नियमानाह बृहस्पतिः तान्निशां ब्रह्मचारी स्यात् श्राद्धकृच्छ्राद्धि-
कैः सह अन्यथा वर्तमानौ तौ स्यातां निरयगामिनामिति पुनर्भोज-
नमध्वानम् यानमायासमैथुनं श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विव-
र्जयेत् स्वाध्यायं कलहं चैव दिवास्वप्नं च सेच्छया श्राद्धिनो विशेषमाह
यमः पुनर्भोजनमध्वानम् भारमायासमैथुनं संध्यां प्रतिग्रहं होमं
श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत् संध्याहोमप्रतिषेधाकृतप्रायश्चित्तविषयौ दश-
कृत्वः पिबेदापो गायत्र्याश्राद्धभुग्द्विजः ततः संध्यामुपासीत जपेच्च-
जुहुयादपीति भविष्यपुराणवचनात् वृद्धयाज्ञवल्क्यः अध्वनीनो-
भवेदश्वः पुनर्भोजी तु वायसः होमकृन्नेत्ररोगी स्यात्पाठादायुः प्र-

हीयते दानंनिःफलतामेति प्रतिग्राहीदरिद्रता कृमिकृज्जायते-दासो मैथुनीसूकरोभवेदिति स्वबुद्धिकल्पितन्नेह वचनंलिखित-मया दृष्टश्रुतंसमूलंवा नत्रास्मन्मेनदूषणं दृष्टंयत्स्वल्पदोषेषु निबन्धेषुतदाहृतं श्रुतिस्मृतिविरुद्धंदक्षतपठन्तीत्युदाहृतम् । प्रमा-णमप्रमाणंवा सर्वज्ञःकर्त्तुमर्हति । दृष्टेश्रुतेनविश्वासोमादृशैः कर्त्तुमिष्यते ॥

इति श्राद्धकाशिकायां तृतीयाकण्डिका समाप्ता ।

॥ * इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मजः श्रीविष्णुमिश्रात्मजन्मनः * ॥

॥ * कृष्णमिश्रस्यकृतौ श्राद्धकाशिकायां * ॥

॥ * अपरपक्षिकंश्राद्धंसमाप्तम् * ॥

॥ श्रीः ॥

उक्तंप्रकृतिश्राद्धमिदानींविकृतिश्राद्धमुपक्रमते ॥

मू० अथैकोद्दिष्टं ॥ १ ॥

अथशब्दआनंतर्ये प्रकृतिश्राद्धानंतरं विकृतिश्राद्धमेकोद्दिष्टमुच्य-त इतिशेषः अथवाथशब्दो ऽधिकारार्थ एकोद्दिष्टमिति विकृति श्राद्धोपलक्षणं ततश्च प्रकृतिवद्विकृतिरितिन्याया त्सर्वाङ्गप्राप्तौवि-कृतिश्राद्धनियमोपदेशप्रधानाङ्ग हीतानिभवंतीतत्रधिकृयंतइत्य-र्थः तानिच युगादिमन्वादि संक्रांतिमघाभरणी रविवार प्रेतषो-डशक नवनितत्रतीर्थविवाहोपनयनोर्ध्वोक्त कपाल क्षयाहाम-होमा पिण्डकसंकल्पश्राद्धानि तथाहिमत्स्यपुराणादिषु अयनद्वि-तये श्र इत्विषुवद्द्वितयेतथा संक्रांतिषुच सर्वासुपिण्डनिर्वपणादृ-ते पुलस्त्यः युगादिषुचकुर्वीतपिण्डनिर्वपणादृते तथा युगादौपि

तनत्रये तथामन्वंतरादिषु अर्घपिण्डवर्जं कुर्वीत वैशाखमासाचरे-
त् वैशाखस्तृतीयायां नवम्यांकार्तिकस्य च श्राद्धं संक्रान्तिवर्जं कु-
र्यात् पिण्डनिर्वपणं विना मघायुगादौभरण्यां संक्रान्तौरविवासरे पि-
ण्डदानं नकुर्वीत यदीच्छेत्सुतजीवितं सुतः मघायांपिण्डदाने न-
ज्येष्ठ.पुत्रोविनश्यति कनीयांस्तुतयोरिच्छां कुर्यादमृतदर्शाहुते प्रेत-
श्राद्धेषु सुमंतुः विकिरंनैवदातव्यं नकुर्यादाशिषांजपः षडम्नंती-
न्नकुर्वीत एकोद्दिष्टेषुसर्वदा आशिषोद्विगुणादर्भाः जपाशीःस्व-
स्तिवाचनम् पितृशब्दःस्वसंबन्धः शर्मशब्दस्तथैवच । पात्रालंभोवगा-
हश्च उल्मुकोल्लेखना दिकम् तृप्तिप्रश्नंचविकिरः शेषमन्नंतथै-
वच । प्रदक्षिणाविसर्गश्च सीमांतानुव्रजस्तथा । अष्टादशपदार्थाश्च
प्रेतश्राद्धेविवर्जयेत् । सत्यव्रतः अनूदकमधूपंच गन्धमाल्यादिव-
र्जितम् । नवश्राद्धममंत्रंतु पिण्डोदकविवर्जितम् अनूदकमितिवै
दीर्घंकान्दसं अवनेजनोदकरहितम् अनूदकम् पिण्डोदकविव-
र्जितं प्रत्यवनेजनोदक रहितमितिकश्चित् तन्नोचितं स्मृत्यन्तर-
योः सन्नाशमतीतेः तथाच अनूदकमधूपञ्च गन्धमाल्यविवर्जितम्
निर्वपेदग्निपूर्वं ततःश्राद्धंप्रकल्पयेत् पश्चाद्वह्निनयेन् पूर्वं त-
स्मिन्नेवयथाविधीति अस्यार्थः सर्वस्मान्न्यन्नेजनम् निनयेत् तत-
स्तत्रापिपिण्डनिर्वपणाख्यं श्राद्धंकुर्यात्पश्चात् तत्रैव पिण्डप्रत्य-
वने जनन्दद्यात् पूर्वमितिप्रत्यवने जनमुच्यते पूर्वपूर्वपूर्णइति धा-
तोराप्यायनार्थत्वात् एवं सत्यनूदकम् पिण्डोदकविवर्जितञ्चेति
पदद्वयंजजं स्वधावाचनाभ्याम् प्राप्तांवुनिषेकनिषेध मित्युचित-
मित्यर्थः रेणुरपि अन्नंनविकिरेद्भूमौ गृह्णीयात्नाग्निकौमतु
पात्रालम्भोनवाचाच्य मासनादिप्रयोगतः नामगोत्रेवासंबंध र-
हितम्प्रेतशब्दवत् नवश्राद्धं गृहेकार्यं भार्यायत्नाग्नयोपिचेति । तथा

आसीमान्तं संस्तिरार्घ्यं पिण्डानांच नमस्कृतिः नपुष्पं पिण्डमूर्द्धिन-ष्टम् वन्देहि प्रकरच्युतम् सर्ववर्णेषु सर्वदा ह्येष साधारणो विधिरि-ति मत्स्यपुराणे नित्यं तावत्प्रवक्ष्ये ऽहमर्घावाहनवर्जितम् दैव-हीनं भवेत्तत्तु नियमादिविवर्जितं तीर्थश्राद्धं प्रकुर्वीत पाकान्ने-नविशेषतः आमान्नेनहिरण्येन कन्दमूलफलैरपि एषामभावे-कुर्वीत श्रद्धयावंजलेनच तथाब्राह्मणान्नपरीक्षेत तीर्थकालन्न-चिन्तयेत् प्राप्ततीर्थोयदाविद्वां स्तदाश्राद्धं समाचरेत् आवाह-नन्नतीर्थेस्या दर्वेदामन्त्रदाभवेत् आहूताः पितरस्तीर्थे कृतार्थाः सं-तिवैद्विजाः तथा आवाहनन्नदिग्बंधो नदोषोदृष्टिसंभवः सकारु-ण्यं सकर्त्तव्यम् तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः भविष्येपि देवाश्चपितरोयस्मा द्गंगायान्तुसदास्थिताः आवाहनंविसृष्टिश्च तत्रतेषां नविद्यते स-कारुण्य मित्यनेन पितृव्यभ्रात्रादीनाम् पुत्राणामपि तीर्थश्राद्धे य-थोपदेशं कर्त्तव्यमित्यर्थः कार्ष्णाजिनिः मौञ्जीबन्धाद्विवाहस्य वर्षा-र्द्धंवर्षमेवच पिण्डान्सपिण्डानोदद्युः सपिण्डीकरणादृतइति। स-पिण्डीकरणं षोडश श्राद्धोपलक्षणम् संग्रहकारोपि विवाहोपनया दूर्ध्वं वर्षंवर्षार्द्धमेवच नकुर्यात्पिंडनिर्वापं नदद्यात्कारणादृते अस्यापवादश्चैवोक्तं महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोर्मृतेहनि कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतइति क्षयाहैकोद्दि-ष्टतुल्यं पूर्वकृतावाहनमित्यादि आमश्राद्धन्तु आचारतिलके आमश्राद्धमनङ्कुश मग्नौकरणवर्जितं तृप्तिप्रश्नविहीनन्तु कर्त्तव्य मानवैर्ध्रुवं धर्मप्रदीपे आवाहनाग्नौकरणं विकिरंपात्रपूरणम् तृप्तिप्रश्नं नकुर्वीत आमेहेमेकदाचनेति एतद्विषयमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः अपिण्डकन्तु अग्नौकरणमर्घ्यावाहनावनेजने पिण्डश्राद्धे प्रकु-र्वीत पिण्डहीने निवर्त्तते पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते

स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्तु न लुप्यते अक्षय्यदक्षिणास्वस्ति सौम नस्यं यथास्थितं। धर्मप्रदीपेपि। आवाहनंचैव तथार्घमग्नौकरणमेव च अक्षय्यापोऽश्नविकरं पिण्डहीने विवर्जयेदिति इदञ्चार्घ्यवर्जनम-शक्त्यापिण्डकरणविषयं शक्तौ तु यथास्थिति विहितत्वात्। स्मृति संग्रहेपि अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् संकल्पश्राद्धमे-वासौ कुर्यादर्घादिवर्जितम् आपस्तम्बोपि संकल्पश्राद्धेऽर्घावा-हनाग्नौ करणपिण्डस्वधावाचनानि वर्जयेदिति व्याध्यादिनाय-थोक्तम् पार्वणं कर्तुमशक्तः संकल्पश्राद्धमेव कुर्यादित्यर्थः विकिरव्य-वस्थाच तदवसर एवोक्ता हेमश्राद्धे तु बौधायनः संक्रमेन्नद्विजाभा-वेप्रवासे पुत्रजन्मनि हेमश्राद्धं संग्रहे च द्विजः शूद्रः समाचरेत् व्याघ्र-पादः आर्त्तवे न द्विजाभावे ग्रहणे देशविप्लवे आमश्राद्धं द्विजः कुर्या-च्छूद्रः कुर्यात्सदैव हि गालवः तीर्थेनग्नावापदि च देशभंगे रजस्यपि हेमश्राद्धं द्विजः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात्सदैव हीति अन्यस्मृतिभ्योऽवेयम् अत्रैतच्चिन्त्यते किमामश्राद्धे अग्नौ करणं स्यादुत नेति अत्रैके-आहुः सिद्धान्नेन विधिर्यः स्यादामश्राद्धे प्यसौ विधिः आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानञ्च भारत दद्यादन्नं द्विजातिभ्यः शृतं वा यदि वा-शृतं येनाग्नौकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेदित्यति देशेना-ग्नौकरणं भवतीति तदयुक्तम् अतिदेशस्य ब्राह्मणविषयत्वात्। तथा च कल्पलतायाम् आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदः सदा हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यात् ब्राह्मणस्य विशेषतः अतश्चामश्राद्धेऽग्नौकरण निषेधः शूद्रविषये भवितुमर्हति किञ्च भविष्यत्पुराणे धर्मसेवान्तु धर्मज्ञो यदि शूद्रः प्रकुर्वते अग्नौकरणमन्त्रोऽस्य (१) नमस्कारो विधीय-तइत्यग्नौ करणनिषेधान्नमस्कारविधानात् अथवा विहित प्रतिषि-

(१) अग्नये कव्यवाहनाय नमः॥ १॥ सोमाय पितृमते नमः॥ २॥

इत्वा त्वपिण्डकापिण्डकविषयौविधिनिषेधा त्वकृतमप्युनोच्यते त-
लैकांउ द्दिष्टोयत्न तदितिव्युसक्ते र्नवंनवं मिश्रंपुराणञ्चेति त्रिधैकोद्दिष्टं
तत्रैकोद्दिष्टमित्यनेन किमुच्यते तथा चाङ्गिराः प्रथमेङ्कितृतीयेङ्कि
पञ्चमेसप्तमेतथा नवमैकादशेचैव नवश्राद्धानिषट्तथेति आश्वला-
यनस्त्वपरिशिष्टम् नवश्राद्धन्दशाहानि नवमिश्रन्तुषड्ऋतून् अतःप-
रम्पुराणन्वै त्रिविधःश्राद्धउच्यते हारीतोपि प्रायश्चित्तं प्याह चा-
न्द्रायणन्नवश्राद्धम् प्राजापत्यन्तुमासिकं एकाहस्तुपुराणेषु प्रायश्चि-
त्तंविधीयते इति तत्र कश्चाहुः सयाद्देपार्वणस्यैत्रोक्तत्वा त्तेतेको-
द्दिष्टमेवैतदिति तदयुक्तं स्वदितमितितृप्तिप्रश्न इत्यादंगस्य प्रेत-
श्राद्धेषु निरस्तत्वात् नचैतन्मासिकादि नवमिश्रञ्चभवितुमर्हति
पित्रादिशब्दस्य प्रयोगा..ावात् तस्मात्पुराणं कोद्दिष्ट मेवैतदिति-
युक्तं अतश्चावाहनादि निषेधविशेषवर्ज सर्वाङ्गमत्रभवतीति
विशेषविधि निषेधयोः शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वादितिन्यायात् ॥

सू० एकार्घ्यऽएकंपवित्रमेकःपिण्डः ॥२॥

कर्त्तव्यइतियथालिङ्गं वाक्यशेषः पात्रविशेषणत्वा ल्लिंगव्यत्ययः
पूजाविधिर्वाप्रकृतितोनेकप्रसक्तौ विकृतित्वान्नतिषेधः तदयुक्तं
प्रसज्यमानःप्रतिषिध्यत इति भट्टोपि दृष्टासर्वत्रशास्त्रेषुनिवृत्तिः
प्राप्तिपूर्विका तदभावा विशेषोत्र नहिद्दृष्टोद्वयोरपीति पवित्रम्प्रा-
देशमात्रं कुशैकदलम् अतकेचित्प्रत्यवतिष्ठन्ते दर्भाःपवित्रमित्युक्तं
इतिवचनात् त्रिशाखस्तुभवेद्दर्भ स्तुःशाखःकुशःस्मृतः पञ्चशाख-
स्तुनिधिपः षट्शाखन्तु पवित्रकमितिपारिभाषिकत्वाच्च पवित्रं-
षट्शाखैककुशमिति तदयुक्तं पार्वणेषुचसर्वेषु पवित्रं द्विदलंस्मृ-
तं एकोद्दिष्टेतुतत्प्रोक्तम् पवित्रं द्विदलंनृप एकोद्दिष्टे शलाकै-
केति भागवतचतुर्विंशति मतवचनाभ्यामुल्लेखोपपत्तेः एकशब्दे-

पौनरुक्त्यं विस्पष्टार्थं ननुचैकोद्दिष्टमित्यनेनैव पिण्डैक्ये लब्धे ए-
कग्रहणं किमर्थं उच्यते पिण्डविकिरनिषेधार्थं मष्टांगपिण्डवि-
ध्यर्थंचेत्यदोषः तदुक्तम् तिथिच्छेदोनकर्त्तव्यो विनाश्राद्धं यदृच्छया ।
पिण्डश्राद्धंचदातव्यं विकिरन्नैवकारयेत् निषिद्धदिनेपीतिशे-
षः श्राद्धशब्देन ब्राह्मणभोजनम् ॥ पिण्डशब्दस्य पृथगुपादानात्
चकारोऽग्नौकरणार्थः तेनसतिसंभवे ब्राह्मणभोजनम् पिण्डदा-
नंचक्षयाहेकार्थं भोजनासंभवेतु पिण्डमात्रमपिकार्यमितिविकि-
तिशब्दार्थइति माधवीये आहिताग्नेःपित्रर्चनम् पिण्डैरेवब्राह्म-
णानपिवा भोजयेदिति निगमस्मृतौ वाशब्दस्य संभवासंभवेन व्य-
वस्थितत्वात् एवंचाब्दिकमन्नेनैव कर्त्तव्यम् नामान्नेनेत्युक्तम्भव-
ति तथाचमरीचिः अनग्निकःप्रवासीच यस्यभार्यारजस्वला आम-
श्राद्धं प्रकुर्वीत नतत्कुर्यान्मृतेहनीति लौगाक्षिरपि पुष्पवत्स्वपिदा-
रेषु विदेशस्थोप्यनग्निकः अन्नेनैवाब्दिकंकुर्या द्धेम्नानाऽऽमेनवा-
क्वचित् क्वचिदितिदर्शे रविग्रहेक्षयाहेसतीत्यर्थः तथाच गो-
भिलः दर्शेरविग्रहेपित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितं अन्नेनासंभवे हेम्ना-
कुर्यादामेनवासुतइति अत्राप्यसम्भवइतिविशेषणात्वा त्सम्भवेन्ने-
नैवेत्युक्तम् श्राद्धविघ्नेद्विजातीना मामश्राद्धं प्रकीर्त्तितं अमावास्या-
दिनियतमाससम्वत्सरादृतइति हारीतोक्तेः अष्टाङ्गत्वमाह वृद्ध-
याज्ञवल्क्यः मधुचान्नञ्चव्यघ्रतम्पानीयम्पायसन्तथा कुतुपस्तिलसंयु-
क्तंज्योतिश्चैवाष्टमीतथा कपित्थश्रीफलाकारःपिण्डोष्टांगसउच्यते
तिलैरुत्प्रोच्यतेमूढ्ळ्ैर्चीरैर्वाह्निघ्रतेनच्तु मधुनाचैवनासाचतोयैर्हस्तो-
तयापरी ज्योतिश्चैवानुजीवःस्यात्पिण्डनिर्वपणं स्मृतं यत्तु मधु-
चाज्यंजलञ्चार्घंपुष्पन्धूपम्विलेपनं बलिन्दद्यात्तुविधिवत्पिण्डोष्टां
गोभवेद्यथेति ब्राह्मवचनन्तत्पार्वणविषय म्पूर्ववचनस्यक्षयाहप्रक-
रणोक्तत्वात् ॥

*** नावाहनंनाग्नौकरणन्नात्रविश्वेदेवाः॥३॥**

अत्रैकोद्दिष्टेविकृतित्वादावाहनाद्यंगंनभवतीत्यर्थः मन्त्रविशेषनिषेधार्थः अत्राहपद्धतिकृतयज्ञदत्तः एकोद्दिष्टेतुस्वधावाचनन्नभवतीतितन्न पिण्डरहितश्राद्धेतन्निषेधात् तदुक्तं स्वधावाचनलोपोस्तीतिप्राक्अतश्चास्मत्पित्रे ऽमुकशर्मणेऽमुकसगोत्रायस्वधोच्यतामितिप्रयोगः अत्रैकआहुः अत्रप्रथमपात्राभावात्संस्रवबहुत्वाभावाच्चपितृभ्यः स्थानमसीतिमन्त्रानुपयुक्तत्वाच्च मात्रतत्पात्रमिति तदयुक्तं एकोद्दिष्टस्यविहितत्वात् यत्तु कर्कोपाध्यायैर्यत्पात्रन्युब्जकरणमित्युक्तं तदन्यथैवोपपद्यते पात्रन्युब्जन्नकर्तव्यंकिन्तूत्तानमेवनिधेयमिति अस्तिचपात्राभावान्न्युब्जत्वभावयोर्महाभेदः अतोर्थानवबोधात्तदयुक्तमिति तथाचस्कन्दसम्वादे एकोद्दिष्टेनकुर्वीतस्कन्दपात्रमधोमुखं नोत्थापयेच्चतत्पात्रं यावच्छ्राद्धविसर्जनं अनान्तरोत्थापितेपात्रे श्राद्धंसम्पद्यतेतथेति तस्मात्स्वधावाचनीयानास्तीयंस्वधावाचनीयं कर्तव्यमितिसूक्तं ॥

मू० स्वदितमितितृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमितीतरेब्रूयुः उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोभिरतास्मइतीतरे ॥४॥

अत्रनेत्यनुवृत्तौ मण्डूकप्लुत्यादितिन्यायेन पूर्वसूत्रोक्तोविधिरेवानुषज्यते तेनतृप्तास्थेतिप्रश्ने स्वदितमिदमक्षय्यमस्त्वित्यत्रोपतिष्ठतां वाजेवजेवतेचाभिरम्यतामिति विसर्गोभवतीतिवाक्यशेषः अतश्चैतत्पुराणैकोद्दिष्टमित्युक्तं प्रेतैकोद्दिष्टे तदभावात् अथचयाहे किम्पार्वणंकार्यमेकोद्दिष्टमेवेति सन्दिह्यते उभयथा-

वचनदर्शनात् तथाहि जातूकर्ण्यः पितुःपितृगणस्थस्य कुर्यात्पार्वणवत्सुतः सर्वदादर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनीति शातातपः प्रदानंयत्रयत्रैषां सपिण्डीकरणात्परं तत्रपार्वणवच्छ्राद्धं ज्ञेयमभ्युदयाद्दृते तथा अर्वाक्सम्वत्सराद्यस्य पूर्णेसंवत्सरेपिवा येसपिण्डीकृताः प्रेता नतेषां पृथक्क्रियेति एकोद्दिष्टं तुयमः सपिण्डीकरणादूर्ध्वंप्रतिसंवत्सरं सुतैः मातापित्रोःपृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं कृतेऽहनि व्यासोपि एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुतेनरः अकृतन्तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः एकोद्दिष्टम्परित्यज्य पार्वणं यः समाचरेत् सदैवपितृहासस्यात् मातृभ्रातृविनाशकः मृताहेपार्वणं कुर्वन् नघोधोयातिमानवः सम्पृक्तोष्वाकुलीभावः प्रेतेषुततोभवेदिति अत्रविरोधेच्छ्रेकआहुः द्वादशपुत्रेष्वौरसक्षेत्रजपुत्रौ पार्वणं कुर्यातामन्ये दशैकोद्दिष्टमिति तथाचजातूकर्ण्यः प्रत्यब्दम्पार्वणेनैव विधिनाक्षेत्रजौरसौ कुर्यातामितरेकुर्युरेकोद्दिष्टं सुतादशेति जाबालोपि औरसःक्षेत्रज.पुत्रो विधिनापार्वणेनतु प्रत्यब्दमितरेकुर्युरेकोद्दिष्टंसुतादशेति विशेषोक्तत्वादिति तदयुक्तं प्रत्यब्दमित्यनेन क्षयाहव्यतिरिक्ताक्षय्य तृतीयादिविषयत्वावगतेः एकोद्दिष्टंतुकर्तव्य मौरसेनकृतेऽहनि सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्नपार्वणमितिपैठीनसि वचनविरोधाच्च एवञ्चसति कृताहेपार्वणैकोद्दिष्टयो रुभयोरपिपक्षयोः प्राप्तत्वात्। अमायाम्वाक्षयोयस्यप्रेतपक्षे यवाभवेत्सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तःपार्वणोविधिरिति शंखवचनेन दर्शप्रेतपक्ष मृतयोरेव पार्वणस्यनियमितत्वात् तत्रमृतयोरेवपार्वणमन्यत्रमृतयो रेकोद्दिष्टमिति विज्ञानेश्वरप्रभृतयः। अन्येतु द्वादशविधपुत्रेष्वौरसक्षेत्रजपुत्रयो र्विशेषस्तत्रापिसाग्निस्त्वम् तत्रापि दर्शापरपक्षमृति रित्थं वीविशेषोपसंहार

त्तयानिरग्नयः पितरोमृताः साग्निःपुत्रस्तदा सपिण्डनादूर्ध्वं कृता द्विपार्वणं कुर्यादिति तथाचमरीचिः साग्निकौतुपितापुत्रौ वमायांस्यात्पितामृतः । पार्वणोहिविधिस्तस्यप्रतिसंवत्सरंभवेत् । तथा साग्निकस्यपितुःपुत्रो ऽमावास्यायांमृतस्यच । पार्वणोहिविधिस्तस्य प्रतिसंवत्सरंभवेत् ततःनकश्चिद्विरोधः अभिरम्यतामिति कर्तृकेऽभिरतास्मेति श्राद्विनः प्रतिवदेयुरित्यर्थः अत्रकेऽप्याहुः एकएवद्विजोभोज्यः पिण्डोप्येकोविधीयते इतिवचनादेक एवश्राद्धे एकोद्दिष्टइति तदयुक्तम् तस्यवचनस्य प्रेतैकोद्दिष्टविषयत्वा दभावविषयत्वाद्वा अभिरम्यतामितिवदेत् ब्रूयुस्तेऽभिरतास्मइति याज्ञवल्क्येनबहुत्वाभिधानात् इतरइतिसूत्रोपदेशाच्च अत्रैतच्चिंत्यते किंचयाहश्राद्धम् नित्यकर्मकृत्वाकर्त्तव्यमुताकृत्वेति तत्रनित्यंकृत्वैव श्राद्धमाचरन्तीतिसदाचारः वृद्धयाज्ञवल्क्ये तु श्राद्धानंतरंकर्मकुर्यादित्युक्तम् । तथाच क्षयेहनिसमासाद्य संस्नातोविधिपूर्वकम् स्नानंसंध्यांप्रकुर्वीत नित्यकर्मनकारयेत् नित्यनैमित्तिकञ्चाम्भ्य विविधम्धर्मलक्षणं निमित्तमनुव्यतिक्रम्य नित्यंकर्मनकारयेत् जपोहोमस्तथादानन्तर्पणन्देवतार्चनं क्षयेहनिसमासाद्य नकुर्यात्पूर्वमेवहि क्षयाहन्तुसमासाद्य नकुर्यात् प्राक्चतर्पणं पितृघातीसविज्ञेयो बदत्येवंपितामहइति तत्सदाचारविरोधाच्चिंत्यं अथवासामगयजुःशाखिनां पूर्वंनित्यंकर्मबह्वृचानां पश्चादितिव्यवस्थेत्यविरोधः । सामगायजुषःपूर्वं स्वह्वृचाश्चतर्यांत्तिकइतितेनैवोक्तत्वात् अथवा एकोद्दिष्टंतुयच्छ्राद्धन्तन्नैमित्तिकमुच्यत इत्येकोद्दिष्टस्यनैमित्तिकत्वेन नित्यान्नैमित्तिकं बलीयइतिन्यायाद् देकोद्दिष्टमेव पूर्वंपश्चान्नित्यम् नचयाहनिमित्तकं पार्वणमपीतिव्यवस्था तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः । एकोद्दिष्टेनि-

वृत्तेतु तथाविप्रविसर्जने नित्यकर्मततःकुर्या त्तर्पणन्देवतार्चनम् नित्यंनैमित्तिकञ्चैव द्वावेतौपरमार्थिनौ नैमित्तिकेव्यतीतेतु ततो- नित्यंसमाचरेदिति विश्वामित्रोपि नैमित्तिकंयदाश्राद्धं पैतृकङ्कु- रुतेनरः तदानित्यंनकुर्वीत तीर्थश्राद्धंविनाक्वचित् नित्येनैमित्ति- केप्राप्ते नित्यंनपरिलंघयेत् आदौनिमित्तकंकुर्यात्पश्चान्नित्यंस- माचरेदिति अपिच पठन्ति प्रत्याह्निकेनिवृत्ते तु पश्चान्नित्यंसमा- चरेत् अनयोर्भिन्नतन्त्रत्वा तस्थालीपाकाग्निहोत्रवदिति।

इति श्रीश्राद्धकाशिकायांचतुर्थीकण्डिकासमाप्ता॥

इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रात्मजन्मनः कृष्णमिश्रस्यकृती श्राद्धकाशिकायांसूत्रवृत्तौ। एकोद्दिष्टश्राद्धंसमाप्तम्॥

एवं पार्वणैकोद्दिष्टमुपदिश्येदानीं सपिण्डीकरणमुपक्रमते।

मू॰ ततःसंवत्सरेपूर्णे त्रिपक्षे द्वादशा- हेवा यदहर्वावृद्धिरापद्येत॥ १॥

ततःशब्दोहेतौयतः सपिण्डीकरणमुभयात्मकम् तत उच्यतइत्यर्थः अथवाततइति दशाहात्परतः एकादशेहनीत्यर्थः। पार्वणैकोद्- दिष्टानन्तरोपन्यासित्वर्थस्यलब्धत्वात् एतच्चनिरग्नौप्रेते एकादशा- हेदर्शसंभवेताग्निकर्तृविषयं एकादशाहेद्वादशाहेवेति बौधायनेन चानग्नौपितरिपुत्रस्य साग्नित्वाधिकारणभावा देवतद्व्याख्यान मयुक्तमितिवाच्यम् भार्यामरणपक्षेवादेशान्तरगतेपिवा अधिकारी भवेत्पुत्रोमहापातकिनोपित्रेति शङ्खेनाधिकारस्यप्रतिपादितत्वात् तस्योपादाना च्छ्रौतस्मार्त्तदर्शानुरोधविषयत्वाच्च तथाचकार्ष्णाजि-

निः सपिंडीकरणं कुर्यात्पूर्वं दर्शाग्निवत्सुतः परतोदशरात्राच्चेत्कुर्
रब्दोपरीतरइति अग्निमान्साग्निः दशरात्रात्परतएकादशेऽशौ
चान्तोपलक्षणम् तथाचकात्यायनः सर्वेषामेववर्णानामाशौचांतेस-
पिंडनमिति नाग्निमतांद्विजातीनामितिशेषः अब्दोपरितइत्युक्त-
त्वात् एकादशेहनिकुर्य्याच्चेदित्यन्वयः इतरोनिरग्निःष्टद्वसिष्ठः प्र-
थमास्यादमावास्यामृताहाद्दशमेहनि सपिण्डीकरणं तस्यांकुर्या
देवसुतोग्निमान् मृताहादूर्ध्वं दिनमारभ्य दशमेहनीत्येकादशा-
हइत्यर्थः ननु चैकादशाहे वृषोत्सर्गादिकर्मबाहुल्या त्कथमेतच्छ-
क्यतेकर्त्तुम् नैषदोषः। पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वा त्स्वार्थस्यशक्यत्वात्
अथवाएकादशाहंनिर्वर्त्य सपिण्डीकरणंकृत्वा प्रेतंसापिण्ड्य पि-
ण्डपितृयज्ञानन्तरमुक्तकाले मासिकादिकुर्यादितिक्रमः मासि-
कानन्तरं सपिण्डीकरणादूर्ध्वंभावित्वादपि तथाच श्राद्धःनिषोड-
शकृत्वाकुर्यादेवसपिण्डनं। अपिचवृद्धिविषये रेणुः कार्यंव्यासङ्गतो-
वित्ता इवाहादेशविप्लवात् राजदैवे.पघाताद्वामासिकान्यकृ-
तानिचेति कृत्वासपिण्डनंवृद्धि कर्मांसरा न्मासिकान्यतइति एक-
वनिर्णीतःशास्त्रार्थोऽन्यत्राप्युपतिष्ठत इतिन्यायात् संवत्सरेपूर्णे
वृध्यभावेस्मार्त्ताग्नौप्रेते निरग्निकर्त्तृविषयं वृद्धिविषयस्त्रवत्प्रमा-
णत्वात् तथाचभविष्यपुराणम् सपिण्डीकरणंकुर्या द्यजमान-
स्त्वनग्निमान् अनाहिताग्नेः प्रेतस्यपूर्णेब्देभरतर्षभ पुलस्त्योपि
निरग्निकःसपिण्डत्वं पितुर्मातुश्चधर्मतः पूर्णेसंवत्सरेकुर्यात् वृद्धि-
र्वायदहर्भवेत् रेणुरपि निरग्निश्चेद्दाकर्ता प्रेतश्चौपासनाग्नि-
मान् सपिण्डीकरणन्तस्य पूर्णेब्दे नात्रसंशयइति। त्रिपक्षइत्य-
यंशब्दः प्रेतकर्त्तारोश्चाहिताग्निविशेषत्वेन समाहारमध्यमप-
दलोपाभ्यांद्वेधाविवक्षितः। तथाहि त्रयःपक्षासमाहृता त्रिपक्षः

पात्रादित्वान्ङीषभाव: अथत्रिभिर्दिनैरून:पक्षो त्रिपक्षोद्वाद-शाहः ततश्चाहिताग्नौप्रेतेनिरग्नि:कर्त्ता तृतीयपक्षेप्रेतेवानिर-ग्नौ आहिताग्नि:कर्त्ता द्वादशाहेसपिण्डीकरणंकुर्या दुभयोरना हिताग्नित्वेसाग्नित्वेवा द्वादशाहएवेतिव्यवस्थेत्यर्थ: अयंविशयोवा-शब्दस्यव्यवस्थितार्थत्वात् सम्भवेसतिघटते तथाचसुमन्तु: प्रेतश्चे-दाहिताग्नि: स्यात्कर्तानग्निर्यदाभवेत् सपिण्डीकरणन्तस्यकुर्यात्प-चेत्तृतीयके गोभिल: साग्निकस्तुयदाकर्त्ता प्रेतश्चानग्निमान्भवेत् द्वादशाहेतदाकार्यं सपिण्डीकरणं सुतै: साग्निक:आहिताग्नि: ननुच साग्निकशब्देन कथमाहिताग्नि: समानेनाऽग्निमद्वाचक-त्वात् उच्यते तथाहिताग्नौप्रेते निरग्नि:कर्त्ता तथानिरग्नौप्रेते आहिताग्नि:कर्त्तेति शङ्कायाविद्यमानत्वात् तथायजमानोग्नि-मान् राजन्प्रेतश्चानग्निमान्भवेत् द्वादशाहेतदाकार्यं सपिण्डीक-रणं सुतैरिति । भविष्यत्पुराणवचनेग्निमच्छब्दवत् भूम्निमतुप:-प्रशंसनादाहिताग्निवाचकत्वसम्भवत्वाच्च नचाहिताग्निश्च समा नधर्मेत्युचितं किञ्च सपिण्डीकरणङ्कुर्या द्यजमानस्त्वनग्निमान् अनाहिताग्ने:प्रेतस्यकालान्तरेणविषयान्तस्योपलब्धत्वात् उभयो-राहिताग्नित्वेवचनं साग्निकस्तुयदाकर्त्ताप्रेतोवाप्यग्निमान्भवेत् द्वादशाहेसदाकार्यं सपिण्डीकरणम्पितुरिति अत्रापिवाशब्द:-आहिताग्न्यनाहिताग्निविषयत्वेनव्यवस्थितार्थ: ततश्चनिरग्नौ-प्रेतेस्मार्त्ताग्नि: कर्त्ताशौचान्तेस्मार्ताग्नौ प्रेतेनिरग्नि: क-र्त्तापूर्णेब्देआहिताग्नौ प्रेतेआहिताग्नि:कर्ता द्वादशाहएवषोड शश्राद्धानिकृत्वासपिण्डी करणङ्कुर्यादितिमुख्योर्थ: तथाच वृद्ध-मनु: द्वादशेहनिविप्राणामाशौचान्तेतुभूभृतां वैश्यानांचत्रिप-क्षात्संवत्सराद्वास्यात् सपिण्डनमिति वाशब्द: स्मृत्यन्तरोक्तव्यव-

स्यायाम् अतश्चसाग्निनामितिशेष: अथवाहि ताग्निअनाहिताग्नि शब्दौसाग्निनिरग्निपरौ तेनसाग्निक: कर्त्ताचेच्चैकादशाह द्वादशाहकालयो: दर्शानुरोधेननियम: तथाचसं ग्रहकार: द्वादशाहादिकालेषु सपिण्डीकरणेकृते साग्न्यनग्निकत्वविषय:कर्तुरेवनियामकइति अतश्चपिण्डपितृयज्ञानुरोधात् साग्नेरेवद्वादशाहादिकालकर्तृत्वंननिरग्नेरित्युक्तं भवति तथाच गालव: सपिण्डीकरणाद्र्ध्वे पैतृकम्पदमास्थिते आहिताग्ने: सिनीवाल्यां पितृयज्ञ:प्रवर्ततइति आहिताग्ने: सिनीवाल्यामितिचसाग्निदर्शयोरुपलक्षणं प्रमादात्कालातिक्रमेतु गोभिल: । द्वादशाहादिकालेषुप्रमादादननुष्ठितं सपिण्डीकरणङ्कुर्यात् कालेषूत्तरभाविषु उत्तरभाविषु त्रिपक्षादिषु यदहर्वेत्युभयो रप्यनग्नित्वविषयं वृद्धे:पूर्वमित्यर्थ: असपिंडीकृतस्य वृद्धौदानानर्हत्वात् वाशब्द:स्मृत्यन्तरोक्त कालसमुच्चये तथाच बौधायन: सपिंडीकरणसम्वत्सरेपूर्णे त्रिपक्षेवातृतीयेवामासिचैकादशेवेतिभविष्येपि द्वादशाहेत्रिपक्षेवा षण्मासेवात्रिमासिवा एकादशेवापिमासि मङ्गलस्यह्युपस्थिताविति मङ्गलेवृद्धौ अत्रोत्तरोत्तरकाले वृद्धिसम्भवेपूर्वकालेवृध्यनुरोधेनेति सपिंडीकरणङ्कुर्यादित्यर्थ: एवञ्चसत्युभयोरनग्नित्त्वे वृध्यनुरोधेनैवसंवत्सरादर्वाक्सपिंडीकरणापकर्षोन्यथानेत्युक्तम्भवति तथाचशाठ्यायन: प्रेतश्राद्धानिसर्वाणि सपिंडीकरणं तथा अपकृष्यापिकुर्वीत कर्त्तानांदीमुखेद्विज इति तथा अन्तरेणैवयोवृद्धिं प्रेतश्राद्धानिकर्षति सश्राद्धीनरकेघोरेपच्यतेपितृभि:सहेति अपिच नागरखंडे तत:सपिंडीकरणं वत्सरादूर्ध्वत:स्थितं वृद्धिर्वागामिनीचेत्स्यात्तदर्वागपिकारयेत् उशनाअपि पितु:सपिण्डीकरणम् वार्षिकेमृतवासरे आधानाद्युपसम्प्राप्ता वेतत्प्रागपि-

वत्सरादिति आदिशब्दस्तीर्थलाभाद्यर्थः वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे गया-यां तीर्थलाभतः सपिंडता द्वादशाहे मार्गेसार्थे ऋतु र्गत इतिवचना-त् ततः संवत्सरे पूर्णे इति सूत्रं केचिदन्यथैव व्याचख्युः तत्र विषय-व्यवस्थाभावा न्नादरो स्माकम् नच कात्यायनः अथातोऽधिकार इ-त्यारभ्य श्रौतस्मार्त्तकर्मणि श्रौताग्निस्मार्त्ताग्निमद्विषयाण्यभिधाय सपिंडीकरणमेव केवलं साग्निकविषयमन्तरेण निरग्निविषये-वाहस्मेति सम्भवान्नायं अतोमदुक्तापिव्यवस्था सूत्रस्येतिमामनुक ण्यविपश्चितः सहंतां नन्वेवं व्यवस्था सूत्रसरनघटत इत्याशङ्कनी-यम् ऋषिप्रणीतत्त्वेन सूत्रसरगहनार्थत्वात् तस्मादाहिताग्न्यना-हिताग्नि निरग्निविषयत्वे नोक्तेव व्यवस्थे तिसिद्धम् अतकश्चिद्वा-प्यकृदाहवर्षपर्यंत न्वं कर्म्मलोपभयात् आनंत्यात्कुलधर्म्माणाम्पुंसां-चैवायुषः क्षयात् अस्थितेश्चशरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यत इतिवचना-च्च। एकवर्षपक्ष एव नशोभन इति तद्वक्तुस्मृतिवैयर्थ्या न्नादरणी-यं अंतरेणैव योग्बद्धि मित्यनेन प्रत्यवायोपलक्षेः आनंत्यात्कुलधर्माणां-शरीरस्याऽस्थितेश्चेति हेतूपन्यासादस्य वचनस्य कुलधर्मपरत्वादशक्त-रोगिकर्तृ विषयत्वावगमाच्च किञ्च सतिसंभवतिमपिण्डस्याव-र्षांतएव समापन विधानात् तथाच पूर्णे संवत्सरे पिण्डः षोडशः परि-कीर्त्तित इति पिण्डः श्राद्धोपलक्षकः एवंकालमभिधाय योगमाह।

मू० चत्वारिपात्राणि सतिलगंधोदकानि-पूरयित्वात्रीणिपितॄणामेकम्प्रेतस्य ॥ २ ॥

पात्राण्यर्घपात्राणिविभ्यो वदानान्नषड्भ्य इतिचत्वारीत्युक्तं स-तिलेत्यत्र बहुव्रीहिणैव तिलयुक्तत्वे लब्धे शब्दोपादानमर्थान्तराहित्यद्यो-तनार्थं अथवा तिलोसिप्रेतदैवत्यइतिप्रेतपात्रे मन्त्रविपरिणामार्थः

तथाचैकादशाहश्राद्धे रेणुः तिलोसिप्रेतदेवत्यःप्रेतालोकाह्विनो-
त्तमं मन्त्रमुक्तातिलानेवप्रक्षिपेदर्घपात्रतइति त्रीणिपितॄणामेकम्प्रे
तस्येतिक्रमश्चेति: तेनवैश्वदेवकृत्यानन्तरं प्रेतकृत्यं ततः पितृकृत्य-
मिति एकोद्दिष्टस्यसपिण्डीकरणांतर्भावात् तथाचबैजवापः चत्वा-
र्युदकपात्राणिप्रयुनक्ति तत्रैकंप्रेतायत्रीणिपितृभ्यइति तदयुक्तम्
सूत्रोक्तक्रमस्यवैयर्थ्यात् नचबैजवापवचनं वाजसनेयिविषयं बह्वृच
विषत्वात् तथाचतत्सूत्रम् चत्वार्युदपात्राण्येकं प्रेतस्यत्रीणीतरे-
षामिति अतोत्रविषयानवबोधादयुक्तमित्युक्तम् तथाचकठश्रुतिः
दत्त्वापिण्डान्त्रितृभ्यस्तु पश्चात्प्रेतायपार्श्वतः तत्तुपिंडंत्रिधाकृ-
त्वाआनुपूर्व्याच्चसंततम् निदध्यात्रिषुपिण्डेषुएषसंसर्जनेविधिः
चर्थपिण्डमुद्धृत्यत्रिधाकृत्वापिण्डे षुनिदध्यादिति लौगाक्षि-
वचने पिचतुर्थपिंडस्यत्रेधाहानप्रतीतेः नचैकोद्दिष्टस्यदैवपूर्वत्वं-
युक्तम् तथाचशातातपः सपिंडीकरणंश्राद्धं दैवपूर्वन्नियोजयेत्
पितॄनेवाशयेत्तत्रपुनः प्रेतञ्चनिर्द्दिशेत् इति यत्तुप्रेतपूर्वकंपित्र्य-
श्राद्धमाचरन्तितद्भ्रान्तिनिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् तथाचमार्कण्डेय
पुराणं तिलगन्धोदकैर्युक्तंतत्रपात्रचतुष्टयम् कुर्यात्पितॄणांत्रितय
मेकम्प्रेतस्यपुत्रक धर्मप्रदीपेपि श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्वीतसहपिण्डनं
तयोस्त्रिपुरुषपूर्वमेकोद्दिष्टन्ततःपरमिति यत्पुनःपूर्वंकृत्वा नव-
म्प्रेतमुत्तरांस्तुपितामहान् चतुर्भिःपितृभिर्युक्तं प्रार्वणान्तुर्वपीयत-
इतिचतुर्विंशतिमतमुक्तं तद्देशदेवात्पूर्वं प्रेतश्राद्धानुष्टानविषयं क्वचि-
त्तथाचरणात् बह्वृचविषयंच तस्मात्पूर्वोक्त एवक्रम इतिसिद्धं अत्रच
पितॄणा मित्यत्रैकशेषसमासा न्मातादीनामपीति गमयितव्यं व्युत्क्रा-
मस्तावपि पूर्वजविकपूरणेन सपिण्डनङ्कर्त्तव्यंते नैवोत्तरतःश्राद्धं हि
त्वात्तथाचहारीतः ततःप्रभृतिवैप्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् विंद-

तेपितृलोकञ्च ततःश्राद्धम्प्रवर्त्तते तथा पितृलोकङ्गतस्यान्नंभुक्तं श्राद्धं स्वधासमं पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छतेति ब्रह्मपुराणेपि मृतेपितरियस्याथ विद्यतेचपितामहः तेनदेयास्त्रयःपिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः तेभ्यश्चपैतृकःपिण्डो नियोक्तव्यश्चपूर्ववत् मातर्यथमृतायान्तु विद्यतेचपितामही प्रपितामहीपूर्वन्तु कार्यस्तासामयंविधिरिति यत्तुमनुनोक्तम् व्युत्क्रमाच्चप्रमीतानां नैवकार्यासपिण्डतेति तन्मात्रादिविषयव्यतिरिक्तविषयं तथाचस्कन्दपुराणम् व्युत्क्रमेणमृतानाञ्च सपिण्डीकृतिरिष्यते यदिमातायदिपिता भर्त्तानैषतदाविधिरिति एषविधिर्व्युत्क्रममृतौ सापिण्ड्यनिषेधविधिरित्यर्थः । सुमन्तुः त्रयाणामपिपिण्डाना मेकेनापिसपिण्डने पितृत्त्वमश्नुतेप्रेत इतिधर्मोव्यवस्थितइति अत्रैतच्चिन्त्यते किमपुत्रस्य सपिण्डीकरणं स्यादुतनेति तत्रैकेकर्कादयआहुर्नेति तथाचगृह्यं पिण्डकरणे प्रथमः पितॄणाम्प्रेतःस्या त्पुत्रवांश्चेदिति स्मृतिरपि अपुत्रस्य परेतस्य नैवकुर्यात्सपिण्डताम् आशौचमुदकम्पिण्ड मेकोद्दिष्टं नपार्वणं अपुत्रायेमृताःकेचि त्पुरुषावास्त्रियोपिवा तेषांसपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं नपार्वणमिति अन्येत्वपुत्रस्यापिभवतीत्याहुः तथाचरेणुः भ्रातावाभ्रातृपुत्रोवा सपिण्डःशिष्यएववा सपिण्डीकरणङ्कुर्या त्पुत्रहीनेमृतेसति भ्रात्रादिभिरपुत्रस्य सपिण्डीकरणेकृते एकोद्दिष्टन्नियमतः कार्यन्तस्यैवसर्वदेत्यादि एवंद्वैधेसति करणेउपकारीऽकरणे प्रत्यवायोनेति केचित् आपदनापद्विषयत्वेन व्यवस्थेत्यन्ये एतदुभयमप्य विचारितरमणीयम् कर्कादिपक्षेसापत्न्या पुत्रस्य असपिण्डनेदौहित्रकर्तृकपार्वणादौ असपिण्डनस्य दानानर्हत्वापत्तेः विधायकवचनैस्तस्यबाधितत्वाच्च द्वितीयपक्षेदूषितव्यस्थापने सपिण्डनस्यानियतत्वेन पिण्डस्यानर्हप्राप्त्यानर्हत्वदो प्रसङ्गाभावापत्तेः

तस्मादपुत्रशब्देनामपत्यस्य विज्ञितत्वात्करणम् सापत्यविषयमकर णन्त्वनपत्यविषयमितिव्यवस्थेत्यविरोधः

मू० प्रेतपात्रम्पितृपात्रेष्वासिञ्चति येसमानाऽइतिद्वाभ्याम् ॥ ३ ॥

पात्रं पात्रोदकम् तेन कर्तायेसमानाइतिऋग्द्वयेन प्रेतार्घोदकम्पितृपात्रेष्वासिञ्चति मेलनेनसंस्कुर्यादित्यर्थः अत्रसंस्कारप्रयोजनत्वात्पूर्वेणासिंच्यपश्चात्पितृपूर्वञ्चतुर्थोर्घदानमितिक्रमः अत्रैतत्संदिह्यते प्रेतशब्देनकिञ्चतुर्थःपुरुषोभिप्रेतः उ ाहो(१) न वमृतइति उभयथापि वचनदर्शनात् तथाहि हव याज्ञवल्क्यः हवस्यैवतुयत्पात्रम् तस्मिन्त्रिपितामहे तस्तुतेसिञ्चयेत्पातत्त्तत्सुतेसिञ्चयेत्पुनः हव-सिष्ठश्च नवातीतार्घपात्रञ्च पिण्डांश्चपरिकीर्त्यते पितृपात्रे पुपिण्डेषु सपिण्डीकरणन्तुतत्द्वनि तथानिबन्धकृतोपि विघ्नरूपप्रभृतयः केचित्प्रकर्षेणेतःमृतःप्रेतइतिव्युत्पत्त्या चतुर्थस्यार्घपिण्डयो स्त्रिधाकरणे नासिकमेलनाभ्यासपि पिण्डमात्रस्यएककरणम् नचकृतस्यापि अर्घ-पिण्डयोस्त्रिधाकरणे न पिण्डत्रयमेलनमित्येवं संशयः तत्रैकआहुः उभयशास्त्रत्वा दुभयमतप्रामाणिकत्वाच्च विकल्पएवेति अत्रते-प्रष्टव्याः किंविकल्पःसाधीयानुतव्यवस्थेति तत्रयदिविकल्पःसा-धीयानित्युच्यते तदाष्टदोषदुष्टत्वंसम्भवति अथव्यवस्थासाधीयसी तर्हिसम्भवेत दोषाभावात्सैवग्राह्येति नचव्यवस्थासंभवे ऽष्टदो-षदुष्टोविकल्पो मीमांसकन्याया तस्माद्व्यवस्थैवग्राह्येति । तथा-चाङ्गिराः प्रमाणानिप्रमाणज्ञैः परिकल्प्यानियत्नतः सीदन्तिहि-प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः वसिष्ठोपि अव्यवस्थाचसर्वत्र तर्हि-नाशनमात्मनइति अतश्चसाग्निकःकर्ता चतुर्थपुरुषस्यैवार्घपिण्डौ

(१) समनन्तरमृतइत्यर्थः ॥

विभागकृत्वा सपिण्डनङ्कुर्यात् निरग्निककर्तातु मृतस्यैवार्घं पि-
ण्डञ्चेवाकृत्वेत्यविरोधः तथाचकाश्यपः प्रपितामहस्यवृद्धस्य अर्घं-
पिण्डक्रियाविधा इतरेषुनियुञ्जीत सपिण्डीकरणेग्निमान् वृद्ध-
याज्ञवल्क्योपि वृद्धप्रपितामहपिण्डन्त्रिधाकारयेद्बुधः प्रकर्षेणगतः
प्रेतो नपिताप्रेतउच्यते स्मृत्यन्तरेपि प्रेतपात्रोदकपिण्ड मितरे-
षुनियोजयेत् विभागकृत्वाक्रमेणैव सापिण्ड्यंतुनिरग्निकइति प्रेत-
पात्रोदकन्तत्र मृतपात्रोदकम् इतरेषुपितामहादिपात्रेषु ॥

सू० एतेनैवपिण्डोव्याख्यातः ॥ ४ ॥

एतेनेत्यर्घोदकतोयेन पिण्डोव्याख्यातो ऽर्घोदकवत्पिण्डोपि
विभागकृत्वा पितृपिण्डेषु योजनीयइत्यर्थः एवकारोमेलनेनैव पङ्क्ति-
र्भवतीतिनियमयति एवञ्चसति व्युत्क्रममृतौ पत्न्यासहगमनमृतौ
च यथाहं प्रपितामहभर्तृ सपिण्डने सत्यपिपार्वणान्वष्टकादौ प-
ङ्क्तिसिध्यर्थम् पुनरपिपितामहप्रपितामह्यादिभिर्यथायोगंसपिण्डी
करणम् कर्तव्यमित्युक्तंभवति तथाचरेणुः व्युत्क्रमेणप्रमीतायै
तद्विनाप्रेतताध्रुवं पुनःसपिण्डनंतेषां कुर्यात्प्रेतोपितामहे अन्व-
ष्टकासुवृद्ध्यादौ पितामह्यादिभिःसह श्राद्धेसत्युपपन्नंस्यान्नचपित्रा
सपिण्डनम् उशनाः अखण्डितोयदापिण्डः पत्याचैकेनयोजितः
अन्वष्टकेषुकर्षूणां तर्पणेचपृथक्पृथक् पुनःसपिण्डनंकार्यं पिता-
मह्यादिभिःसह पठन्तिच व्युत्क्रमेणापिसापिण्ड्यम् कार्यमाचार्य-
संमतं तथाप्यूर्ध्वंस्यसापिण्ड्येकृतेस्यपुनराचरेदिति एवमन्यत्राप्यूह-
नीयं अत्रैतन्मीमांस्यते किंसहगमनेपत्न्या सापिण्ड्यङ्केवलं भर्त्रैव-
सहकिम्वा श्वशुरादिभिरपीति तत्रैकआहुः पत्याचैकेनकर्तव्यं
सपिण्डीकरणंस्त्रियाः सामृतापिहितेनैक्यं गतामन्त्राहुतिव्रतैः-

त्यनैकश इस्यमुख्यग्राचकत्वा दस्यशाइस्यच पार्वणत्वाच्च पत्यैक-
त्वम्पितामह्यादुपलक्षणमिति अन्येतु पुनरेकशब्देन जीवत्पिता-
पितामह्या मातुःकुर्यात्सपिण्डनं प्रमीतपितृकःपित्रा पितामह्या-
पित्रासुतः तन्मातातत्पितामह्या तच्छ्वश्रावासपिण्डनं आसुरादि-
ष्विवाहेषु विन्नानांयोषितांस्मृतमिति वचनविहितस्य विकल्पचतु-
ष्टयस्य निवर्तकत्वमितिव्याचक्षते ततश्च पित्रादित्रयेणैवमातुः
सपिण्डनमिति उभयेषामभिप्रायः तदपरेनक्षमन्ते पत्न्यापिण्डस्य
श्वशुरादिपिण्डेषु मेलनमनुचितत्वापत्तेः अतश्चसत्यपिपार्वणत्वे
ऽन्वारोहणे भर्त्रैवकेवलंपत्न्यः सपिण्डनमित्येषामभिप्रायः एवं
चसत्यन्वारोहणेभर्तृमात्रेणैव सापिण्ड्यं युक्तमित्याभाति मृता-
यानुगतानाथस्तेनसहपिंडतां अर्हतिस्वर्गवासञ्च यावदाभूतसं-
प्लवमित्यनेन विशिष्टविधानात् पार्वणादावपि तासामंशभागित्वं
पिंडदानेष्वपि कुशैरेवशिरोगोपनादि विधानोपपत्तेः तथाच श्व-
शुरस्याग्रतो यस्माच्छिरः प्रच्छादनक्रियेतिप्रागुक्तम्। तथाचहे-
माद्रिपद्धतौ पत्याचैकेनकर्तव्यं सपिंडीकरणंसुतैः सहयानेतु-
मातृणां वर्जयेतत्पितामहौ वचनान्तरमपि तत्रव्यासः मातुः
सपिंडीकरणं क्रियतेस्वामिनासह मातृकस्यैतृकस्पिंडस्यैकीक्र-
त्यविधानतः। लौगाक्षिरपि पितामह्यादिभिस्त्रीभि र्मातरन्तुस-
पिंडयेत् पितरिम्रियमाणेतु तेनैवोपरतेसति पुराणसमुच्चये पि-
तामह्यादिभिःसार्द्धं पितुःकुर्यात्सपिंडतां मातुर्भर्त्रासहैकेन नत्व-
न्यैःश्वशुरैः सहेति पद्धतिकारणन्तुप्रागेवाभिहित मित्यलंबहुना
अत्रकेचिद्विवदन्ते सहगमनेभर्तुःसपिण्डनम् विधाय पश्चात्पत्न्या
अपिसपिंडनमिति द्वयोःसपिंडनंपृथक्पृथगिति अन्येपुनर्दंपत्योः
परस्परममन्त्रकपिंडद्वयम् मेलनंकृत्वा ऽनन्तरन्त्रिभिःसहभर्तुः स-

पिंडमेपतत्रा अपिकृतंभवेदित्येकमेवसपिंडीकरणमित्याहुः तन्न सहगमनेनुगमनेच भर्त्रैकेनसह पिंडनस्य विहितत्वादेकमेव सपिंडीकरणंयुक्तमित्याभाति तत्त्वासंस्कृतेन पत्यासपिंडनमयुक्त-मितिवाच्यम् असंस्कृतौनसंस्कार्यौ वैपौत्रप्रपौत्रकैः पितर-स्तत्रसंस्कुर्यादितिकात्यायनोब्रवीत् पापिष्टमपिशुद्धेन शुद्धंपाप-कृतापिवा पितामहेनपितरं संस्कुर्यादितिनिश्चयइतिकात्याय-नवचनात् पापिष्टमगतप्रेतभावं शुद्धेनप्रेतत्वरहितेन तथाशुद्धं-गतभावं पापकृताप्रेतेनपितरंसंस्कुर्यादित्यर्थः अनेनवचनेनासं-स्कृतेनापि मेलनमभ्यनुज्ञातं तस्मादेकमेवसपिंडीकरणमितिसि-द्धं तथाचरेणुः पृथक्चित्यांसमारूढा म्रियतेनुमृतापिवा पतत्रा-चैकेनकर्त्तव्यं तस्याअपिसपिंडनं पृथक्चित्यांसमारूढा यानारी तुपतिव्रता स्वामिनासहपिंडत्वे तस्याअपिकृतम्भवेत् दम्पत्यर्थंद्वि-जस्यैकम् भोजयेद्वींस्यथोत्तरे तयोःसपिंडीकरणान्तुदम्पतिपिंडयो-रिति स्मृतिरपि स्त्रीभिर्तरिमाहुस्तु नकुर्यात्सहपिंडनं पितुरेव-सपिंडत्वेतस्या अपिकृतम्भवेत् अन्यत्र देशकालद्रव्यदेवकर्त्रैक्ये तान्त्रिकोविधिः भेदेपुनर्निमित्तानां कर्मावृत्तिरपीष्यते स्मृत्यर्थसा-रेपि अन्वारोहणे त्वैकै चित्यारोहणे स्त्रियाः पृथक्सपिंडीकरणन्न-कार्यमिति अत्रै केचुनराचिपन्ति ॥ सपिंडश्राद्धेचतुर्थ्यः पिंड-दानकृत्वानन्तरं सपिंडाप्रतत्रवनेजनादिसर्वकर्म कृतमारभ्यैवक-र्त्तव्यं पुनःप्रेतन्ननिर्देशेदितिवचनात् एवञ्चसतिप्रतत्रवनेजना-दिसर्वकर्मकृतमारभ्यैव कर्मसुपितामहपिंडेपितुर्दैवतात्वं पि-तामहपिण्डेपितामहस्य वृद्धप्रपितामहपिंडे प्रपितामहस्येतेत्रवं चतुर्थस्यनिवृत्ति रितितेषामभिप्रायः तदयुक्तं उपक्रमोपसंहार-विरोधात् द्वानेवारम्भस्तेनैवसमाप्तिरितिन्यायबाधादेकस्मिन्पिंडे

ऽन्यथ निर्देशेऽद्विदेवतोकत्वसम्भवादुपक्रान्त क्रमस्यवैयर्थ्यापत्तेः नचतथेष्टं स्मृत्यन्तरे श्राद्धसमाप्तावेव पिंडमेलनस्यविहितत्वात्। यत्तु पुनःप्रेतं ननिर्दिशेदित्युक्तं तदपिमासिकश्राद्धोत्तरश्राद्धेषु प्रेतशब्दनिर्देशाभावप्रतिपादनपरं नपुनर्व्युत्क्रमप्रयोगविधायकम् तस्मात्प्रकृतोपक्रांतक्रमेणैव श्राद्धं कृत्वांते पिंडसंमेलनं कर्तव्यमितियुक्तं तथाचब्रह्मपुराणे सुवर्त्तुलांस्ततस्तांस्तुकृत्वा पिंडान्प्रपूजयेत् अर्घैःपुष्पैस्तथाधूपैर्दीपमाल्यानुलेपनैरिति अत्रैकआहुःपुत्रेणैवकर्तव्यंसपिंडीकरणंस्त्रियःपुत्राभावेतस्यान्येभ्रातृपुत्रादयोपिये अपुत्रायांमृतायान्तु पतिःकुर्यात्सपिंडता मित्यादौपतिपुत्रयोरेवाधिकारत्तादभावेस्त्रीणां सपिंडनंनास्तीति अन्येतुसर्वत्रसर्वस्य भवतीत्याहुः एवञ्चसत्यकरणे अनपत्यास्त्रीविषयमित्यस्मन्मतिः। तथाचपठंति कुर्याद्भर्त्रेकभर्तृकायदिमृताध्रुवः स्वभर्त्रैव तत् सापिंड्यं सचबांधवामृतयुवतिभिर्भर्तारमन्वेतिया तस्याभर्तृसपिंडनंमृतवती भर्तारमन्वेति या तस्याःस्त्रीभि रनुक्रमादितिह षट्त्रिंशन्मतेनिर्णयः अस्यार्थः मृतभर्तृकायाः सपिंडनञ्चेत्पुत्रःकरोति तदाभर्त्रैवकेवलंसपिंडयेत् जीवद्भर्तृकायास्तु पितामह्यादिभिरेव यातुभर्तारमनुगच्छति तस्याअपुत्रायाभर्त्रैवसपिंडनम्॥ पुत्रिण्यास्त्वनुगमनेपि पितामह्यादिभिरेवेति। अनेनचपतिपुत्राभावेपि सपिंडनमस्तीतिगम्यते अतश्चोक्तंव्यवस्थेति तथाच धर्मप्रदीपे अपुत्रायोषितःपिण्डं भर्तृपिंडेनयोजयेत् यदिजीवतिभर्तातु स्वश्र्वादिषुसमाविशेदिति अपुत्रासापत्यामृतास्त्री अनपत्यायाः सापिंड्यप्रयोजनानुपयुक्तेः अत्रैतत्सन्दिह्यते किंसापिंडीकरणे श्राद्धद्वयमेकपाकेन उतपृथक्पाकेनेति उभयथावचनदर्शनात् तथाह्योदनञ्चपृथक्पृथगिति तथासपिंडीकरणम् श्राद्ध

पृथक्पाकेनशस्यतइति रेखास्तुपाकैक्यमाह एवंश्राद्धद्वयञ्च यत् कार्य्यैक्यादेकपाकत: एकोद्दिष्टस्यापार्वणञ्च शेषस्प्रकृतिवद्भवेत् इति अवव्यवस्थीयते पृथक्पाकविधान मसपिंडनविषयम् पाकैक्यविधानन्तु पुन:सपिंडीकरणविषयमिति अन्यथाविरोधापत्ते: नच विकल्प: सम्भावनीय: अष्टदोषदुष्टत्वात् पुत्रिकापुत्रविषये बौधायन: आदिशेत्प्रथमेपिंडे मातरम्पुत्रिकासुत: द्वितीयेपितरन्तस्य तृतीयेचपितामहम् चशब्दश्चतुर्थे चतुर्थसमुच्चयार्थ: गोत्रविषयेतु मार्कण्डेय: ब्राह्मादिषुविवाहेषु यातूढाकन्यकाभवेत् भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्या: पिंडोदकक्रिया आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेणधर्मविदिति लौगाक्षि: मातामहस्यगोत्रेण मातु: पिंडोदकक्रिया कुर्वीतपुत्रिकापुत्र एवमाहप्रजापतिरिति पत्नीकर्तृक सापिंड्ये विरोधआभाति लौगाक्षि: सर्वाभावेस्त्रिय:कुर्यु: स्वभर्तृणा ममन्त्रकम सपिण्डीकरणंश्राद्ध मेकोद्दिष्टञ्चपार्वणं श्राद्धेषुमन्त्रवत्पत्नी कर्मकुर्याद्यथाविधि: तदौर्ध्वदैहिकेसाहि मन्त्राहोधर्मसंस्कृतेति अत्रविरोधेह्यमन्त्रककरणं अधर्मविवाहोढाविषयं समन्त्रककरणन्तु मन्त्रोढाविषयमितिव्यवस्था तथाचशातातप: धर्म्मेविवाहेरूढाया सापत्नीपरिकीर्तिता सहाधिकारिणीहेषा यज्ञादौधर्मकारिणी तथाच मन्त्राहोधर्मसंस्कृतेत्युक्तं एतच्चानुज्ञाविषयं नारीयात्वननुज्ञाता पित्राभर्त्रासुतेनवा विफलन्तुभवेत्तस्या याकरोत्यौर्ध्वदैहिकमित्यापस्तम्बोक्ते: तदभावेविशेषमाह कात्यायन: असंस्कृतेनपत्न्याच ह्यग्निदानंसमन्त्रकम् कर्तव्यतमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेवहि तथा सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नीकुर्यात्सपिण्डनं ऋत्विजङ्कारयेद्वापि पुरोहितमथापिवेति पत्नीकर्तृत्वंसाध्वीपरम्वा । अपुत्राशयनंभर्त्तु: पालयन्तीव्रतेस्थिता पत्नीवदद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्न

मर्थंहरेदपीति वचनादिति असंस्कृतोऽनुपनीतः सचकृतचूड-स्त्रिवर्षः तथाचसुमन्तुः श्राद्धङ्कुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपितृकोद्विजः। व्रतस्थोवाव्रतस्थोवा एकएवभवेदयदिइति यत्तुमनुनोक्तं नाभि-व्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते नह्यस्मिन्युज्यतेकर्म विनामौंजी निबन्धनादिति तदत्रिवर्षकृतचूडविषयं तथाचसुमन्तुः अनुपेत-स्तुकुर्वीतमन्त्रवत्पैतृमेधिकं। यद्यसौकृतचूडःस्या द्यदिस्यात्त्रिवि-वत्सरः नाभिव्याहारयेद् ब्रह्मयावन्मौञ्जीनिबन्धनम् मन्त्राननु-पनीतोपि पठेदेवैकएवयइति तस्मात्त्रिवर्षकृतचूडः पितरौर्ध्वदे-हिकम् मन्त्रवदेवकुर्वीतेत्यलम्प्रसंगेन॥

मू॰ अतऊर्ध्वं संवत्सरे प्रेतायान्नंद-द्याद्यस्मिन्नहनिप्रेतःस्यात्॥ ५॥

अतइति सपिंडनादूर्ध्वं वीप्सानितरात्यार्था प्रेतायेतेकत्वं-विहितपार्वणव्यतिरिक्तविषयं अहःशब्दस्थितिवचनः अन्नग्रहणं-सतिसम्भवे आमव्युदासार्थं तेनचयाहेपाकेनैवश्राद्धमितिज्ञापितम् अत्रच सपिण्डनादूर्ध्वंप्रेतशब्दोपादानात् द्वादशाहादौसपिण्डने-पि पुनर्मासिकावृत्तिज्ञापनार्थम् तथाचगोभिलः यस्यसंवत्सराद-र्वाग्विहितातुसपिण्डता विधिवत्तानिकुर्वीत पुनःश्राद्धानिषोड-शेति विधिवदितियथाधिकारं पार्वणैकोद्दिष्टविधिनेत्यर्थः तथाच-पैठीनसिः सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदाकुर्यात्तदापुनः प्रत्यब्दंयोय-थाकुर्यात्तथाकुर्यात्सदापुनः सपिण्डीकरणादूर्ध्वमित्युक्तं स्ततः प्रागेकोद्दिष्टविधिनेतिगम्यते सपिण्डीकरणादर्वा क्कुर्याच्छ्राद्धा-निषोडश एकोद्दिष्टविधानेनकुर्या त्सर्वाणितानितितेनैवोक्तत्वात् जातूकर्ण्योपिपितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात्पार्वणवत्सुतः प्रत्यब्दम्प्रति-

मासश्च विधिर्ज्ञेयःसनातनइति पुनर्मासिककरणमाह कात्याय-
नः। सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् नदद्यात्प्रतिमासिकं एकोद्दिष्टवि-
धानेन कुर्यादित्याहगौतमः सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टविधानेन
प्रतिमासिकन्नदद्या त्किन्तुपार्वणविधानेनेतिकात्यायनमतंगौत-
ममतेत्वेकोद्दिष्ट विधानेनेति अयंव्यवस्थितोविकल्पः साग्निकः
पार्वणविधिना न्निरग्निरेकोद्दिष्टविधिनेत्यर्थः तथाचजाबालः अ-
सपिंडीकृतंप्रे तम् एकोद्दिष्टेनतर्पयेत् सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् त्रि-
भिःसामान्यमिष्यते पुलस्त्योपि एकोद्दिष्टेनतेताव द्यावत्पित्रोःस-
पिण्डनं सपिंडीकरणादूर्ध्वं मेकोद्दिष्टन्निवर्ततइति साग्निकवि-
षयमेतत् गौतममतोक्तमेकोद्दिष्टन्तु निरग्निविषयमित्यविरोधः
शौनकोपि तदूर्ध्वमेकोद्दिष्टविधाने नदद्यादिति पार्वणत्वेविशे-
षमाह गौतमः अदैवंपार्वणश्राद्धं सोदकुम्भंत्वधर्मकम् दद्यात्प्रत्या-
ब्दिकश्राद्धा त्संकल्पविधिनान्वान्वहं अधर्मकं दातृभोक्तृधर्मशून्यं
प्रत्याब्दिकश्राद्धात्पूर्वंसपिंडीकरणादूर्ध्वं मित्युक्तेः अत्रैतत्सन्दिह्यते
सापिण्ड्यादूर्ध्वंमासिकेषु किंप्रेतशब्दस्यनिर्द्देशः उतपितृशब्दस्येति

तत्रैकआहुः सपिण्डीकरणादर्वाक्प्रेतशब्देनतं वदेत् तदूर्ध्वम्मृ-
तशब्देन शर्मशब्देन निर्द्दिशेदित्यनेनपितृशब्दइतिअन्येत्वाहु पितृ
शब्दस्योच्चारणस्य मासिकादन्यश्राद्धविषयत्वा त्प्रेतशब्दएव तथाच
यस्यसंवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणम्भवेत् प्रेतत्वञ्च पितृत्वञ्चभवेत्त-
स्याहिरूपतेति मासिकेषु प्रेतत्व मष्टकादौपितृत्वमित्यर्थः अतोय-
दत्रयुक्तन्तद्ग्राह्यं पार्वणत्वे ग्नौकरणमाह पाणौहुतञ्चनाश्नीयात्
प्रेतोद्देशेषुसर्वदा तद्धोमञ्चनवाकुर्या दश्नीयात्तुसपिण्डने अस्यार्थः
साग्निनाप्रेतोद्देशेषुमासिकेषुप्रेताश्रस्याहित्युद्देशेन पाणौहुतंना
श्नीया त्किन्त्वग्नौक्षिपेत् सपिण्डनेतु प्रेतश्राद्धत्वेपि हुतमश्नीयात्

तद्धोमञ्चनश्चेतिनिरग्निविषयं वाशब्दस्यव्यवस्थार्थत्वात् निरग्नेरे
कोद्दिष्टत्वादग्नौ करणाभावइति तथाचकात्यायनः हस्तेहुतं-
यदश्नीया द्ब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः नष्टश्चपतितश्चाश्च जितिशाता
तपोब्रवीत् स्मृतिरपि पितृविप्रकरेहोमः साग्नेरपिभवेदिह अग्नौ-
करणशेषंहि पित्र्यब्राह्मणभोजने लौकिकेग्नौक्षिपेदन्नं श्राद्धेष्वन्नं
करेहुतं पार्वणादौतदश्नीयादित्युक्तम् श्रीधरादिभिः पठन्तिच
साग्निकेनतुविप्रेण यदन्नंहूयतेकरे तदन्नंनिक्षिपेदग्नौ भुक्त्वा-
चान्द्रायणञ्चरेदिति अथवासूत्रे प्रेतशब्दग्रहणं त्रिवर्षपर्यन्तमा-
ब्दिकश्राद्धस्याशुद्धत्वज्ञापनार्थं तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः सपिण्डीक-
रणादूर्ध्वं यावदब्दत्रयं भवेत् तावदेवनभोक्तव्यं वर्जयित्वाच-
येहनि पठन्तिच एकादशाहमारभ्य यावदब्दत्रयम्भवेत् ताव-
च्छ्राद्धेनगृह्णीया दितिशातातपोब्रवीत् अपरेकेप्याहुः त्रिवर्षप-
र्यन्तंश्राद्धङ्गृहे नकुर्यादिति प्रेतमशुद्धं श्राद्धं अन्येकेप्यत्रवतिष्ठन्ते
आब्दिकेपादकृच्छ्रंस्या देकाहःपुन राब्दिके अतऊर्ध्वंनदोषः-
स्यात् प्रमाणाभावात् बहिःश्राद्धंनकुर्वीतेति वचनाच्च पठन्तिच
त्रैवार्षिकश्राद्धेतस्या च्छ्रंदस्यवचनं यथेतिवचनात् त्रैवार्षिक-
मेवाशुद्धमिति तन्नतत्रउक्तवचनविरोधात् किञ्चैतद्वचनस्यप्रायश्चि-
त्तभावं बोधयतिनशुद्धत्वंविदधाति वचनान्तरविरोधात् भर-
द्वाजः प्राणायामत्रयंकृत्वा वहोरात्रंसपिण्डनइति अतश्चसदाचा
रानुरोधा दाब्दिकेपादकृच्छ्रंस्यादित्येतद्वचनमेव व्याख्येयम्
आब्दिकेऊनाब्दिकानन्तरकर्तव्यमासिके, सपिण्डनेपुनरहोरात्र-
स्योक्तत्वात् पुनराब्दिकंसपिण्डनम् अतश्चवर्षान्ते मृताहएव
सपिण्डीकरणङ्कृत्वाब्दिकमितिक्रमः तथाचजाबालः पूर्णे सम्व
त्सरेवृत्ते मृताहेपुनराब्दिके सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पुन-

स्तुने तरः तथाच पूर्णे संवत्सरेकुर्यात्सपिण्डीकरणं सुतः एको-द्दिष्टन्तुतत्रैव मृतेहनिसमापयेत् गालवः ततःसंवत्सरेपूर्णे द्वे श्राद्धे मृतवत्सरेति तथाच पूर्णे संवत्सरेचान्द्रायणन्नव मिश्रक-म्प्राजापत्य पुराणेव्वेकद्दत्यर्थः एषांलक्षणान्येकोद्दिष्टप्रकरणे भिहितं तथाचहारीतः चान्द्रायणन्नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तुमिश्रके॥ एकाहस्तुपुराणेषु प्रायश्चित्तम्विधीयतइति पुराणेष्वितिवहुत्वं-बित्वपरं ततऊर्ध्वंनदोषइत्यर्थः चतुर्थस्यशुद्धत्वात् तथाच मासि-कान्युपक्रम्याहरेणुः दशमेकादशेमासि द्वादशेन्यूनवत्सरे ततो-परेद्युरब्दान्ते सपिण्डीकरणम्भवेत् ततोपरेव्दे द्वितीयवत्सरादौ तथाब्दिकम् तृतीयवत्सरात् प्रत्याब्दिकमितिक्रमइति अपिच-पठन्ति सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावदब्दद्वयम्भवेत् तावद्विप्रोनभो-क्तव्यो यदि व्याससमोपिच तथाच सपिण्डीकरणादूर्ध्वं काम्य-श्राद्धेषुभोजयेत् संवत्सराश्चचत्वारो वर्जनीयाःक्षयेहनि प्रथमेव्देतु मांसानि द्वितीयेस्थानिचैवहि तृतीयेरुधिरंप्रोक्तं चतुर्थेन्नंविशुध्य-तीति॥ द्वादशाहस्यसापिण्डय विषयमेतत् कात्यायनः अशुद्धेषु च श्राद्धेषु विप्रोभोक्तानजायते विप्रङ्कुशामयङ्कृत्वा पात्रे कव्यंनिवे-दयेत् प्रेतायान्नन्दद्यादितिसूचयता तथोदककर्मेत्युपक्रम्यैकादश्या मयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयेदित्यादिना गृह्योक्तंप्रेतश्राद्धमात्रोपयुक्तमि ति नात्रपुनरुक्तमितिज्ञापितं तेनमासिकादिषोडशकङ्कृत्वा स-पिण्डयेदित्युक्तंभवति अन्यथाप्रेतश्राद्धान्यनुक्त्वा सपिण्डीकरणङ्क-थमसूचयिष्यत् मासिकान्याह याज्ञवल्क्यः मृताहनितुकर्तव्यम् प्रतिमासन्तुवत्सरम् प्रतिसंवत्सरेचैव माद्यमेकादशेहनि अस्या-र्थःअब्दपर्यन्तम् मासिमृताहे मासिकानिकार्याणि आब्दिकश्रा-द्धमपि प्रतिवर्षमेवमेव आद्यंतुश्राद्धमेकादशेन्हिकार्यमिति तच्चैत-

त्सन्दिह्यते मासिकस्यमृताहेविहितत्वात् प्रथमासिकञ्चिं मृताहे-
स्या इतैकादशाह इति तन्न कश्चाहुः आद्यमासिकमेकादशाहे द्वि-
तीयादिकन्तु प्रतिमासंमृताहमिति तथाचरेणुः प्रतिमासम्मृता-
हेस्युः द्वादशैतानिवत्सरम् उत्कृष्यते हितत्सदांकुर्यादेकादशेन्हि-
तदिति अन्येत्वाहुः एकादशाहेश्राद्धद्वयम् कार्यमेकं प्रथममासि-
कत्वेनापरमेकादशाहिकत्वेनेति तन्नादरः प्रथमासिकस्य द्वादशा
हादिकालेषुविहितत्वात् तथाचगोभिलः मरणात् द्वादशेन्हिस्या
न् मासूनेवोनमासिकमित्यादि नद्वितीयः नचैकादशाहश्राद्धमे-
व श्राद्धद्वयोपलब्धेः तयोरेकादशेन्हितन्नियमितत्वाच्च तथाचा-
त्रिः प्रेतार्थंसूतकान्नेन ब्राह्मणान्भोजयेद्दश आद्यश्राद्धनिमित्तेन चै
कमेकादशेहनीति एकादशेन्हिदशैकञ्चेत्यन्वयः तथाप्रथमेन्हितृती
येच पञ्चमेसप्तमेपिच नवमैकादशेचैव तत्रचश्राद्धमुच्यते तस्मान्नव
श्राद्धमाद्यं चैकादशाहेप्रथमासिकन्तु द्वादशाहादाविति युक्तम् तथा
चकार्ष्णाजिनिः ऊनान्यूनेषुमासेषु विषमेन्हिसमेपिवा त्रैपक्षिक-
त्रिपक्षेस्यान्मृताहेष्वितराणितु॥ ऊनानीत्यूनमासिकोनषाण्मा-
सिकोनाब्दिकानि अपिचपठन्ति आद्यन्त्रैपक्षिकञ्चैव ऊनषाण्मा-
सिकेपिवा अन्यानिमासिकानिस्युः स्वस्वकालेयथाविधीति आद्य
मूनमासिकम् प्रथममासिकमित्य ः एतां कालमाह गालवः ऊन-
षाण्मासिकंषष्ठे मासन्यू न नाब्दिकम् त्रैपक्षिकन्त्रिपक्षेस्या दूना-
ब्दंद्वादशेतथेति एषां मृताहेष्वनियमश्चाद्यः तथाचक्रतुः श्राद्धे ए-
कादशेमासि तथाश्राद्धे तुपञ्चमे ऊनाब्दिकोन ष ण्मासौ भवेतां श्राद्ध-
कर्मणीति पक्षान्तरमाहगौतमः एकद्वित्रिदिनैर्न्यूनैः त्रिभागेनोनएव
वा श्राद्धान्यूनाब्दिकादीनि कुर्यादित्याहगौतमः एकद्वित्रिदिनैर्न्यून
इति ऊनत्रिंशत्यष्टाविंशति सप्तविंशतिदिनेषु क्रमेणोनाब्दिकोनषा

षमासिकाद्यमासिकानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः द्विभागेनोनइत्येकविंशद्दिने शतानिकार्याणीतियथाशक्तिविकल्पः अनुकल्पोवाद्वादशाहं यदाद्यमासिकविधानम् तद्भिन्नकर्तृविषयम् क्षत्रियादीनांस्वाशौचान्तेशरीरपूरक पिण्डकसमाप्तावेव मासिकश्राद्धस्य वक्ष्यमाणत्वात् ऊनानांवर्ज्यकालमाह गार्ग्यः नन्दायांभार्गवदिने चतुर्दश्यांत्रिपुष्करेऊनश्राद्धंगृहीपुत्र धनक्षयमवाप्नुयात् मरीचिः द्विपुष्करेचनन्दासु सिनीवाल्यांभृगोर्दिनेचतुर्दश्यांचनोनानि कृत्तिकासुत्रिपुष्कर इति अत्र केचिद्वदन्ते आद्यमेकादशेऽहनीत्येकादशाहश्राद्धम् क्षत्रियादीनामाशौचमध्येभवतीति आद्यंश्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशेऽहनि कर्त्तुस्तात्कालिकीशुद्धि रशुद्धःपुनरेव सः एकादशेऽह्नियच्छ्राद्धम् तत्सामान्यमुदाहृतम् चतुर्णामपिवर्णानां सूतकन्तुपृथक्पृथगितिवचनाभ्यां सेकादशाहेविहितत्वादिति अन्येत्वाहुः एकादशेऽहनीत्यस्याशौचान्तदिनोपलक्षकत्वा च्चातुर्वर्ण्यस्याशौचांतएवेति अन्यथाविप्रस्याशौचान्ते क्षत्रियादीनामाशौचमध्ये इत्यर्द्धजरतीयापत्तेरिति आद्यंश्राद्धमशुद्धोपीत्यस्य मासिकापेक्षया नवश्राद्धस्यैवाद्यत्वा न्नवश्राद्धविषयत्वं नवश्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशेऽहनीति काष्णाजिनिपाठादिति निबन्धकर्तांविरोधः तदेतद्विचारणीयम् किमाशौचमध्येकरणम् विचारसहं किंवाशौचोत्तर इति उभयपक्षस्यापिवाचनिकत्वात् तथाहि आशौचमध्ये आह कात्यायनः एकादशेऽह्नियच्छ्राद्धं प्रतेकन्तत्समाचरेत् आशौचेषुच श्राद्धेषुविप्रोभोक्तानजायते विप्रं कुशमयंकृत्वेतिप्रागुक्तम् गालवोपि एकादशेऽह्नियच्छ्राद्धन्तत्कुर्याद्वृषपूर्वकम् सर्वेषामेववर्णानां सूतकन्तुपृथक्पृथगिति सापिण्ड्यंविष्णुरपि मन्त्ववर्जं हि शूद्रस्य द्वादशेऽहनिकीर्तितम् इति आशौचांतेत्वंगिराः एकादशेऽह्निविप्राणाम्

क्षत्रियाणांत्रयोदशे वैश्यानांषोडशे श्राद्ध मेकादशेचशूद्रके। श्राद्ध मेकादशाह्निकं मासिकादित्रं नवमाद्यञ्च मात्स्येपि क्षत्रादिःसूत कान्तेतु भोजयेदयुजोद्विजान् द्वितीयेह्निपुनस्त द्वदेकोद्दिष्टंसमाचरेत् तथा आशौचानन्तरंपुत्रो वृषोत्सर्गप्रपूर्वकं आरभेतशुचिर्भूत्वा श्राद्धमेकादशाह्निकं अत्रिरपि प्रेतार्थंमृतेकान्तेतुब्राह्मणान्भोजयेद्द्व आद्यश्राद्धनिमित्तेन एकमेकादशेह्ननीति दशैकम्बेतत्रान्वयः एवंवचनविप्रतिपत्तौ व्यवस्थीयते एकादशाहेश्राद्धत्रयं प्राप्नोति एकमत्रनवश्राद्ध द्वितीयमाद्यश्राद्धं तृतीयमपकर्षमासिकं तत्रापकर्षे ब्राह्मणएकादशाहेऽस्तत्रनवश्राद्धं आद्यश्राद्धञ्चेतिद्वयङ्कृत्वा प्रथममासिकादिश्राद्धचतुर्दशकञ्चकृत्वा द्वादशाहे सपिण्डीकरणङ्कुर्यात् अनपकर्षेत्वेकादशाहे नवमाद्यञ्चेतिद्वयङ्कृत्वा द्वादशाहादौविहितस्वस्वकाले मासिकादिषोडशकङ्कुर्यादिति क्षत्रियादिभिस्त्वेतत्रनवश्राद्ध माद्यश्राद्धञ्चैतोकादशाहे नियमितत्वादाशौचमध्येद्वयङ्कृत्वा ऽशौचान्तेप्रथममासिकादिषोडशकमपकर्षेकर्त्तव्यम् आशौचमध्ये पूरकपिंडासमाप्तौ मासिकानामविहितत्वात् आशौचान्तेतिसपिंडदानस्यविहितत्वाच्च तथाचमरीचिः आशौचान्तेव्रतःसम्यक् पिंडदानंसमाप्यते ततःश्राद्धम्प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयंविधिः हरिनाथोपि प्रदेयोदशमःपिंडो राज्ञांवैद्वादशेह्नि वैश्यानांपञ्चदशके देयस्तुदशमस्तथा पिंडः शूद्रेणदातव्ये दिनान्यष्टौनवाथवा सम्पूर्णेचततोमासे पिण्डशेषंसमापयेदिति अनपकर्षेतु यथाकालम्मासिकमिति अतश्चयेषुनिबन्धेष्वेकादशाहे क्षत्रियादीनां श्राद्धम्विहितम् तन्नवश्राद्धाद्यश्राद्धविषयम् येषुत्वाशौचान्तेप्रतिपादितम् तन्मासिकादिश्राद्धषोडशकविषयमित्येवङ्कल्पने ननिबन्धकृतामविरोधोदेशाचारविषयत्वेनवेति सर्वमनवद्यम्।

इति श्री श्राद्धकाशिकायाम्पञ्चमीकण्डिका समाप्ता।

इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रात्मजजन्मनः
कृष्णमिश्रस्यकृतौ श्राद्धकाशिकायांसूत्रवृत्तौ ।
सपिण्डीकरणप्रकरणम् ॥

इत्थम्पार्वणैकोद्दिष्टसपिण्डनश्राद्धेष्वप्रादक्षिण्यादि धर्मानुपदिश्येदानींश्रौतत्वेन तद्विपरीतप्रदक्षिणादिधर्मान्प्रतिपादयिषुराभ्युदयिकश्राद्धमारभते॥

सू० आभ्युदयिकेप्रदक्षिणमुपचारः ॥१॥

अभ्युदयइष्टापूर्त्तोद्युत्सवकाल स्तत्रक्रियतइत्याभ्युदयिकम् शैषिकष्ठञ् प्रदक्षिणमितिविशिष्टविधिः उपचारःकरणम् अत्रश्राद्धे सर्वमनुष्ठानम् प्रदक्षिणम्भवतीत्यर्थः अभ्युदयोवृद्धिःइत्यनर्थान्तरम् ॥ तथा अग्न्याधानाभिषेकेदा विष्टापूर्त्ते क्रियाकृतौ वृद्धिश्राद्धम्प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणेतथेति वृद्धगार्ग्य वचनात् आदिशब्दः-पुत्रजन्मविवाहाद्यर्थः तथाचसएव पुत्रोत्पत्तिप्रतिष्ठासु तन्मौंजीत्यागबन्धने चूडायांचविवाहेषु वृद्धिश्राद्धं विधीयतइति ननुच नान्दीमुखङ्कर्माङ्गञ्चेति संज्ञाभेदात्कथमाभ्युदयिकम् वृद्धिश्राद्धमित्युच्यते वृद्धिश्राद्धएवनांदीमुखमिति संज्ञाभेदःप्रयोग विशेषणार्थः तथाचवृद्धवसिष्ठः पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् तच्चनान्दीमुखमितिविशेषः समुदाहृतइति यत्तु कर्माङ्गमिति संज्ञान्तरं तदपिवृद्धिधर्मातिदेशेन तत्तद्रूपमेवसंज्ञाभेदेपीत्यविरोधः तथाच पारस्करः । निषेककालेसोमेच सीमन्तोन्नयनेतथा ज्ञेयंपुंसवनेश्राद्धङ्कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतं लौगाक्षिरपि नामान्नचौलगोदान सोमोपनयपुंसवे स्नानदानविवाहेषु नान्दीश्राद्धम्विधीयतइति अत्राभ्युदयिकइति वदतामातृस्थापनाद्यंगेषु प्रागुदक्संस्थतैवोक्ता देवकृत्य

त्वादितिगम्यते अतएवप्राङ्मुखस्य कर्तुरुदक्संस्थतायामप्रादक्षिण्यमपि स्यादित्याहुः तत्रापिप्रादक्षिण्यमेवेत्युदङ्मुखस्यैव कर्तृत्वमित्यन्ये अत्रानूचानाःप्रमाणम् अत्रैतच्चिन्त्यते किंवृद्धिश्राद्धत्रिदिनत्रये कार्यमुतैकदिनएवेति तत्रैकऽआहुः एकस्मिन्कर्माहएवेति मातृभ्यःप्रथमन्दद्यात्पितृभ्यस्तदनन्तरं ततोमातामहेभ्यश्च वृद्धौश्राद्धत्रयंस्मृतमितिवचनादिति तदयुक्तं अस्यापित्रिदिनविधायकत्वं प्रतिभानात् तथाचस्मृतिः मातृश्राद्धन्तुपूर्वेद्युः कर्माहन्येवपैतृकम् मातामह्यञ्चोत्तरेद्युर्वृद्धौश्राद्धत्रयम्भवेत् वसिष्ठोपि पूर्वेद्युर्मातृकंश्राद्धं कर्माहम्पैतृकन्तथा उत्तरेद्युःप्रकुर्वीतमातामहगणस्यत्विति नन्वेकदिनकरणन्दिनत्रयाशक्तौ कर्माहिवेदितव्यमितिचेत् तदपिन तत्रापिपूर्वेद्युरेव विहितत्वात् तथाच पृथग्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन्पूर्ववासरे श्राद्धत्रयम्प्रकुर्वीतवैश्वदेवन्तु तान्त्रिकमिति तान्त्रिकमित्येकदिने विशिष्टविधिः इदमनुरपि अलाभेभिन्नकालानां नांदीश्राद्धत्रयम्बुधः पूर्वेद्युरेवकर्तव्यम्पूर्वाह्णेमातृपूर्वकमिति यत्वेकदिनएवाचरन्ति तद्वचनादर्शननिबन्धनमित्यवधेयं जातकर्मादिविषयम् वेत्यविरोधः पठन्तिच पुंसवनेच सीमन्तेत्यन्न चौलोपनायने गोदानेस्नानउद्वाहे नांदीश्राद्धम्पुरोदितंइति अतश्चविहितेषु पूर्वेद्युरेवेति तन्न अकृत्वामातृयागन्तुयः श्राद्धम्परिवेषयेत् तस्यक्रोधसमाविष्टाहिंसामिच्छन्ति मातरइत्यादिवचनान्मातृपूजनस्य श्राद्धे पूर्वभावित्वात्तत्पूजने विरुद्धानीचवाक्यानि दृश्यन्ते अत्रकात्यायनपरिशिष्टम् गौरीपद्माशचीमेधा सावित्रीविजयाजया देवसेनास्वधा स्वाहामातरोलोकमातरः धृतिःपुष्टिस्तथातुष्टिरात्मदेवतया सह गणेशेनाधिकाह्येतावृद्धौ पूज्याश्चषोडशेति चतुर्विंशतिमतेतु-ब्राह्म्याद्यादिस्तथासप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपः वृद्धौवृद्धौसदापूज्याः

पश्चान्नांदीमुखान्पितॄन् ब्राह्मीमाहेश्वरी चैवकौमारी वैष्णवीतथा वाराहीचतथैन्द्रीच चामुण्डादेव्यमातर. तिस्रःपूज्यापितुः पत्नीतिस्रोमातामहेतथा । इत्येतांमातरःप्रोक्ताः पितृमातृष्वसाष्टमीति अत्रयथाशाखंयथा जातिकुलस्वाच्यत्रस्त्यविरोधः तथाच चतुर्विंशतिमते श्राद्धआभ्युदयेप्राप्ते देवतास्थापनंस्मृतम् । जातिधर्मकुलश्रेणिलोकानां वृद्धिकारकमिति तत्रमाध्यन्दिनशाखायामनुक्तत्वात्किञ्छन्दोगोक्तम् कार्यमुतान्यस्मृत्युक्तमिति सन्देहः तत्रैकेत्वाहुःपरोक्तत्वाद्यत्किञ्चिदिच्छयेति तथाचसंग्रहकारः सर्वेषामपि पत्नाणांस्वगृह्योक्तंविधीयते स्वगृह्योक्तस्यत्वभावेगृह्यणांस्वेच्छयाभवेदिति तदयुक्तं सूत्रपरिशिष्टयोरेककर्तृत्वात्तस्यान्यशाखिविषयत्वात्पारस्करमतस्याश्रयणीयत्वाच्च तथाचस्मृतिसंग्रहः । नगृह्यादिरस्तिर्येषां श्राद्धादावुपलभ्यते कर्तुमर्हन्तितेसर्वंपारस्करमुनीरितमिति परेषांकरोतीतिहिव्युत्पत्तेः अतस्तगौर्यादयएवात्रशाखायामितितत्प्रकारमाह ॥ सएवप्रतिमासुचशुद्धाभुविलिखित्वावापटादिषु अपिचाक्षतपुञ्जेषुनैवेद्यैश्चपृथग्विधैरिति शुद्धासु रजतादिधातुमयीषुअक्षतपुञ्जाः यवमुष्टयः यथाग्रामसम्भवंयथाकुलञ्चविकल्पः व्यवस्थितविकल्पोवा जातकर्मणिबालानांनामाह्वयन कर्मणि निरीक्षणेप्राशने च व्यवस्थंमातृपूजनमितिवचनात् । अतएवपृथग्विधैरित्युक्तं गन्धताम्बूलवस्त्रादिभिश्चशब्दार्थः तथा कुड्यलग्नावसोर्धारांसप्तधारांघृतेनतु कारयेत्पञ्चधारांवानातिनीचांनचोच्छ्रितां कारयेदितिस्वार्थेणिच्स्वकर्तृत्वान्नियमार्थोवा तेननातिनीचांनचोच्छ्रितामितिमातृसंमितामेव नतासामधऊर्ध्वंत्वाधिकमित्यर्थः कालमाह ॥

सू० पूर्वाह्णे ॥ २ ॥

श्राद्धङ्कुर्यादितिशेषः एतद्वमकालदैवधर्मोपलक्षणं तेनोपवीति प्राङ्मुखदक्षिणजानुपातदैवतीर्थप्रागुदकसंस्थनमस्कारादिदैवधर्मः सर्वोपिप्राप्नोतीत्यर्थः । तथाचप्रचेताः अपसव्य नकुर्वीत नकुर्यादप्रदक्षिणं प्राङ्मुखोदेवतीर्थेनक्षिप्रन्दैवविसर्जनम् दक्षिणम्पातयेज्जानुन्देवान्परिचरन्सदा निपातोमहिसर्वस्यजानुनोविद्यतेक्वचित् यथैवोपचरेद्देवांस्तथाष्टद्धौपितृनपि इष्यत्वतेः सवद्दैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोपिवा तथा पूर्वाह्णे दैविकंश्राद्धमपराह्णेतुपैतृकं एकोद्दिष्टन्तुमध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति दैविकन्द्वादश्यादिषुवैष्णवं तथाच विश्वामित्रः देवानुद्दिश्यक्रियते यत्तद्दैविकमुच्यते तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्याद्द्वादश्यादिषुयत्नतइति ननु च प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमित्यादानेकत्वात्प्रातरेवास्यविहितत्वात्कथम्पूर्वाह्णइति उच्यते प्रातःशब्देनपूर्वाह्णस्यैवोक्तत्वादितिवक्ष्यमाणत्वात् एवञ्चसतिपूर्वाह्णः किन्द्वेधाविभक्तोन्हि ग्राह्यः किंवात्रेधाऽह्निवद्वायाति चतुर्धाविभागान्तर्भूतत्वात् उच्यते दैवमानुषपित्र्यकालापेक्षयाविभागोनित्यौत्रिधाविभागेएवग्राह्यइत्यदोषः तथाचश्रुतिः पूर्वाह्णोवैदेवानांमध्यन्दिनोमनुष्याणा मपराह्णःपितॄणामिति नन्वेवमपिश्रुतिरेवपुनरन्हः पूर्वाह्णोदेवाः अपराह्णः पितरइतिद्विधैवाह तत् कथन्त्रिधाविभागएवेति नैवं सामान्येनास्याः श्रुतेराभ्युदयिकादन्यपित्र्यविषयत्वात् यत्तु पितॄनप्यत्रदेववदित्यतिदेशेनप्रागावर्त्तनादह्नः कालंविद्यादितिगोभिलसूत्रेणच द्विधाविभागेनमध्यान्होभिहितःसपाकयज्ञादिदैवकर्मविषयः अन्यथापराह्णेपाकयज्ञासंभवात् । तस्मात्त्रिधाविभागएवग्राह्यइत्यदोषः तथाचश्रुतिः पूर्वा-

क्तोर्वैदेवानां मध्यन्दिनइति सिद्धम् तथाचगार्ग्यः ललाटसंमिते भानौप्रथमः प्रहरः स्मृतः सएवाध्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते अध्यर्धमधिकार्धं सार्धप्रहरइत्यर्थः। अन्वाधानाभ्युदयिकेतु गालवः। पार्वणश्चापराह्णेतु वृद्धिश्राद्धन्तथाग्निकमिति। अन्वाधान निमित्तमपराह्णइत्यर्थः।

सू० पितृमन्त्रवर्जञ्जपः॥ ३॥

मधुमतीपितृसंहितयोरुपलक्षणञ्चैतत्। तथाचमनुकात्यायनौ मधुव्वाताजपस्थानेकुर्यात्तत्रप्रयत्नतः। उपास्मैगायतेत्यादिस्त्वचः पञ्चजपेत्तथा मधुमध्विति यस्तत्रत्रिर्जपोशितुमिच्छताम्। गायत्र्यानन्तरं सोत्रमधुमन्त्रविवर्जितः। नचाश्नत्सुजपेद्दत्र कदाचित्पितृसंहितां अन्यएवजपःकार्यः सोमसामादिकं शुभमिति। पित्र्यमन्त्राअश्नत्सुजपे दित्युक्तास्तान्वर्जयित्वाजपः कर्तव्यइत्यर्थः। अत्रजपत्वाविशेषा दुशन्तस्त्वाऽयं तुनइत्यादीनामपि प्रतिषेधइति केचित्। आवाहनार्थत्वादनयोर्न प्रतिषेधइत्यन्ये एवञ्चमतिब्राह्मणाना मग्निस्थानीयत्वात्तच्छरीर वर्तिपित्रावाहनस्य मन्त्रेणैवोचितत्वाच्च विधिरेवंयुक्तःप्रतिभाति। अन्यथामन्त्रवत्क्रियमाणानाममन्त्रकत्वेन विफलत्वापत्तेः।अत्रैतच्चिन्त्यते किंवस्वादिप्रयोगः प्रकर्तव्य उतनेति। अत्रशेषंपार्वणवदित्यति देशेनप्राप्नोतीति। तदयुक्तम् पितृणामश्रुमुखरूपत्वात्। तथाचस्मृतिः पितॄणांरूपमास्थाय देवाअन्नमदन्तिवै तस्मात्सर्वेण दातव्यं वृद्धिपूर्वेषुदातृभिः नांदीमुखेतिप्रयोगस्य तत्प्रतिनिधिरूपत्वाच्च। तथाह्युक्तं तत्रनांदीमुखमिति विशेषः समुदाहृतः अपिच चतुर्विंशतिमतम् नांदीमुखमितिविशेषः सम्पादितोनान्यइत्यर्थः।

ऋजवोदर्भाः ॥ ४ ॥

दर्भशब्दोवदूर्वादि द्रव्योपलक्षको नसमूलत्वव्यापकः तेनाऽ-दूर्वासाहचर्यात् मूलाऋजुदर्भाभवन्तीत्यर्थः। तथाचपुराणसमुच्चये दधिदूर्वाक्षतमधु बदराक्षतमिश्रितैः अनुलेपनगन्धादि रक्तसूत्र ञ्चशस्यते इद्धवसिष्ठोपि अपसव्यञ्जानुपातमन्नं मांसञ्चवारिजम् रक्तांविवर्जयेदर्भा न्समूलांश्चतिलानपीति गृह्यपरिशिष्टेपि युग्मा-ब्राह्मणाश्चमूलादर्भाइति। तत्रैतत्संदिह्यते किंश्राद्धमदैवतं स्यादुतसदैवतमिति उभयथापिस्मृति दर्शनात्। तथाहि विष्ण-प्येतेषु युग्मांस्तुभोजयेद्ब्राह्मणांच्छुचिः प्रदक्षिणन्तु सव्येनप्रदद्या द्दैवपूर्वकमिति। मार्कण्डेयोपि वैश्वदेवविहीनन्तत्केचिदिच्छन्ति सूरयइति। तदाभ्युदयिकं, तत्रकेचिदाहुः यथाशाखंव्यवस्थेति। एवञ्चसतितत्रापिकिंश्राद्धत्रयेपि विशेषणाद्दैवतविकल्पः किंवाश्रा-द्धविशेषइति संदेहः अविशेषेणैवश्राद्धत्रयेपीत्येके तदहृदंत्र श्राद्धवि-शेषेश्चदैवस्य विकल्पितत्वात्। तथाचशातातपः नित्यश्राद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैवच मातृश्राद्धन्तु युग्मैःस्याददैवं प्राङ्मुखैःपृथक् केवलमित्यर्थः। आचारतिलकेपि पितरोन्वष्टकाश्राद्धन्मातामुक्तोसदै-वताम् ब्रह्मावदैवतंमाता पितरश्च सदैवतमिति तस्मान्मातृश्राद्धएव दैवतविकल्पइति सिद्धं तथाच अन्वष्टक्येपितृभ्यश्च तत्स्त्रीभ्यश्च सदैवतं ताभ्यस्त्वदैवतं इद्धौतेभ्यश्चैवसदैवतमिति यत्तु त्रिष्वप्ये-ष्वितिवचनं तत् द्वादशदैवत्यापेक्षयाप्यनवदैवत्यं प्युपपद्यतइ-तिविरोधः ॥

सू० यवैस्तिलार्थाः ॥ ५ ॥

(१) अर्थप्रयोजनं तिलानि धुत्रपलक्षणञ्चैतत् तेनयवैस्तिलप्रतिनि-

(१) अत्रयावन्तस्तिलार्थास्ते सर्वेपि यवैरेवकर्त्तव्याः ॥

धिर्यथातथास्वधादिपदेषु स्वाहादिपदानिप्रतिनिधातव्यानीत्य-र्थः तथाचेश्वरः कुर्यात्स्वाहास्वधास्थाने वाचनेप्रीयतामिति वृ-द्धिश्राद्धेषुसर्वत्रनमोमेवृद्धिरिष्यतइति । नचयवैस्तिलार्थाइति वद-तोयवक्षेपमन्त्रोपिपितृपर्वेषु स्यादित्युक्तं तिलार्थस्यैवदर्वैरूपदिष्ट-त्वान्नमन्त्रस्येति तिलोसीति प्रत्यक्षविरुद्धत्वाच्च अतस्तिलोसीति-मन्त्रएवयवोसीत्यादि पदप्रक्षेपःपितृपात्रेष्वपीतितथाचाश्वलायनः यवोसिसोमदेवत्यो गोसवोदेवनिर्मितः प्रत्नमद्भिःपृक्तःपुष्ट्यानांदीमु-खांल्लोकान्प्रीणाहिनःस्वाहेति पुराणसमुच्चयेपि असम्भवेऽन्नकु-र्वीत श्राद्धेनान्दीमुखेक्वचिदिति अत्रैवोक्तवृद्धिश्राद्धे पित्र्यपात्रंन्युब्ज-मित्याहुस्तद्विशेषवचनानवलोकनानि बन्धमितुग्रपेक्षणीयं तथाचे-श्वरः अपसव्यं पित्र्यंअत्रवामजानुनिपातनम् न्युब्जंपात्रन्नकर्त्त-व्यं वृद्धिश्राद्धेषुसर्वदा वसिष्ठोपि दत्त्वापिण्डान्नकुर्वीत पिण्डपात्र-मधोमुखमिति तथा गुडेधूपःप्रयत्नेनपुष्पार्घ्येशोत्तमा निचइति ॥

मू० सम्पन्नमितितृप्तिप्रश्नः सुसम्पन्न-मितीतरेब्रूयुः ॥ ६ ॥

तृप्तास्थेत्यत्रसंपन्नमितिवदेदित्यर्थः (१) साकांक्षत्वात्सुसंपन्नमि-तिप्रतिवचनम् एतच्चपाकश्राद्धएवनामान्ने तत्रतदसम्भवात् त-थाच आमश्राद्धमनंगुष्ठ सत्नौ कारणवर्जितम् तृप्तिप्रश्नविहीनन्तुक र्त्तव्यंमानवैर्ध्रुवमिति विहितश्चविकल्पो नामश्राद्धम् तथाचवृद्ध-याज्ञवल्क्यः आमश्राद्धंप्रकर्त्तव्यं छन्दोनान्दीमुखेसदा पाकेनवाव-हिःशालैः मधुरम्बदरंदधीति अत्रयथाकुलंयथासम्भवंवाविकल्पः अत्रैतच्चिन्त्यते किमामश्राद्धे पिण्डदानमामे कार्यमुतपाकेनेति तत्रकश्चाहः आमश्राद्धंयदाकुर्या । द्विधिज्ञः श्राद्धदस्तदा तेना ।

(१) सम्पन्नमितिप्रोक्तंशेषमन्नं निवेदयेत् ॥

ग्नौकरणंकुर्या त्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत्। दद्याद्दिद्विजातिभ्यः। शृतम्वायदिवाशृतं तेनाग्नौकरणंकुर्या त्पिण्डांस्तेनैवनिर्वपेत्इति मत्स्यपुराणव्यासवचनाभ्या मामेनविहितत्वादामेनैवेति। तदुक्तं आमश्राद्धंयदाकुर्या त्पिण्डदानङ्कथम्भवेत्। गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिःपायसेनवेति पाकेनविहितत्वात् एवन्तर्हि विकल्पोस्त्विति नव्यवस्थासंभवे ऽष्टदोषदुष्टत्वात्। तस्मात्द्विजकर्तृकेपाकेन शूद्रकर्तृके आमेनेतिव्यवस्थोत्पद्यते तन्नातीवशोभते। साग्निनिरग्न्योर्विषया व्यवस्थोपपत्तेः तस्मात्साग्नेः पाकेनाग्नौकरणं पिण्डौनिरग्नेरामान्नेनेतिव्यवस्था अथवा यथाकुलमिति। यच्च आमेनपिण्डांदद्याद्यो विप्रान्पक्केनभोजयेत्। पक्केनकृतेपिण्डान्विप्रेष्वामं प्रयच्छति तावुभौमनुनाप्रोक्तौ नरकार्हौनसंशयः तस्माद्विपर्ययम्विद्वा न्नकुर्याच्छ्राद्धकर्मणीति तच्छ्राद्धान्तरविषयं॥

मू॰ दधिबदराक्षतमिश्राःपिण्डाः॥७॥

अक्षतायवाः मिश्रणं मिश्रः दध्यादिभिर्मिश्रितोदनेन पिण्डादेयाइत्यर्थः। बहुव्रीह्युपलब्धेः अनेकआहुः दध्यादित्रयमेव मेलयित्वादेयाइति तदयुक्तम् शाल्यन्नस्यविहितत्वात् तथाचांगिराःशाल्यन्नंमधुसंयुक्तं बदराणियवास्तथा मिश्राणिकृत्वाचत्वारि पिण्डा (१) न्श्रीफलसंमितान् दद्यादिति कात्यायनोपि सर्वस्मादन्नमधृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्यच संयोज्ययवकर्कन्धु दधिभिःप्राङ्मुखस्तत्इति पिण्डग्रहणमपिण्डकव्युदासार्थं एतच्च साग्निविषयं तथाचनिगमः आहिताग्नेःपित्रर्चनं पिण्डैरेवेति स्मृतिरपि योग्नौतुविद्यमानोहि द्विजोपिण्डान्ननिर्वपेत् पतन्तिपितरस्तस्य नरकेमतुपच्यतइति यत्तुपिण्डनिर्वपणङ्कुर्यान् नवाकुर्यान्नराधिपेति भविष्यवचनं।

(१) श्रीफलंबिल्वम्॥

यत्र दृद्धिश्राद्धे विकल्पेन पिण्डदानं बुधैः स्मृतमिति वचनं तन्निरग्निविषयं तथा च यावन्नानाग्निसम्बन्ध उत्पन्नाग्निस्तथैव च तावदृद्धिषु सर्वासु कुर्य्यात् श्राद्धमपिण्डकं अत्रविशेषः पिण्डहीनेपिकर्त्तव्यम् विकरम्पात्रपूरणं अग्नौकरणसंज्ञन्त्वेतच्छ्राद्धे चतुष्टयं वर्ज्जनेपिण्डहीनेपि सर्वमन्यादिकम्भवेत् कुशांस्थाप्यास्वधांकुर्यात् क्षिपेदग्नौजलेपिवेति यत्तु सङ्कल्पन्तुयदाकुर्य्यान्नकुर्य्यात्पात्रपूरण मित्यादितत्श्राद्धान्तरविषयं अपिण्डकन्तथादेशकुलाचारविषयञ्च वृद्धिश्राद्धे कुलाचार देशकालाद्यपेक्ष्यहीति भविष्यद्वाक्यशेषात् अत्रतच्चिन्त्यते किमवनेजन मुदकेनदेयमुतान्यद्रव्येणेति तत्रैकआहुः तत्पात्रक्षालनेनाथपुनरप्यवनेजयेदित्यनेन पिण्डपात्रक्षालनजलेनैवेति अन्येत्वाहुः क्षालनोदकस्य छन्दोगविषयत्वात् उदकेनैवेति तदुभयमपि विशेषवचनानुपलम्भि निबन्धनमित्यवधेयं क्षालनोदकस्य प्रत्यवनेजनविषयत्वात् क्षीरेणविशिष्टविधानाच्चेति तथाच प्राङ्मुखस्त्वथदर्भेषु दद्यात्क्षीरावनेजनं दधिवदरयवमधुयुक्तंश्रीफलसन्निभं तथाचार्घ्योदकस्थाने दद्यात्क्षीरयवोदकमितिब्रह्मपुराणवचनात् अतश्चक्षीरेणैवेति पुनश्चिन्त्यते पिण्डदानमपि किन्देवतीर्थेनाहोस्वित् प्राजापत्येनेति तत्रैकआहुः दध्यक्षतैः सवदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोपिवा देवतीर्थेनवैपिण्डान्दद्यात्कायेनवान्पे त्यनेनोभयतीर्थस्य विहितत्वाद्विकल्पएवेति। अन्येत्वाहुः। छन्दोगादेवतीर्थेन वाजसनेयिप्रभृतयः प्राजापत्येनेति तथाचमार्कण्डेयः नान्दीमुखानांकुर्वीत प्राज्ञःपिण्डोदकक्रियाः प्राजापत्येन तीर्थेन यच्चकिञ्चित्प्रजापतेरिति अत्रानूचानाः प्रमाणं पिण्डोदकव्यतिरिक्तं देवतीर्थेनपिण्डोदकम् प्राजापत्येनेतिव्यवस्थात्र अत्रविशेषमाह स्मृतिः। बहुमातृकपुत्रोयः

आर्द्रेष्वन्वष्टकादिषु सर्वासांनामसंकीर्त्य पिण्डमेकंसमनिर्वपेत्। पुराणसमुच्चये एकस्य बह्वोभार्या एकपुत्रस्तथायदि एकेनापि-सपुत्राद्याः सर्वासांपिण्डः स्तुसः बह्वीनामेकपत्नीना मेकाचेत्पु-त्रिणीभवेत् तेनपुत्रेणपुत्रिण्यः सर्वास्तामनुरब्रवीत् इति अत्रैतत्सं-दिह्यते किमर्घदानेपिण्डवदेकस्मि न्सर्वेनामोद्देशः किंवापृथग-र्घाइति तत्रैकेआहुः अर्घस्यपिण्डवद्विधानमेवेति तदयुक्तं अर्घ-दानपृथक्तोनोपदेशात् तथाचगालवः अनेकमातरोयस्य श्राद्धेचा-परपाक्षिके अर्घदानंपृथक्कुर्यात् पिण्डमेकञ्चनिर्वपेदिति अप-रपाक्षिकइतिश्राद्धान्तरोपलक्षणम् अत्रैके दाक्षिणात्याष्टविवा-हेषु प्रपितामहमारभ्यार्वाचीनम् पिण्डदानादिप्रयोगमाचरन्ति-नान्दीमुखेविवाहेच प्रपितामहपूर्वकम् वाक्यंसमुच्चरेद्विद्वान् न्य-त्रपितृपूर्वकमितिवचनादिति तदनुचितम् नान्दीमुखाःपितरःपि-तामहाःप्रपितामहाःप्रीयन्तामित्यादिप्रयोगस्यकात्यायनेनपितृप्रभृ-त्युत्तरोत्तरक्रमेणाभिहितत्वात् आहचपरिशिष्टे उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः। भवेदधश्चाधरणा माधारः श्राद्धकर्मणि तस्माच्छ्राद्धेषुसर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषुच मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्स-क्तांश्चनिर्वपेदिति उत्तरोत्तरः पुत्रपौत्रादिभिः समृद्धः अधराणाम-ग्रमध्यमूलक्रमेणाधोदानेनाधाराः। पुत्रादिभिर्हीनोभवेदित्यर्थः त-स्मात्तच्छाखायां तत्तूचितमिति यत्तु नान्दीमुखेविवाहेचेति व-चनन्तदन्यशाखिविषयम् देशकुलधर्मादिविषयंवेत्यविरोधः अत्रै-तच्चिन्त्यते वेदिकायां लेखात्रयम् पिण्डदानञ्च किमुदक्संस्थं क-र्त्तव्यमुतदक्षिणासंस्थमिति तत्रैकेआहुः अप्रदक्षिणत्वेपि वृद्धि-श्राद्धस्यदैविकत्वात् उदक्संस्थमेवेति तदयुक्तम् आभ्युदयिके प्रद-क्षिणमुपचारइतिविरोधाच्च नचोदक्संस्थतायाम् प्रमाणमुपल-

अन्दक्षिणासंस्थत्वेच प्रदक्षिणप्रमाणमस्त्विति तस्माद्दक्षिणसंस्थमेव रेखायांपिण्डदानादि तथाचकात्यायनएव द्वितीयञ्चतृतीयञ्च मध्यादेशाग्रदेशयोः मातामहादिप्रभृतीन् एतेषामेववामतइति एतेषांपित्रादित्रयाणाम् वामतइत्यन्वयः तत्पित्रादीनांमध्ये यत्नेनसम्बोधयत्नेनच स्वसंमुखत्वाद्दक्षिणासंस्थत्वेनतेषांवामता यत्वाशाङ्क्येन पिण्डानामन्वयबाभावाद्वामतायां कर्तृगतोवयवइष्यतइत्युक्तम् तद्दसङ्गतम् एतेषामेववामत इतिएतच्छब्देन पित्रादीनांपरामृष्टत्वात् कर्त्तुरवयवत्वेतु एषामितिचबहुत्वविरोधाच्च तस्माद्दक्षिणासंस्थत्वेनैतद्वामतासम्भवः अत्रार्थेहद्वयाज्ञवल्क्यः जीवद्भर्त्तरिवामांगे मृतेभर्त्तरिदक्षिणइति अपिचस्मृत्यंतरं श्राद्धेसदैववामाङ्के पत्नीनाम्दकंहरेत् वृद्धिश्राद्धेषुनारीणां दक्षिणांगेसदाभवेदिति श्राद्धेसदैववामांग इत्येतदापस्तंबादिविषयं तेषाम्पित्रादिपिण्डपश्चिमतश्चपत्नी पिण्डविधानात् तथाचापस्तंबगृह्यं ॥ द्विधाभूतं यथाभवति तथासद्दक्षिणाग्रान् दर्भानुल्लिखित देशेसंस्तीर्य तत्पूर्वभागेपित्रादि वर्गार्थंस्तरणं पश्चाद्भागेतु मात्रादिवर्गार्थमिति स्त्रीभ्यश्चपिण्डाइहपश्चिमाःस्युः इतितद्गृह्यभाष्यार्थसंग्रहकारः वृद्धिश्राद्धेषुनारीणां दक्षिणांगेसदाभवेत् इतितुसर्वविषयं तस्माद्रेखापिण्डदानादिकम् प्राङ्मुखकर्तृदक्षिणासंस्थमेववृद्धिश्राद्धेषु सर्वत्रकर्त्तव्यमितिसर्वमनवद्यम् ब्राह्मणनिवेशाद्येवं प्रागारभ्य पश्चात्संस्थमेवेति ॥

मू० नान्दीमुखान्पितॄनावाहयिष्यऽइति पृष्ट्वावाहयेत्यनुज्ञातो ॥ ८ ॥

लिङर्थेलट् अत्र तद्वक्तार्थ्यं किम्पित्रादित्रिकस्य नांदीमुखत्वं आहोस्वित् वृद्धप्रपितामहादित्रिकस्येति स्मृतिषूभयथादर्शनात्।

तथाचब्रह्मपुराणम् पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः त्रयोह्यश्रु-
मुखाएते पितरःपरिकीर्त्तिताः तेभ्यःपूर्वतरायेच प्रजावन्तः सुखै-
षिणः तेतुनान्दीमुखानान्दी समृद्धिरितिकथ्यते प्रसन्नमुखसंसर्गा
न्मङ्गलीयांस्ततस्तुतइति । तत्तश्चवृद्धप्रपितामहादिमुखत्वेना-
भ्युदयिकत्वंप्राप्नोति अथवा पितापितामहश्चैव तथैवप्रपिताम-
हः ॥ पिण्डसंबन्धिनोह्येते पितरः परिकीर्त्तिता इत्यादिवचनैर-
श्रुमुखानामेव पिण्डसम्बन्धित्वात् तृप्यचादिलिकस्यापि नांदीमुख-
त्वमिति तथाचसूत्रम् ॥ नांदीमुखाः पितरःपितामहाःप्रपि-
तामहाइति मार्कण्डेयोपि येस्युःपितामहादूर्ध्वं तेस्युर्नान्दीमु-
खाअपीति प्रपितामहस्यापि नान्दीमुखत्वं नवृद्धादिनिकस्यैवेति
एवंचसतुभयेषामपि नांदीमुखत्वमविरुद्धम् यच्चाश्रुमुखादिसं-
ज्ञाकीर्त्तनन्तत्कारणपरम् प्रसन्नमुखसंसर्गादित्यादिना नान्दी-
मुखाःवंशवृद्धिमीहन्ते ऽश्रुमुखास्तुपिण्डहरणसमर्थाः सन्ततमिति-
ब्राह्मेनिरूपितत्वात् तस्माज्जीवत्पितृमातृमातामहादिकस्य क-
र्त्तुरधिकारार्थं वृद्धप्रपितामहादिकस्य नान्दीमुखत्वकीर्त्तनं मृ-
तपितृमातृमातामहादिकस्य कर्त्तुरधिकारार्थं मश्रुमुखानांनां-
दीमुखत्वमितिव्यवस्थेत्यविरोधः तथाच चतुर्विंशतिमतम् नांदी-
मुखेविवाहादौ प्रपितामहपूर्वकम् । वाक्यंसमुच्चरेद्विद्वानन्यत्रपि-
तृपूर्वकं जीवत्पितृकःप्रपितामहपूर्वक मन्यत्रमृतपितृकः पितृपूर्व-
कमित्यर्थः दाक्षिणात्यास्तुप्रपितामह पितामहपितरितिक्रमंवृ-
द्ध्यर्थमेतदित्याहुः कात्यायनोपि जीवन्तमतिदद्याद्वा प्रेतायान्नो-
दकेद्विजः पितुःपितृभ्योवादद्या त्सपितेत्यपराश्रुतिः ब्राह्मेपि उक्त-
मादायपिण्डंतु कृत्वाबिल्वप्रमाणकं दद्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमू-
लेयथाक्रममिति पठन्तिच जनन्यांविद्यमानायाम् यजेदास्तुपि-
तामहीं मातृमःसचविज्ञेयो वृद्धिश्राद्धेतुकाचिदिति अतश्चजीव-

वतिपत्रादिपंक्तिकस्यापि इष्टिश्राद्धे धिकारइतिसिद्धम् अत्रैके-
आहुः पितृमातृमातामहानांमध्ये योजीवतितद्वर्गंपरित्यज्य पा-
र्वणद्वयमेकंवा यथासम्भवङ्कर्त्तव्यं त्रिषुजीवत्सु मातृपूजनमेव-
नश्राद्धमिति तथाच पितृवर्गेमातृवर्गे तथामातामहस्यच जीवेत्त्र-
यदिवर्गादौ तद्वर्गन्तुपरित्यजेत् इति तथाच सपितुःपितृकृत्येतु
अधिकारोनविद्यते नजीवन्तमति क्रम्य किञ्चिद्दद्यादितिश्रुतिः
तथा पित्र्यञ्जीवतिपितुर्नोक्तं मग्नौहोमोपिपार्वणिकः नजीवन्तम-
तिक्रम्य किञ्चद्दद्यादितिश्रुतिरिति जीवत्पितृकस्यहोमान्तम-
नारब्धोवेत्यादिवचनेभ्य इति ॥ यत्तु उद्वाहेपुत्रजनने पित्र्येष्ट्यांसो
मिकेमखे तीर्थेब्राह्मणमायाते षडेतेजीवतः पितुरिति मैत्रायणी
यप रिशिष्टं तन्मैत्रायणीयशाखिनां साग्नीनामेव नजीवत्पितृकः
कुर्याच्छ्राद्ध मग्निमृतेद्विजः येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्यः कुर्वीतसा-
ग्निकइति सुमन्तुवचनेननिरग्नेर्जीवत्पितृकस्य श्राद्धानधिकारा-
दिति अत्रोच्यते यदुक्तम् पितृवर्गेमातृवर्गे तथामातामहस्यचे
त्यादि तन्नजीवद्वर्गपरित्यागस्य तीर्थब्राह्मणसम्पत्त्यादौनिरग्निजी-
वत्पितृकविषयत्वेनचरितार्थत्वात् तथाचाधिकारमाह महानदी-
षुसर्वासु तीर्थेषुचगयांविना जीवत्पितापिकुर्वीत श्राद्धम्पार्वणधर्मव
दिति यच्चोक्तं त्रिषुजीवत्सुमातृपूजनेनैवश्राद्धसिद्धिरिति तदप्यसं-
गतम् अङ्गिनः श्राद्धस्यलोपेङ्गस्य मातृपूजनस्यप्रवृत्त्याश्चर्यौपपत्तेः
नचश्राद्धमन्तरेणमातृपूजायाः कर्मणोङ्गत्वम् यच्चाभ्यधायिसपितुःपि
तृकृत्येष्वित्यादि निषेधस्तस्यवृद्धिश्राद्धादन्यश्राद्धविषयत्वात् तथाच-
क्रतुःअष्टकासुचसंक्रान्तौ मन्वादिषुयुगादिषु चन्द्रसूर्यग्रहेपाते स्वेच्छ
यापूज्यदेवतः जीवत्पितानैवकुर्याच्छ्राद्धङ्काम्यन्तथाखिलं अखिल-
मिति।व्यतीपातोजन्मऋक्षं चन्द्रसूर्यग्रहौतथा तिथिनक्षत्रवारांश्च

उद्दिश्याभ्युदयन्तथा एतांस्तुश्राद्धकालान्वैकाम्यानाह प्रजापतिरित्यादिकं आभ्युदयआराममहादानाद्युत्सव: यत्वाम्नातं नजीवत्पितृक: कुर्या च्छ्राद्धमग्निमृतेद्विज इत्यनेननिरग्नि जीवत्पितृकस्य श्राद्धनिषेधइति तदपिन उद्वाहेपुत्रजननइत्यत्र साग्निशब्दाभावान्निरग्निविषयत्वोपपत्ते: उक्तञ्चअनग्निकोपिकुर्वीत जन्मादौष्टद्विकर्मणीति यच्च नजीवत्पितृकइत्यनेन साग्निजीवत्पितृकस्य श्राद्धविधानं तस्याष्टकादिनियत श्राद्धविषयं नसामान्येनसर्वश्राद्धविधायकं गयापरपक्षादिश्राद्धनिषेधानुपपत्ते: यदप्युक्तं जीवत्पितृकस्यहोमांत मनारम्भोवेति तत्साग्ने:पिण्डपितृयज्ञादि निषेधविषयंनाभ्युदयिकमेवेति। तेभ्य:पूर्वतरायेवैइत्यादिना भ्युदयिकस्य प्रतिप्रसवोपपत्ते: तस्माज्जीवत्पित्रादि त्रिकस्याभ्युदयिकं श्राद्धंकर्तुमुचितमितिसिद्धम् ॥

मू० नान्दीमुखा:पितर: प्रीयन्तामित्यर्घ्यस्थाने ॥ ८ ॥

अत्रनांदीमुखान्पितृनावाहयिष्य इत्यनेनैवनांदीमुखत्वात्प्राप्तौ पुनस्तद्ग्रहणंसर्वत्रप्रयोगार्थं तदुक्तं तत्रनांदीमुखमिति विशेष:समुदाहृतइति प्रकृतिश्राद्धे ष्वर्घ्योदकदानन्तु अर्घदानवदिष्यते । षष्ठ्यैवनित्यन्तत्कुर्या न्नचतुर्थ्याकदाचनेति कात्यायनेनषष्ठ्यन्तत्वयोर्विहितत्वादत्रतन्निषेधोवाचनिक:। तेनप्रथमाविभक्त्यातन्त्रेण चार्घ्योदकदान मत्रक्षीरयवोदकैर्भवतीत्यर्थ:। तथाच तथार्घ्योदकस्थानेदद्या त्क्षीरयवोदकमिति पितृग्रहणं स्वपितृप्राप्त्यर्थं तेनजीवत्पित्रादिकोपि स्वमातृमातामहादिभ्यएव दद्यान्नपितृसंबन्धिभ्यइत्यर्थ: अत्रकआहु: अनग्निकोपिकुर्वीत जन्मादौष्टद्वि

कर्माणि येभ्यएवपिता दद्यात्तानेवोद्दिश्यपार्वणमित्यादिवचनेषु यत्तच्छन्दनिर्देशा त्पितृभ्यएवदद्यान्नस्वपितृभ्य इतितदयुक्तं स्व-पितृभ्यःपितादद्यात्सुत संस्कारकर्मस्विति कात्यायनेन प्रादुर्भावे पुत्रजन्मनो ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः स्नात्वानन्तरमात्मीया न्पितॄन्श्राद्धेन तर्पयेदिति कार्ष्णाजिनिनाच स्वपितृभ्यएवश्राद्धविधानात् नच-मातृमातामहादिकं परित्यज्य पितृसंबन्धिभ्योदातुमुचितं अतश्च-स्वपितृभ्यएवेतिसूत्रम् ॥

मू० नान्दीमुखान्पितॄन्वाचयिष्यऽइति पृच्छतिवाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरःपितामहाः प्रपितामहाः नान्दीमु-खा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमाताम-हाश्च प्रीयन्तामिति ॥ ६ ॥

अत्रप्रथमोद्दिष्ट नान्दीमुखशब्देन वृद्धप्रपितामहादित्रिक-स्यैव नान्दीमुखत्वंमाभूदित्य श्रुमुखानामपि तत्प्राप्त्यर्थं पुनर्ना-न्दीमुखग्रहणं एवंमातामहेष्वपि अतएवमन्त्रे पितरःपितामहाइति बहुत्वमुक्तं चकारोमातृवर्ग प्राप्त्यर्थं तथाचब्रह्मपुराणे मातामहे-भ्यस्तथानांदीवक्त्रेभ्यएवच अथनांदीमुखीभ्यश्च मातृभ्यःश्राद्धमुत्त ममिति । ननुत्वाभ्युदयिके मातृश्राद्धस्यपूर्वंभावित्वा त्पितृग्रहणं-किमर्थं उच्यते अग्निहोत्रंजुहोति यवागूंपचती तिवत्पाठोर्थेनबा-ध्यतइत्यदोषः तथाचशाट्यायनः नांदीमुखीभ्यइत्यादि मातृश्राद्धन्तु पूर्वंस्या त्पितॄणान्तदनन्तरम् ततोमातामहानाञ्च वृद्धौश्राद्धत्रयंस्मृत मित्यादिच अतश्चनांदीमुख्योमातरः प्रीयन्तामित्यादिक्रमेणयथा-

लिङ्गम्प्रयोगः यदेतत्संदिह्यते किमत्र नवदैवत्यं श्राद्धमुत द्वादशदैवत्यमिति उभयथावचनदर्शनात् तथाहि मातृभ्यः प्रथमन्दद्यात्पितृभ्यस्तदनन्तरं ततोमातामहानाञ्च वृद्धौश्राद्धत्रयं स्मृतमित्यादि चतुर्विंशतिमतेतुमातृपूर्वान्पितॄन्पूज्य ततोमातामहीस्तथा मातामहंस्ततः केचिदेवंयुग्मांस्तुभोजयेत् पुराणसमुच्चयेपि शस्तंनांदीमुखंश्राद्धम्पिण्डैर्द्वादशभिःसदातथापि दधिदूर्वाक्षतयवैर्बदरैर्णाविमिश्रितैःपिण्डा नांदीमुखे देयामातृपूर्वांश्चद्वादशेति एवंविप्रतिपत्तौ यथाशाखंयथाकुलन्देशंवाव्यवस्थेत्यविरोधः तुल्यविकल्पोवा अथवाधनधान्यपुत्रपश्वादि वृध्यर्थंक्रियमाणम्वृद्धिश्राद्धं अग्न्याधानाद्यभ्युदयनिमित्तमाभ्युदयिकमितिभेदः। तत्र वृद्धिश्राद्धन्द्वादशदैवत्यं आभ्युदयिकं नवदैवत्य मितिव्यवस्थेति अन्वष्टकायांयच्छ्राद्धं यच्छ्राद्धम्वृद्धिहेतुकं पित्रादीनांपृथग्दानं स्त्रीणांपिण्डः पृथक्पृथगिति अत्रवृद्धिहेतुकमित्यभिधानात् तथा शरीरोपचयेश्राद्ध मर्थोपचयएवच पुष्ट्यर्थमितिविज्ञेय मौपचारिकमुच्यते तथा नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने इच्छाश्राद्धानिकुर्वीत नवसस्यागमेतथेतिवचनादिति॥

मू० नस्वधाम्प्रयुञ्जीत॥ १०॥

निषेधांतरोपलक्षणञ्चैतत् तेनशर्मादिकमप्यत्र नप्रयुंजीतेत्यर्थः तथाचपुराणसमुच्चये नस्वधाशर्मवर्मेति पितृनामनचोच्चरेत् नकर्मपितृतीर्थेन नकुशाद्विगुणीकृताः नतिलैर्नापसव्येन पित्र्यमन्त्रविवर्जितं अस्मच्छव्दंनकुर्वीत श्राद्धे नान्दीमुखेक्वचिदिति अतश्च नांदीमुखपितरमुकगोत्रेत्यादिप्रयोगः। अन्येतुपार्वणवन्नामशर्मादिक मपिप्रयुंजते तन्निषेधदर्शनात्कथमितिचिंत्यं पार्वणवदित्यतिदेशाद्यातद्विधिः अत्रकश्चिदाह प्रकृतेस्वधावाचनेस्वधांन-

कर्मसुपिण्डानोद्वाहनात्तेषान्तस्या भावेतुतत्क्रमादिति अस्यार्थः पिण्डशब्दःश्राद्धं लक्षयति आउद्वाहनादितप्राङ्भिविधीततश्च-पुत्रस्यनिषेकादिप्रथमविवाहपर्यंतेषु संस्कारकर्मसुपिता स्वमातृ-स्वपितृस्वमातामहेभ्यः श्राद्धं दद्यात् नपुत्रमातृमतामहादिभ्यः तस्यपितुरभावेतेषाम्पि तुर्मात्रादीनामेवनवानां तत्क्रमादेरनक्र-मेणपित्रादीनान्तेनैव क्रमेणाधिकारीज्येष्ठभ्रात्रादिरपिदद्यादिति नन्वेवंसतिसंस्कार्यस्य पुत्रादेर्मृतपित्रोः श्राद्धादौमुख्याधिकारित्वा त्तदतिक्रमोनायुक्तइति नचजीवत्पित्रोर्ह्यनुष्ठानक्रमः समृतपित्रो-रप्युचितत्वादितिवाच्यं प्रेतेभ्योदद्यादित्यादिवचनैः प्रत्तानामवश्य-देयत्वात् तस्मात्तेषान्तस्याभावेतुतत्क्रमादित्यस्यतत्क्रमात्तदुपक्रमा न्मृतपित्रादिमारभ्यैवश्राद्धम् भ्रातादिरप्यधिकारीकुर्यादित्यर्थः तस्याभावेसुतः क्रमादितिपाठेपितदर्थस्यप्रतीयमानत्वाच्चेति । अत्रोच्यते असंस्कृतातुसंस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरित्यादिनाभ्रा-त्रादयः पित्रभावेप्रतिनिधित्वेना विधीयन्तेप्रतिनिधेश्च सतद्धर्मा-कर्मयोगादितिकात्यायनपरिभाषायांपितृधर्मप्राप्ते भ्रात्रादिः पितृ-समानधर्मेति किञ्चतस्याभावइति अभावः पञ्चविधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावः सन्निध्यभावः अधिकाराभावः अत्यन्ताभावश्चेति तत्रसंस्कार्येसतिप्रागभावात्यन्ताभावयोरसम्भवएव प्रध्वंसाभावसं न्निध्यभावाधिकाराभावानांसम्भवोस्तीति तत्रसर्वत्रापिवचनबलात् पितुः पितृभ्यः प्रदानम्विधीयतेनसंस्कार्यपितृभ्यः तथाचस्मृतिः। पितरोजनकस्यैवयावद्व्रतमनाहितम् समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्यजे-तपितामहान्इति पितामहानितिपित्राद्युपलक्षणम् तथाब्राह्म-ण्यविहितेतातेपतितेसङ्गवर्जिते व्युत्क्रमाच्चमृतेदेयं येभ्यएवददा-त्यसावित्यादि यत्तुप्रेतेभ्योदद्यादितिवचनन्तदधिकारसम्भवविषयं

अधिकारस्यासहायत्वेन विवाहानन्तरम् अपितस्योदातुमधिकारीति तथाच व्यास्यशृङ्गः नाश्नातियोद्विजोमांसं यस्यनोदारसंग्रहः तावेतौ मुनिभिः प्रोक्तौ अनर्हौ मखदूषकाविति नाश्नातिमांसं श्राद्धे । इति-शेषः ननुच समाहितव्रतः पश्चात्स्नान्यजेत पितामहानित्यनेनोपनयनादूर्ध्वं स्वपितृभ्यो दातुमधिकारस्तत्कथं विवाहानन्तरमितिउच्यते उपनयनादूर्ध्वं स्वपितृभ्यो दानं कर्त्रन्तराभावएकपुत्रविषयः कर्त्रन्तरसद्भावेतु प्रतिनिधिभूतः सएव तदाद्यविवाह पर्यंतं संस्कार्यस्य पितृभ्यएव दद्यादिति तथाच सुमन्तुः श्राद्धं कुर्यादवश्यं तुप्रमीतपितृकोद्विजः व्रतस्थोवाव्रतस्थोवा एकएवभवेद्यदीति तस्मात्युक्तमुक्तम्पित्रभावेप्रतिनिधेः प्रतिधर्मं प्राप्या संस्कार्यस्य पितृमातृपितामहेभ्यः श्राद्धं दद्यादिति तथाच स्मृतिः नान्दीश्राद्धं पितादद्यात् दादेपाणिग्रहे बुधः अतऊर्ध्वं प्रकर्त्तव्यम् स्वयमेवतुनांदिकमिति । अपरमपि पित्रोस्तुजीवतोः पुत्रः कुरुते दारसंग्रहम् पितुर्नांदीमुखं प्रोक्तम् नपुत्रस्यकथञ्चनेति ननुपित्रोर्जीवतोरेव तत्पितृभ्यो नान्दीमुखं प्रोक्तं मृतयोस्त्वन्यः करोतीति तत्कथं संस्कार्यस्य पितॄणामतिक्रमो युक्तः सत्यं उद्वाहनादितत्रवधिना पितृपितृभ्यएव विधानात्तत्तद्धर्मेतिपरिभाषया प्रतिनिधेस्तदतिक्रमस्य वाचनिकत्वात् अपिच वचनांतरं कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिकेतथा सीमन्तोन्नयनेचैव पुत्रादिमुखदर्शने नान्दीमुखम्पितृगणम् पूजयेत्प्रयतोगृही तिगृहएवोपदेशात् चूडाकर्मादिकदृत्याद्यविवाहपर्यंतं वेदितव्यं तदूर्ध्वंतु द्वितीयविवाहादावपि सर्वत्रजीवत्पितृकः पितृपितृभ्योमृतकः स्वपितृभ्यइतिविवेकः ततश्चायमर्थः पितास्वपुत्रस्य निषेकादि विवाहपर्यंत संस्कारकर्मसु स्वमातृपितृमातामहेभ्यः श्राद्धं कुर्यात् पितुरभावे संनिहिते वाधि-

काराभावेवा तत्प्रतिनिधिज्येष्ठभ्रात्रादिर्विवाहपर्यंतम् कर्मसुसं-स्कार्यस्यपितृभ्रात्रएवकुर्यात् कर्त्रन्तराभावे उपनीतएकपुत्रःस्वयमेव स्वविवाहे स्वमातृस्वपितृस्वमातामहेभ्योदद्यात् विवाहानन्तरं जीवत्पितृकः पितृपितृभ्योदद्यात् मृतपितृकः स्वपितृभ्यएवेतिसर्वमनवद्यम्।

इति श्रीश्राद्धकाशिकायां षष्ठीकण्डिका समाप्ता।

इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रात्मजन्म

कृष्णमिश्रकृतौश्राद्धकाशिकायांसूत्र वृत्ती।

आभ्युदयिकंश्राद्धं समाप्तम्॥

इत्थम्पार्वणादिसर्वंश्राद्धमभिधाया धुनातृप्तास्थेत्यादिना तन्मे-रहस्यार्थत्वा त्तामन्तरेणासंतृप्ताःपितरोयांतीत्यादिदोषदर्शना-दनेकविधद्रव्यैस्तां प्रतिपिपादयिषुःसूत्रमारभते॥

मू॰ अथतृप्तिः। १॥

वक्ष्यतइतिसूत्रशेषः अथशब्दोऽधिकारार्थःआनंतर्यार्थस्यसूत्रादेवलब्धेः तेषग्राम्यारण्यौषधिमूलफलमृगपक्षिमीनादिनानाविधद्रव्यैस्तृप्तिःक्रियतेवक्तुमित्यर्थःतथाचादित्यपुराणं विविधान्नानिमांसानि पितॄणान्तृप्तिकारणात्। दातव्यान्यनिषिद्धानि श्राद्धं चैवाधमेतृइति॥

मू॰ ग्राम्याभिरोषधीभिर्म्मासन्तृप्तिः॥२॥

पितॄणामितिशेषः कालाध्वनोरितिद्वितीया कृततृप्तिरित्यनुवृत्तौ पुनस्तद्ग्रहणमपांग्रहणार्थं तेनौषधिजलाभ्यामेवतृप्तिर्नकेवलौषधीभिरित्यर्थः तथाचश्रुतिः आपोहवाओषधीना ं॰ रसस्तस्मादोषधयः केवलयः खादितानधिन्वन्त्योषधय उपहाद्याऽरस-

स्तस्मादाप:पीता: केवल्योनपिबन्ति यदेवोभय्य: सं्ख्ष्टोभवंत्य-
थैवविचिन्त्यं तौल्यन्वयव्यतिरेकेणार्थवादइति ओषध्योधान्यानि।
तथाचस्मृति: दशग्राम्याणिधान्यानिभवंति व्रीहियवास्तिलमाषा
अणुप्रियंगवोगोधूमाश्चमसूराश्च खल्वाश्चखलुकुलाश्चेति अयमर्थ:
व्रीहयस्तण्डुलधान्यानि तानिचश्वेतरक्तवर्णानि श्राद्धेदेयानि
कृष्णधान्यानिसर्वाणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणीतिनिषेधात् प्रचेतास्त्वाह
कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठास्युर्यवशालय: महायवाव्रीहियवा स्तथै-
वचमधूलिका: कृष्णाश्वेताश्चलोहाश्च ग्राह्यास्यु: श्राद्धकर्मणि।
एतद्व्याख्यातंमाधवीये यवा:सितदीर्घशूका: महायवाव्रीहियवा
श्चयवविशेषा: मधूलिकाधान्यभेद: कृष्णाश्यलजा: कृष्णव्रीहय:
लोहा:रक्तशालय: अन्यस्त्वाह मधूलिकायावनालाजातिविशेषा:
तद्विशेषणंकृष्णा: श्वेतलोहिता: महायवाविणुयवाइति अत्रकृष्ण-
धान्यानिसर्वाणीत्यनेन विरोधान्माधवीयव्याख्यानमनुचितम् य-
वाद्विविधा महायवाव्रीहियवाश्च तिला:कृष्णा:कृष्णानिस्तुषामा-
षा: तथाचकृष्णमाषास्तिलाश्चेति अमेध्या:सतुषामाषानिस्तु-
षापिमसूरिकेतिच अणु:क्षुद्रसस्यं प्रियंगु:कंगु स्तद्बहुवचनंपृथग्ग्रह-
णंचभेदापेक्षं तथाचनिघंटु: पीततण्डुलिकाकंगु: प्रियंगु:कुकुरी-
मता सितकंगुस्तुमुनटो रक्तकङ्गुस्तुसाधिक: चनक: काककंगुःस्या
च्छ्यामाकस्तृणबीजकइति मसूरा:सतुषानिस्तुषाश्च नश्राद्धेदेया:
निस्तुषापिमसूरिकेत्युक्ते: खल्वा:खलकुलाश्चाप्रसिद्धा: कोद्रवच-
णकौवाच्यौवागाम्यत्वात् दशेतिग्राम्यसंख्यान किन्तुहविष्यसंख्या
तथाचविष्णुतिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैशाकै: श्यामाकै: प्रि-
यंगुनीवारैगोधूमैर्मासन्प्रीयन्तइति मसूरादिग्रहणाच्च तथा मा-
संतृप्ति:पितृणान्तु हविष्यान्नेनजायतइति क्षुद्रधान्यानिश्यामाक

प्रियंगुतिलगौररक्तसर्षपवर्ज्जंसर्वाण्यश्राद्धार्हाणि निरस्तत्वात् तथा-
च वर्ज्योमर्कटकःश्राद्धे राजमाषास्तथाणवः विप्रुषिकामसूराश्च
श्राद्धकर्मणिगर्हिताः भारद्वाजोपि निरसान्यपिसर्वाणि सक्तभो-
ज्यानियानिच तानिसुन्नैरदेयानि सर्वत्रश्राद्धकर्मणीति ऋणवःक्षुद्रा
न्नानिकृष्णानि हृद्ययाज्ञवल्क्योपि मर्कटोराजमाषाश्च मसूराश्च-
णकास्तथा कोद्रवास्तलकाराजसर्षपाः श्राद्धघातकाइति राजसर्षपो-
माहरिः तथाचनिघण्टुः आसुरीराजिकाराजीक्षुरिकाराजसर्षपाः
राजिकाभस्तूत्यन्याराजिकाकृष्णसर्षपाइति चतुर्विंशतिमतेपि को-
द्रवाराजमाषाश्च कुलुत्थाश्चणकास्तथा निष्पावास्तुविशेषेणपञ्चै
तान्वर्जयेत्सदा यावनालानपितथा वर्जयन्तिविपश्चितइति राज-
माषाःपीतगौरवर्णमाषाः लोबिआ गोरवांसइतिमध्यदेशप्रसिद्धाः।
निष्पावावेल्लाः शिंबिसदृशादक्षिणापथप्रसिद्धः इतिकश्चित् चर-
कावनमुद्गाः यावनालाजोंधलीतिप्रसिद्धाः। तथाचनिघंटुःया-
वनालोदेवधान्यंजुंदलिंजुन्नलोनलइति अवनिष्पावनिषेधःकृष्ण-
विषयः कृष्णधान्यानिसर्वाणीतिनिषेधात् यवव्रीहिसगोधूमाति-
लामुद्गाःससर्षपाः पियङ्गवःकोविदारा निष्पावाश्चातिशोभनाइति
मार्कण्डेयेन कृष्णेतरस्यविहितत्वात् शोभनःकृष्णेतरः स्मृत्यन्तरे
मुद्गाढकीमाषवर्जंद्विदलानिदद्यादिति द्विदलानिदलितुंयोग्या-
निमुद्गःकृष्णः हरितमुद्गकृष्णमाषश्यामाकेति ब्रह्मपुराणेपि हरि-
तस्यविहितत्वात् माषोराजमाषः तद्ग्रहणंकुलुत्थाद्युपलक्षणम्।
तथाचमरीचिः कुलुत्थाश्चणकाः श्राद्धे नदेयाश्चैवकोद्रवाः कटुका-
निचसर्वाणि विरसानितथैवचेति। आढकीतुबरी अरहरीतिप्र-
सिद्धाः एतान्वर्जयित्वाद्विदलानिदद्यादित्यर्थः।नैत्यनुवृत्तौ विष्णु-
पुराणे मसूरक्षारवार्त्ताक कुलुत्थशणशिग्रवइति शणशिग्वादि

शाकानि शाकप्रकरणेप्रपञ्चयिष्यन्ते क्षारोयवक्षारादि शेषंस्मृति-भ्योविज्ञेयं एतानिधान्यानिनिस्तुषानि गव्यदुग्धादिसहितानिच मासंतृप्तिकराणि तथाच हृद्वयाज्ञवल्क्यमत्स्यपुराणयोः तुषहीनानि धान्यानि यान्तिसर्वाणिमेध्यताम् वर्जयित्वामसूरान्न मकुष्टान्राजमाषकान् ममूरादिधान्यत्रयं निस्तुषमपिअमेध्यमित्यर्थः । तथा अन्नंतुसदधिक्षीरगोघृतंशर्कराऽन्वितं मासंप्रीणातिवैसर्वान्पितॄनित्याहकेशवः कलायाःसर्वेपिअग्राह्याः कलायाःसर्वएववेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥

मू० तदभावआरण्याभिः ॥ ३ ॥

ग्राम्याभावआरण्याभिरोषधीभि र्मासन्तृप्तिः पितॄणामित्यर्थः । आरण्या अरण्येभवाःश्यामाकप्रभृतयः आरण्या ण्यौवक्तव्याइति णप्रत्ययः तथाचमार्कण्डेयः राजश्यामकस्सामाकौ तद्वच्चैवप्रसातिका नीवाराःपौष्कलाश्चैव धान्यानिपितृतृप्तयइति पुष्कलानीवारविशेषाः विष्णुपुराणे व्रीहयश्चयवाश्चैव गोधूमाःकङ्गुसर्षपाः माषामुद्गासप्तमाश्च अष्टमाश्चकुलत्थकाः श्यामाकाश्चैवनीवाराजर्तिलाःसगवेधुकाः कोविदारसमायुक्ता स्तथावेणुयवाश्चये ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्चचतुर्दशेति आद्याःसप्तग्राम्याः । अष्टमाद्याआरण्याः ॥

मू० शाकमूलफलैरोषधीभिर्वा ॥ ४ ॥

अत्रानुपूर्व्या ओषधिशब्दःप्रथमंव्याख्येयः । तथाचोक्तम् अतिरिक्तमदन्याज्यं हीनंवाक्येनिवेशयेत् विप्रकृष्टन्तुसंदध्या दानुपूर्व्याञ्चकल्पयेदिति वाशब्दोऽभावे ओषध्यभावे मूलफलादिनामासं तृप्तिरित्यर्थः । तथाचहृद्वयाज्ञवल्क्यः अन्नाभावेतुकर्तव्यं शाकमूल-

फलादिनेति अत्रपुनरौषधिग्रहणं आरण्यौषधिभावे विहितप्रतिषिद्धौषधिप्राप्त्यर्थः। तथाचमार्कण्डेयः गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः स्तीनवैः श्यामाकैरपि श्राद्धेषुदत्तैःप्रीयन्ते माससेकम्पितामहाइति। मुद्गामन्याःचीणकस्तृणधान्येषुकंगुभेदः उशनापि नीवारमाषमुद्गाश्चगोधूमाःशालयस्तथा यवाश्चचणकाश्चैव कंगुभेदःप्रशस्यतइति। ततश्चग्राम्याआरण्या विहितप्रतिषिद्धाःफलानि मूलानि पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तराणिक्रमेणग्राह्याणीत्यर्थः अथवासमुच्चयार्थमोषधीग्रहणं तैलौषधिसहितान्येवफलादीनि तृप्तिकराणिइत्यर्थः तथाहिउत्तरसूत्रंसहान्नेनेति मनुरपि भक्ष्यंभोज्यंचविविधं मूलानिचफलानिच हृद्यानिचैवमांसानि सर्वन्दद्यादमत्सरीति मूलफलैरद्भिर्वेति पाठः तथाचसूत्रान्तरम् मूलफलैरद्भिर्वेति सर्वाभावेऽद्भिस्तृप्तिरित्यर्थः तथाच पराधीनःप्रवासीचनिर्धनोवापिमानवः मनसाभावशुद्धेनश्राद्धे दद्यात् तिलोदकम् अनुकल्पोपलक्षणञ्चैतत् तेनोपवासादिकमपिज्ञेयम् आपोनिषिद्धातिरिक्ताः। तथाचभरद्वाजः नक्तोद्धृतन्तु यत्तोयम्पल्वलाम्बुतथैवच वर्जयेदितिशेषः मार्कण्डेयोपि दुर्गन्धिफेनिलञ्चाम्बु तथाल्पप्रदरोदकं यन्नसर्वार्थमुत्सृष्टम् यच्चाभोज्यन्निपानजम् तद्वर्जंसलिलन्तातसदैवश्राद्धकर्मणीति मूलग्रहणान्दशविधशाकोपलक्षणम् तथाच मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् त्वक्पुष्पङ्कवचञ्चेति शाकन्दशविधं स्मृतमिति। मूलंमूलकादि पत्रं पालक्यतण्डीवादि करीरम्वंशांकुरादि अग्रं आम्रपल्लवे आदीनां फलङ्कूष्माण्डादि काण्डंसार्षपवास्तुकादि अधिरूढकन्तालास्थिमज्जादि त्वङ्मातुलिङ्गादि पुष्पन्तिन्तिडीककाञ्चनादि कवचंशिलीध्रादि॥ मार्कण्डेयः विदार्यैश्चभरुण्डैश्च बिसैःशृङ्गाटकैस्तथा केन्दुकैश्चतथाकन्दैः कर्कन्धुबदरैरपिपालेव-

तैरारुकैश्चाथ कर्कोटैः पनसैस्तथा काकोलैः क्षीरकाकोलैस्तथापि-
ण्डालुकैः शुभैः लाजाभिश्चशिलाभिश्च त्रपुसोर्वारुचिर्भटैः।
सर्षपैराजशाकाभ्यां इंगुदैराजतन्तुभिः प्रियालामलकैर्मुख्यैः।
फलुभिश्चातिलम्बकैः वेत्रांकुरैस्तालकंदैश्चुक्रिकाक्षीरकावचैः
मोचैःसमोचैर्लकुचैस्तथावैबीजपूरकैः मुंजातकैः पद्मफलैः भक्ष्य-
भोज्यैःसुसंस्कृतैः रागखाण्डवचैष्यश्च चिजातकसमन्वितैः दत्तै-
स्तुमासम्प्रीयन्ते विधिवत्पितरोन्नृणामिति अस्यार्थः विदारीतस्याः
कन्दमितिशेषइत्यन्वयः भुरुण्डोजलप्रभवः कन्दविशेषइतिमञ्जु
रीकारः केन्दुकःकचूराख्यशाकः जलप्रभवः कन्दविशेषइत्यन्यः।
बिसंमृणालम् शृङ्गाटकम् जलजंत्रिकण्टकफलं सिंघारइति प्र-
सिद्धः कन्दःसूरणकन्दः कर्कन्धुस्वादुबदरीफलम्बदरमन्यबदरफलं
पालेवतञ्जम्बीराकारंफलङ्काश्मीरप्रसिद्धं आरुकं आरुकन्दः। अचो
टःपार्वतेयपीलुफलम् पनसैः कण्टकिफलैः कटहरइति प्रसिद्धैः
काकोलैर्मधुराफलैः क्षीरकाकोलैस्तद्भेदैः पिण्डालुकैश्चतद्भेदैः।
तथाचमनुः पिण्डालुकमजगन्धंमध्वालुस्यात्तुरोमशं शङ्कालुशङ्कु
सङ्काशंकाष्टालुस्वल्पकाष्टकमितिलाजाभिर्भ्रष्टधान्यैः तथाचशंखः
लाजन्नमधुयुतान्दद्यात्सक्तून्शर्करयासहेति शिलाशैलेयं त्रपुसंत्रपु-
सीफलम् उर्वारुस्वादुककर्कटी चिर्भिटः कटुककर्कटी सर्षपोगौरस
र्षपशाकः राजशाकःशाकविशेषः कृष्णसर्षपशाकमिति माधवीये
तन्न तस्यप्रतिषेधात् इंगुदस्तापसतरुः राजतन्तुः प्रियालोराजाद-
नम्। निघण्टोक्तेः प्रियालाद्राक्षावा फलुका काटुम्बरिकाफलम्
अतिलम्बकैस्तालकदैस्तालमूलैः कन्दैः चुक्रिकाचिञ्चिकाफलम्।
तिन्तिडीफलमित्यर्थः। नागरण्डातिन्तिडीतिस्यात्यन्तरवचनात्।
तिन्तिरीकाफलंसाध्यक्षं मोचाकदलीफलम् लकुचैर्लकुचफलैः बी

जपुत्रकैः मुञ्जातकैः पद्मफलैर्वैदरद्भूतिप्रसिद्धैः भक्ष्यं लड्डुकमोदकादि भोज्यव्यंजनमोदकादिसूपयुक्तम् रागखांडवाः रसालादिपानविशेषाः तथाचनिघण्टः मार्जिताशिखरिण्युक्ता रसालारंभित स्तथा औषधिषांडवाख्याचचतुर्जातकसंयुतेति चतुर्जातकं वक्ष्यमाणम् सुसंस्कृत्तैरितिमेलकविशेषैः तथाचसूपकारशास्त्रं अर्द्धाटकं सुचिरपर्युषित स्यदध्नःखण्डस्य षोडशपलानिशशिप्रभस्य सर्पिः पलम्मधुपलम्मरिचद्विकंच शुण्ठ्याःपलार्द्धमथवार्द्ध पलञ्चतुर्णां सूक्ष्मेपटेललनयामृदुपाणिघृष्टाकर्पूरधूलिसुरभिकृतभांडसंस्था एषावृकोदरकृता सरसारसालायास्वादिताभगवतामधुसूदनेन । चोष्यैराम्रादिकैःफलैः त्रिजातकंलवंग एलागन्धपत्रमिलनं । तथाच निघण्टुः त्वगेलापत्रकैस्तुल्यै स्त्रिसुगन्धित्रिजातकम् नागकेसरसंयुक्तं चतुर्जातमुच्यतइत्यादि वायुपुराणे बिल्वामलकमृद्वीकापनसाम्रातदाडिमञ्चव्यप्रालेवताक्षोट खर्जूराम्रफलानिच कसेरुःकोविदारश्च तालकन्दतथाविसं तमालंशतकन्दश्च गन्धालूशीतकन्दकम् कालेयंकालशाकञ्च सुनिषण्णंसुवर्चला मांसशाकन्दधिचीरं वेचुवेत्राङ्कुरस्तथा वधूलःकिङ्किणीद्राक्षा लकुचम्मोचमेवच कर्कन्धुग्रीवकम्बारान्तिन्दुकम्मधुसाह्वयं नैकङ्कतनालकेरं शृगाटक परूषमम् पिप्पलीमरिचञ्चैव पटोलंवृहतीफलं सुगन्धिमत्स्यमांसञ्च कलायाःसर्वएवह्येते एवमादीनिचान्यानि स्वादूनिमधुराणिच । नागरञ्चात्रवैदेयं दीर्घमूलकमेवचेति । अस्यार्थः मृद्वीकागोस्तनीद्राक्षा पनसोव्याख्यातः । आम्रातकःकपीतनः । चव्यञ्चविका । प्रालेवतमुक्तं । आक्षोटोह्युक्तः कसेरुर्भद्रमुस्ता । तालकन्दस्तालमूलीति प्रसिद्धा । शतकन्दंशतावरी । गन्धालूःकर्चूरशाकम् । शीतकन्दं शालूकम् । कालेयकन्दारुहरिद्रा । करालाख्यशाकविशेषः...

न्दराजः । सुनिषण्णावितुन्नशाकं । सुरनुमीति ख्यातञ्जलभवं-
शाकमितिकश्चित् । सुनिषण्णं वांगेरीसदृशशाकम्बा । वांगेरीस-
दृशैः पत्रैःसुनिषण्णकमुच्यते । शाकञ्जलाशयेदेशेचतुः पत्रीतिगच्छ-
न्तइति सुश्रुतोक्तेः । सुवर्चला.ब्रह्मसुवर्चला । सूर्य्यावर्तइति गोवि-
न्दराजः । वधुलःशोकणिका । किङ्किणीद्राक्षाक्षुद्रद्राक्षा । लकु-
चोलिकुचः मोचाकदलीफलं कर्कन्धुरक्ताः गौरकाञ्चकपुष्पंयार-
म्प्रियालुविशेषः तन्दुकोसितसारः शृंगाटकमुक्तम् पक्षकम्फो-
लकसइतिप्रसिद्धफलम् दृहतीविदिग्धिकालं वरेहटाइतिप्रसिद्धम्
दीर्घमूलन्तिण्डिकेरीफलम् मूलकमित्यन्ये: पटोलोदीर्घपटोलोरा-
जीफलमित्यर्थः चिचेण्डाइतिलोके यत्तु गन्धारिकापटोलानिश्रा-
द्धकर्मणिवर्जयेदितिपटोलनिषेधः सक्षुद्रपटोलविषयः तथाचनिघ-
ण्टः पटोलीयाद्वितीयान्याखादुपत्रफलावसेदिति शेत्रप्रसिद्धं कु-
मारेश्वरसंवादेपि । पालेवतम्मृद्वीकाखर्जूराम्रकसेरुका बिल्वा-
मलकमाचोटपनसाम्रातकानिच । वेचुर्वेत्राङ्कुराःशाकंलकुचम्मो-
चमेवच शीतकन्दंबिसन्नालिङ्करकम्मूलकन्तथा । इत्यादिमेध्यम-
न्यद्वप्रदेयं श्राद्धकर्मणि । वेचुःशणभेदःइतरस्यनिषेधात् । वेचुर्म-
टाकंशाकमित्यन्यः वर्ज्यशाकान्याहविष्णुःभूस्तृणशिग्रुसर्षपसुर-
सार्कजकूष्माण्डालाबुवार्त्ती कपालक्यतन्दुलीयककुसुमादिवर्ज-
येदिति भूस्तृणोरोहिसःगन्धवणाख्यंशाकमित्यन्य.शिग्रुःसहिज-
नाइतिप्रसिद्धं सर्षपोराजसर्षपः इतरस्यविहितत्वात् सुरसाश्वे-
तनिर्गुण्डी अर्कजः श्वेतार्कजः कुहेरइतिप्रसिद्धः । पालक्यः पल-
कीतिप्रसिद्धः तंदुलीयकश्चौराइतिप्रसिद्धं वार्त्ताकंश्वेतवृन्ताकं ।
उशना । नाशिकाशणकलाककुसुंभानांबुविद्वलाम् । कुम्भीकम्बुक-
वृन्ताककोविदारांश्चवर्जयेत् । वर्जयेद्गृञ्जनंश्राद्धे काञ्जिकम्पिण्ड-

मूलकं करंजं येपिचान्येवैरसगन्धोत्कटास्तथा। नालिका प्रसिद्धा। दीर्घनालाश्चैलापल्लवेतिमाधवीये छत्राकं शिलिन्ध्रः कुम्भीश्रीपर्णिका कम्बुकंतुम्बालाबु वृन्ताकं श्वेतं कोविदारश्चमकरकम् गृञ्जनोहरिद्रनवर्णः पलाण्डुविशेषः कांजिकम्प्रसिद्धम् करंजंक्षिरिविल्वफलम् पुराणेपिवंशङ्करीरंसुरसंसर्जकम्भूस्तृणानिच अवेदोक्ताश्चनिर्यासालवणान्यौषराणिच। भरद्वाजोपि खल्वांबुकूष्माण्डफलञ्जकन्दञ्चपिप्पली। चिविकानिकरीराणि कोविदारगवेधुकाः। कुलत्थशणजम्बीरक-स्माराणितथैवच। अजादन्यद्रक्तपुष्पंशिग्रुश्चारन्तथैवच। एतानि नैवदेयानिसर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणीति। पैठीनसिः वृन्ताकंनालिका पोतकुसुंभाश्मंतकाश्चेति शाकनामभक्ष्याइति। स्मृत्यन्तरं पिण्डालुकञ्चशुण्डीरकरम हर्ञ्चनालिकम्। कूष्माण्डंवहुवीजानि श्राद्धे दत्वाव्रजत्यधः। भविष्येपि लशुनंगृञ्जनञ्चैव पलाण्डुञ्चकानिच वृन्ताकनालिकालाबुजानीया ज्जातिदूषिताइति। एषामर्थः। वंश करीरवंशांकुरः सुरसंपर्णासइत्यन्यः सर्जकंशालफलम्। पीतसारकइत्यन्यः अवेदोक्ताःनिषिद्धनिर्यासाः व्रश्चनप्रभवादयः। तथाचमनुः लोहितान्वृक्षनिर्यासाव्रश्चन प्रभवांस्तथेति। लोहितान्वृक्ष निर्यासाश्चादयः तेनपाटलश्वेतवर्णानां हिंगुकर्पूरादीनामनिषेधः। हिंग्वादीनां विषयमग्रे वक्ष्यामः औषराणिकृतलवणानि यजीस्तवसूराश्चकोद्भवा लवणङ्कृतमितिवचनात्। सैन्धवसामुद्रादीनां विहितत्वात्। तथाच लवणेसैन्धवसामुद्रे इति अपिच सैन्धवंलवणं यच्च यच्चमानससम्भवं। पवित्रे परमेह्येतेप्रत्यक्षे अपि नित्यशः मानससम्भवंसांभरीति प्रसिद्धमिति। हलायुधः करीरं मृढपत्रकरीलइतिप्रसिद्धम् कोविदारउक्तः वज्रकादम्बोद्भवः। सूरणगवेधुका शणंशणपत्राणि। जंबीरोदन्तशठफलम् करम्भाणि

क्षारयवक्षारसौवर्च्चल सौवर्च्चकादिलवणानि । पोतम्पौतिका-
शाकम् अश्मन्तकोमहोलीट्टद्दति प्रसिद्धस्तच्छाकम् । ट्टन्ताकंश्वेतं
तथाचदेवलः काण्डूरंश्वेतवृन्ताकं कुष्माण्डञ्चविवर्जयेत् । उपमन्यु-
रपि नाश्नीयाच्छ्वेतवृंताकं मातुलानींतथाण्डकं अण्डकञ्चवाकं
मातुलानिभङ्गेति काण्डूरंकपिकच्छूः । तत्फलञ्जूरफलमित्यर्थः ।
कुश्माण्डंवृन्तालाबुसदृशफलम् पिण्डालुपेंडकद्दतिप्रसिद्धं शुण्डीरं
करमर्द्दः करवन्दफलानि । बहुवीजानिबहुवीजपूरकादीनि
पलाण्डुःश्वेतकन्दः पलाण्डु विशेषः लशुनन्दीर्घपत्रञ्चपिच्छाग
न्धोमहौषधम् । करण्यश्चपलाण्डुश्च लताकाश्चपरालिका ।
गृञ्जनम् पतनैश्च पलाण्डोदश जातय इति सुश्रुतोक्तेः । कवलं
शिलीन्ध्रः कुमारसंवादेपि वर्ज्यास्तचमसूरास्तुकोद्रवालवणाकृतं ।
भूस्तृणंसरसंशिग्रुम्पालक्यासुमकं तथा । पिण्डमूलञ्च वंशाग्रं
लोहितंव्रश्चनानिच । पलाण्डुंविड्वराहञ्च छत्रा कंग्रामकुक्कुटं
लशुनंगृञ्जनं जंबूफलानिकवकानिच तण्डूलीयक मुद्दालराज-
माषासुरीरपि । कृष्णाजात्यतसीतैलम्पयश्च जाबिका दिकमिति
सुमकङ्गादिरीसं कक्कुलभवंशाकंकुद्दालःकोविदारः आसुरीरा
जिका । कृष्णाजातीकृष्णजीरकः करीञ्जीतिप्रसिद्धश्च अतसी-
चुमा शेषम्प्रसिद्धं हारीतः नवटप्लक्षौन्दुंवरदधित्थनोल मातुलिङ्ग-
फलानिभक्षयेदिति । प्लक्षःपर्कटीः दधित्थः कपित्थःमातुलिङ्गी-
वीजपूरकः अत्र तच्चिन्त्यते । किम्पिप्पलीमरीचहिंगूनां निषेधः
उतविधिः उच्यतयथावचनदर्शनात् । तथाचविष्णुः पिप्पलीसुमक-
भूस्तृणेत्यादि शंखोपि पिप्पलीमरिचञ्चैव तथावैपिण्डमूलकम् ।
कृतन्तुलवणंसर्वसाद्यं शिग्रुञ्चवर्जयेत् व्यासः अश्राद्धेयानिधान्या-
निकोद्रवापुलकास्तथा हिंगुद्रव्येषु शाकेषुकालानाश्चशुभास्तथा

द्रव्येषु हिंगुशाकेषु कालानश्चशुभानिच निषिद्धेत्यर्थः पुलकाद्र-स्थ्कान्दसः। कालानलः कृष्णार्जकःकुहेरइतिप्रसिद्धः शुभाशुभा-ख्यःशाकविशेषः इत्यादिनिषेधः विधिस्तुपिप्पलीमरिचञ्चैवपटोलं बृहतीफलमितिवायुपुराणे कुमारेश्वरसम्वादे पिप्पलीमरिचंहींगुप टोलंबृहतीफलमित्यादि आदित्यपुराणेपि मधूकं रामठञ्चैवकर्पू-रंमरिचङ्गुडमित्यादि रामठंहिङ्गुः एवंबचनविपतिप्रत्तौकेचिदाहुः पि प्पलीमरिचं हिंगूनांसंस्कारकत्वेनविधिर्युक्तःप्रतिभाति केवलाना-म्प्रतिनिषेधः अपरेतु संस्कारान्तराभावेविधिरन्यथानेत्याहुः। षोड-शीग्रहणाग्रहणवद्विकल्पइत्येके एवञ्चसतिसंस्कारकत्वेन विधिर्युक्तः प्रतिभाति । संस्कारत्वेनस्वादूनिमधुराणिचेतिस्वादुत्वविधित्वो पपत्तेः तथाच शुंठीमरीचम्पिप्पल्योधान्यकाजाजिहिङ्गुकम् पिप्प-लीमूलसंयुक्तसंस्कारइतिस्मृतमिति शङ्खः कृष्णाजाजीविडञ्चैव-सीतपाकीतथैवच वर्जयेल्लवणं सर्वंतथाजम्बूफलानिच । कृष्णाजा जीकृष्णजीरकः बिडंविटाख्यम् । लवणं सर्वंसैन्धवसामुद्रसाम्भरि-व्यतिरिक्तम् ब्रह्माण्डपुराणे आसनारूढमन्नादंम्पादोपहतमेव चअमेध्यादागते । स्पृष्टमुक्तम्पर्युषितञ्चयत् द्विःस्विन्नम्परिदग्ध-ञ्चतथैवाग्रावलेहितम् । शर्करकीटपाषाणैःकेशैर्यच्चाप्युपद्रुतम् पिण्याकम्मथितञ्चैवतथातिलवणञ्चयत् सिद्धाःकृताश्चयेभक्ष्याः-प्रत्यक्षलवणाकृताः वाग्भावदुष्टाश्चतथादुष्टैश्चोपहतास्तथा वास-साचावधुतानिवर्ज्यानिश्राद्धकर्मणीति आसनारूढमासनोपरिकृतं पादोपहतंपदास्पृष्टम् अमेध्यादागतैःचर्मकारादिअपवित्रस्थाना-दागतैरशुद्धैःस्पृष्टम् द्विःस्विन्नन्द्विः पक्वम् परिदग्धमतिदग्धम् अ-ग्रावलेहितंश्राद्धात्पूर्वमास्वादितम् पिण्याकन्तिलकल्कःमथितङ्करे-णविलोलितन्निजंलन्दधि करेणमथितन्दधीतिनिषेधात् मथि-

तन्तर्क्ष्मित्यन्यः। सिद्धाभक्ष्याः आमलकादयःपृथक्लवणेनमि-
श्रिताः तथा दधिशाकन्तथाभक्ष्यं शुक्तञ्चौषधिवर्जितम् वर्जयेच्च-
तथान्यत्तुसर्वानभिषवानपि अभक्ष्यन्दधिशाकञ्चवर्जयेदित्यन्व-
यः। अन्यन्निषिद्धमित्यर्थः अभिषवाःसन्धानानिशुक्तमनम्लं वस्तु
कालान्तरेणद्रव्यान्तरेणात्यम्लन्नस्वभावतोत्यम्लम् तथाचबृहस्पतिः
अत्यम्लंशुक्तमाख्यातन्निन्दितंब्रह्मवादिभिरिति अत्रापवादःश-
ङ्खेनोक्तः दधिभक्ष्येष्वशुक्तेषु सर्वंचदधिसम्भवम् क्षचीसपक्कम्भ-
क्ष्यंस्यात्सर्पिर्युक्तमितिस्थितिः अनग्निकमुष्माक्षचीसन्तेनपक्क-
माषादिघृतयुक्तम्भक्ष्यमित्यर्थः। वायुपुराणेपिभक्ष्याण्येवकरम्भा-
श्चइष्टकाघृतपूरिका कृशरीमधुसर्पिश्चपयः पायसमेवच दधिग-
व्यामसंसृष्टभक्ष्यान्नानाविधानपि। शर्कराक्षीरसंयुक्ताःपृथुकानि-
त्यमक्षयाः। सक्तूंल्लाजांस्तथापूपान्कुल्माषाव्यञ्जनैःसह। सर्पिःस्नि-
ग्धानिसर्वाणिदध्नासंस्कृत्यभोजयेत् श्राद्धेष्वेतानियोदद्यात्पित-
रःप्रीणयन्तितमिति करम्भादध्यक्ताःसक्तवः इष्टकाःकासारखण्डा-
नि पृथुकाश्चिपिटाः असंसृष्टभक्ष्याःस्वकीयभक्ष्या लाजाभ्रष्टव्री-
हितण्डुलाः अपूपाःमण्डकाःकुल्माषोयावकाःएतानिपर्युषिता-
न्यपिघृतस्निग्धानिदध्नामधुनाचसंस्कृतानिभक्षयेदिति पर्युषिता
पवादइत्यर्थः यत्किञ्चिन्मधुनामिश्रंगोक्षीरघृतपायसैः दत्तमक्षय्य-
मित्याहुःपितरःपूर्वदेवताइतिमत्स्यपुराणवचनादित्यलम्बहुनाशेषं
स्मृतिभ्योनुसन्धेयम् अन्नाभावेफलमूलैस्तृप्तिरित्युक्तन्तत्रोपाय-
विधिमाह॥

मू॰ सहान्नेननरास्तर्पयन्ति॥ ५॥

फलमूलैरन्नेनसहनराःपितॄंस्तर्पयेयुर्नकेवलैरित्यर्थः लटोलि-
ङर्थत्वात् अत्रान्नेनेतितृतीययैवसहार्थेलब्धे सहेति ग्रहणं विस्प-

ष्टार्थन्तान्तस्याप्राधान्यार्थं अथमहयुक्तेप्रधानइतिपाणीनिस्मरणा-विरोधादन्यस्यकथमप्राधान्यं नेति उच्यते अविवक्षितत्वेनास्यदो-षपरिदूषितत्वात् तथाच विवक्षस्यहिशब्दस्यप्रधानङ्कारणन्नचा-स्तुसतेति नचान्नमन्तरेणतृप्तौमूलफलादेःसामर्थ्याभिप्रायः प्रधा ननगुणसम्भावसम्भवोपपत्तौ तत्त्वादिस्पष्टार्थमेवसहेतुरुक्तं। सहा-न्न नोत्तरास्तर्पयन्तीतिक्वचित्पाठस्तत्रोत्तरामूल फलादयस्तेनैवस-हतर्पयन्तितृप्तिङ्कुर्वन्तिनकेवलानित्यर्थः एवंनहिंस्यात्सर्वभूतानी-त्यहिंसाधर्मेणतृप्तिमभिधायेदानींहिंसाधर्मेणाह।

मू० छागोस्रमेषानालभ्य॥६॥

छागोर्वर्करःउस्रस्तूपरः सचशृंगहीनछागादि तथाचश्रुतिः स्तूपरोवाअविषाणइति मेषोमेढ्रः एतान्पितृउद्देशेनहत्वापचेदित्य-र्थः तथाचात्रिः मधुपर्केचसोमेचदैवेपित्र्येचकर्मणि अत्रैवपशवोहिं-स्यान्नान्यत्रेतिकथञ्चन स्कन्दसंवादेपि अर्थेदैवपितॄणांहियोहिन-स्तिपशून्द्विजः सयज्ञफलमाप्नोतितेचयान्तिपराङ्गतिम्। जाबालो-पि हिनस्तियःपशून्स्वार्थं मुद्दिश्यैवसपापभाक्। आज्ञापदेशतोहिं-सन्नपिस्वार्थंनलुप्यतीति अत्रैकआहुः। उस्रोवलीवर्दः तथाच म-होक्षंवामहाजंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदिति तदयुक्तम् महोक्षत्व-शब्देनतूपरस्योक्तत्वात् तथाचजावालः विषाणोद्भवकालेतुयोवि-षाणविवर्जितः तंमहोक्षंवदन्त्याद्यास्तूपरञ्चापिपावनमितिमहो-क्षःपक्षीवामहोक्षइतिप्रसिद्धः तथाचजातूकर्ण्यः किञ्चिल्लोहित-वर्णोहिदीर्घपुच्छोगुरुस्वरः ह्रस्वश्चोटित्वयःपक्षीसमहोक्षेतिपाठन-इति किञ्च वृषस्याभक्षत्वमुक्तम् तथाचेश्वरः साक्षाद्धर्मोवृषः-प्रोक्तोमन्मूर्त्तिर्ममवाहनः तंयदापिहियोहन्तितेनाहंस्कन्दताडितः

बुद्धदेवलोपि वेसरांश्चगजाश्वांश्चवृषभांश्चकरिमाचलं रासभश्चाश्वच-भवेद्विट्कृमिर्वाभवेभवनिति करिमाचलः शृगालः। उष्ट्रःशतवक्ति-श्चामद्दत्यनेन उक्तःशतबलादुष्ट्रस्तूपरोचगभक्षितेष्वित्यभिधानात्। तदपिन पश्वालम्भप्रकरणात् नहन्यान्मत्स्यसूकराविति निषेधात् अतश्चोष्ट्रशब्देनकलौछागमेषावेव पशुपञ्चकमध्येतयोरेव भक्ष्य-त्वाद्वचनोक्तत्वाच्च तथाचश्रुतिः पुरुषोश्वोगौरविरजोभवन्तेताव-न्तोवैसर्वेपशवइति गोभिलसूत्रञ्च छागोमेषोवाआलभ्याइति। ननुचछागमेषग्रहणेनैवतल्लब्धेः किमर्थमुष्ट्रग्रहणं उच्यते विशेष-विध्यर्थत्वादित्यदोषः। यथाच स्कन्दसम्वादे वार्ध्रीनसस्यमांसञ्च लकोलाहाजस्तुपरंघृतमिति। तद्यादित्यवेदत्तं मानन्त्यायतिला-मधु अन्यच्च अनन्ताखड्गमांसेनलोहछागाच्च नृपरादिति। अत्र-कश्चिन्नाप्यक्तदाह। छागोसृमेषानिति पुंस्त्वमविवक्षितं उपादीय-मानत्वा त्पशुनायजेतेतिवत् सर्वासांपशुजातीनांमारणंभक्षणा-न्तथा। विधामेतुनदोषस्यादन्यथामरणंव्रजेदिति। अन्येत्वाहुः पशुनायजेतेत्यत्रापिपुंस्त्वस्यैवविवक्षितत्वात् पुंव्यक्तिरेवध्यानस्त्री-व्यक्तिरिति। अत्रानूचानाः प्रमाणम्॥

मू॰ क्रीतालब्ध्वावाऽस्वयम्मृतानाहृत्यपचेत् ७

वाशब्दःपशुलब्धाभावे अस्वयंमृतग्रहणम्। निषिद्धवर्जनोप-लक्षणं तेनपश्वभावेविहित मृगपक्ष्यादिमांसानिक्रय लाभाभ्या-माहृत्यपचेन्न निषिद्धमित्यर्थः। विनामांसेनयच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतंभ-वेदिति। श्राद्धवैकल्यापत्तेः पद्मपुराणे विनामांसेनयच्छ्राद्धन्तन्न तृप्तिकरम्भवेत्। क्रव्यादाः पितरोयस्मात्तस्मात्तेनैव तान्यजेदिति अत्रकेचित्प्रकारविश्लेषम बुध्वास्वयंमृतानपिपचेदित्याहुः। तदयुक्तं

तेषांनिषिद्धत्वात् तथास्मृति: उच्छिष्टस्यघृतादानंस्तमांसस्यभक्षण-
म् अगुल्यादंतकाष्ठस्यतुल्यंगोमांसभक्षणै: तथा शणशाकस्य त-
स्मांसक्करी णमथितंदधिअगुल्यादन्तघर्षंचतुल्यङ्गोमांसभक्षणैरिति
महाभारतेपि विषच्छन्नहतञ्चैवव्याधितिर्यग्घतन्तथा नप्रशंसन्ति
वैश्राद्धे यच्चशस्त्रविवर्जितम् विषच्छन्नारण्येपतितपलादौविषप्रक्षेप-
स्तेनहतं तिर्यग्घतंसंहाति रिक्तकादिहतं तयोरभ्यनुज्ञानात्।
तथाचसिंहव्याघ्रहतंचयत् इति प्रशस्तमितिशेष: अथवाश्राद्धे त-
स्यापिनिषेधोविधिर्नित्यभोजनविषय: एकमूलकत्वात् शस्त्रविव-
र्जितंस्वयंमृतं अनुपाकृतमांसानिसौनंवल्लूरमेवच स्मृतिलोकनि-
षिद्धांश्चमृगमीनाण्डजानपि सौनंहिंसास्थानभवम्। अनुपाकृतंसं
स्कारहीनम् वल्लूरंशुष्कंवर्जयेदिति। पृष्टमांसंवृथामांसंवर्ज्यंमां
सञ्चपुत्रक। नभक्षयन्तिसततम्प्रत्यक्षलवणानिचेति। मार्कण्डेय:।
पृष्टमांसम्भै रइतिप्रसिद्ध तथाचवामनपुराणे पृष्टमांसाशिनोमूढा
स्तथैवक्रौञ्चजीवन: क्षिप्यन्तेवृषभक्ष्येतेनरकेरजनीचरोत्ति शेषम-
न्यतोज्ञेयम् ननुवाफलमूलैरौषधीभिर्वेत्यहिंसाधर्मेणाटहिमुक्त्वा-
नन्तरंछागोस्नमेषानालभ्येति हिंसाविधायेदानीं क्रयलाभौसूच-
यतावाशब्देनहिंसानिषिद्धेति। तथाच कन्दमूलफलाभावेमांसा-
न्याहुर्मनीषिण: पुण्यानिमुनिगीतानिलब्धानिच वधम्बिनेति। च-
तुर्विंशतिमते महाभारतेपि क्रीत्वास्वयम्वाप्युत्पाद्यपरोपहृतमेववा।
देवान्पितॄनर्च्चयित्वाखादन्मांसन्नदुष्यति एषउक्तोविधिर्ब्राह्मः ।
सर्वकामफलप्रदइति तस्माद्वाशब्देन हिंसान्निषिध्यक्रयलाभाविव
सूत्रकाराभिमताविति। अत्रोच्यते यदुक्तं। हिंसानन्तरंक्रयला-
भौसूचयताहिंसानिषिद्धेति। तन्न पशुवध्यासम्भवेक्रयलाभयोरनु
क्तत्वात् तथाचस्कन्दसम्वादे। मांसाभावेकृतेश्राद्धे ध्यायन्तेपितृ-

देवताः करिष्यतिसुतोलब्ध्वाश्राद्धं पश्वाप्त्वामिषं । ददातिलब्ध्वामांसन्नतंशपन्तिरुषामुहुरिति मांसाभावेपश्वसंभवे । यत्वभिहितं कन्दमूलफलाभावइत्यनेन हिंसानिषिद्धेति तदप्ययुक्तं । कंदमूलफलाद्यभावेवधंविनेत्यहिंसाधर्मेण प्रतिपादकत्वान्नहिंसानिषिद्धेति । यच्चाभ्यधायिक्रीत्वास्वयंवाप्युत्पाद्येत्यादिनाब्राह्मविधिरिति तदपिमन्दमिति तस्याप्यमांसभुग्दाक्षिणात्यपरत्वेनतद्देशविषयत्वात् दृश्यतेच देशविषयात्याचारः तथाच बृहस्पतिः । उद्दुह्यतेदाक्षिणात्यैर्मातुलस्यसुताद्विजैः । मध्यदेशेचर्मकाराः शिल्पिनः खगवासिनःमत्स्यादाश्चनराः सर्वेगम्यान्नृणांरजस्वलाः । पर्वतेमद्यपानार्यैनैतेदण्डस्यचार्हकाइत्यादि पठन्तिच पृथिव्यास्त्रिषुभागेषुमांसभक्षण माचरेत् यत्तु बृहस्पतेवचनम् । नदेशानांनविप्राणांनयुगानांद्विजोत्तमाः । धर्म शास्त्रेषुवैभेदोदृश्यमांसभक्षणइति । तद्दक्षिणव्यतिरिक्तदेशविषमित्यविरोधः किञ्चयद्येवम्नामभविष्यतच्चाग्नीषोमीयम्पशुमालभते छागोस्त्रसेषानालस्येत्यादिविहितहिंसाप्रतिपादकानिवाक्यान्यनर्थकान्यभविष्यन्निति तस्मात्पशुवधासंभवेक्रीत्वालब्ध्वेति सूक्तमितिसिद्धं । इदानीं छगोरभ्रक्विरिछागपर्यन्तेषुपतत्विणाम् । मांसंविशाणशशयोरुरोश्चक्रमतः सुरान् धिनोतिचपितृंश्चैवमांसान्पायसमेवचेत्यादिवचनविहितांतृप्तिमुपक्रमते ॥

मू० मासद्वयन्तुमत्स्यैः ॥ ८ ॥

मत्स्याःपाठीनादयोविहिता ननिषिद्धाः तैर्द्विमासंतृप्तिरित्यर्थः । तथाचमनुः । द्वौमासौमत्स्यमांसेनेति तुशब्दोविशेषणार्थः तेनमत्स्यविशेषेकालविशेषइत्यर्थः तथाचापस्तंबः शतवले मत्स्यस्यमांसेना-

यथ्यातृप्तिरिति यत्तु मत्स्यैश्चतुरोमासानिति पैठीनसिवचनं तच्छ-
शल्कविषयम् । तथाचयमः । शशल्कांश्चतुरोमासानिति । प्रीणा-
यन्तीतिशेषः । ननुचमत्स्यांश्चकामतोऽभ्यासोपवासस्त्र्यहंवसे-
दिति प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् कथमेवमिति उच्यते तस्यनित्यभोज-
नविषयत्वाद्देवपितृनिवेदनविषयत्वाच्च तथाचागस्त्यः । ऋतेयो-
हव्यकव्याभ्यांमत्स्यमांसंसमश्नुते लभतेपातकंसोसर्वमांसाशिनां-
नृणाम् । काश्यपोपि । कालशाकञ्चमत्स्यांश्चपरमान्नन्तिलोदनं ।
अनिवेद्यनभुञ्जीतपितृणांदेवतैः सहेति एवंतर्ह्येकतः सर्वमांसा-
निमत्स्यमांसानिचैकतः एकतः सर्वपापानिब्रह्महत्यातथैकतः ।
तथा मत्स्यादः सर्वमांसादः इत्यादिवचनद्वन्द्वन्निरर्थकमिति मैवं-
वोचः कार्तिकादिकालविशेषविषयत्वेनसार्थक्यकत्वाद्विन्ध्यादि-
देशेनिषेधकत्वाच्च । तथाचनारदीये नमात्स्यमश्नीयेन्मांसंनकौर्म-
मान्यदेवहीतिकार्तिकादिचेष्टावकालइतिशेषः । मत्स्यादाश्चनराः
सर्वइति मध्यदेशे इहस्मतिनोक्तं । किन्त्वेकतइत्यर्थान्तरम् । स-
र्वमांसानिभक्ष्यमांसा येकतस्तथा भक्ष्यमत्स्यमांसानिचैकत तथा
पापानिसर्वेषाम्: एकतस्त्वाब्रह्मज्ञानंचैकतेति पापायज्ञादिक-
र्मेति ब्रह्मलाक्षी हत्यास्याद्ब्रह्मज्ञानइति चन्द्रगोमी एकतश
शादिसर्वमांसान्येकतमत्स्याएकतसर्वयज्ञा एकतब्रह्मज्ञानमेकतस्तु-
ल्यार्थंसमानमित्यर्थः । तथाचप्रचेताः याभिस्तृप्तिः पितृणांस्यादजवा-
र्ध्रीनसादिभिः साभवेन्मत्स्यमांसेनदत्तेनश्राद्धकर्मणीति तस्माच्छ्र-
द्धे मत्स्यैः पितृन्सन्तर्प्यस्वयमपि भुञ्जीतेतिनिरवद्यम् । तथाचब्रह्म-
पुराणम् हव्यकव्यार्थतो विप्रान्भोजयित्वाविधानतः वैसारिणां-
स्तुभुञ्जानोनलिप्येतेनसाद्विजइति । मत्स्यानाहयाज्ञवल्क्यः राजी-
वान्राजतुण्डांश्चसशल्कांश्चसर्वशः शङ्खोपि राजीवान्सिंहतु

गडांश्च सशल्कांश्चविशेषतः । पाठीनरोहितौ भक्ष्यातेमत्स्येष्वतिपावनादिति । राजीवाःपद्मवर्णाः सिंहतुण्डाः सिंहमुखाः सशल्काःशुक्त्याकारावयवयुक्ताः जातूकर्ण्योपि शशश्चमत्स्येष्वपिहि सिंहतुण्डकरोहिताः । क्षुद्रम स्येषुकश्चेतिमेध्यो रोहितवन्मतइति निषिद्धमत्स्यानाहस एव । गोमत्स्योगुच्छमत्स्यश्च चर्मकाराह्वयस्तथा नैतेद्विजातिभिर्भक्ष्यास्तथा चिलिचिमाभिधः । शृङ्गीन्नकेचिदिच्छन्तिप्रशस्तोन्हव्यकव्ययोः अयंविकल्पोनित्यभोजने व्यवस्थितः । प्राघुणकादौ तथा मत्स्यश्चिलिचिमो नाम नभक्ष्योहिद्विजन्मनां चिलिचिमः सितगौरोनरवाङ्कसदृशः समुद्रजइत्यायुर्वेदः । नान्धावर्तालिमत्स्यइल्लिसइवांग विकण्टकगाहिप्रभृतयः क्षुद्रमत्स्यश्चस्थलत्यक्तरेतावदेवावगन्तव्याः ॥

मू० मासत्र्यन्तुहारिणेन ॥ ६ ॥

हरिणस्तामम्गस्तन्मांसेन त्रिमासन्तृप्तिरित्यर्थः । एणः कृष्णमृगः प्रोक्तस्ताम्रोहरिणउच्यतेइति सुस्रुतत्वात् । कृष्णसारेणाधिकतृप्तेः तथोचोशनाः चतुरोमासान्कृष्णसारेणेति । यत्त्वष्टावैणेयेणेतिपैठीनसिनोक्तम् अष्टावैणयमांसेनेतिच मनुनातत्तूपरकृष्णसारविषयेभवतुमर्हति । तूपरस्यविशिष्टोक्तेः अन्यथोशनसाविरोधात् । तथाचोक्तम् स्मृतिद्वैधेतुविषयः कल्पनीयः पृथक्पृथगिति । तुशब्दोविशेषार्थः तेनमृगविशेषेकालविशेषइत्यर्थः । तथाचमार्कण्डेयः करोतितृप्तिन्नववैरुरो मांसंनसंशयः । रुरुःशम्बरः शरदिगलितशृङ्गइत्यायुर्वेदः । मनुरपि रौरवेणनवैवतु यत्तु रुरुः प्रीणातिपञ्चवेइति यमोक्तंयच्चपञ्चरौरवेणेति । गोभिलसूत्रम् तदकृशाख शृङ्गरुरुविषयं यत्पुनर्देवलेनोक्तम् । त्रीन्मासान्रुरुभि

र्गैरितितद्धरिणसहशरूवविषयम्। नचयथाशब्दविषयोविकल्पः शक्यतेवक्तुं गृह्याणामनेकत्वात्तद्विषयानुपलम्भेः। तस्माज्जीवद्विषयोविकल्पोभवतुमर्हति। मार्कण्डेयः पुष्णातिचतुरोमासाञ्छशस्य पिशितंपितॄनिति यत्तुदेवलेनोक्तम् शशैःषण्मासिकीतृप्तिरिति शशःप्रीणातिषण्मासानितिचयमेनतद्वृहच्छशविषयमिति अविरोधः अन्यथाविरोधाद्धर्मबाधापत्तेः। तथाचव्यासः धर्मंयोबाधतेधर्मोनसधर्मः कदाचन। अविरोधात्तुयोधर्मः सधर्मः सद्भिरुच्यते। तस्माद्विरोधेधर्मस्यनिश्चित्यगुरुलाघवं। तयोर्भूयस्तरं विद्वान्कुर्याद्धर्मविनिर्णयं तत्त्वेविप्रतिपन्नानां वाक्यानामितरेतरं। विरोधपरिहारोवनिर्णय स्तत्वदर्शिनइति। नचश्वापदजातेरनेकत्वादेवं नघटतइतिवाच्यम्। तथावामनः कदलीकन्दलीचीनश्चमूरुप्रियकावपि ससुरूश्चेतिहरिणाअमी अजातयोनयः। कृष्णसाररुरुन्यंकुरं कुशम्बररोहिणाः गोकर्णपृषतैणस्य रोहिताश्चमरोमृगाः गन्धर्वःशरतोरामसृंगयोगवयः शशाइत्यादयो मृगेन्द्राद्याइति। एवमन्यत्रापि॥

मू० चतुरऽऔरभ्रेण॥ १०॥

पितॄणान्तृप्तिरित्यर्थः। तथाचमनुः अरसणोथचतुरइति उरभ्रआरण्यमेषः नवमेषमांसेनेति ग्राम्यस्यवच्यमाणत्वात्। अन्येत्वाहुर्मेषएवेति। तदयुक्तम् श्रुतिविहितत्वात्पौनरुक्त्यदोषाच्च तथाचश्रुतिः। वरुणावारण्योमेषइति यत्तु मेषेणपञ्चमासानिति पैठीनसिनोक्तम्। तदारण्यरूपविषयं अत्रैतत्सन्दिह्यते किंगवयमांसंभच्यमभच्यञ्चेति तत्रैकआहुः विहितत्वाद्भच्यमिति तथायमः। गावयंवद्रसम्मितात् एकादशमासांस्तृप्यन्तीतिशेषः मार्क-

यद्येयोपि गवयस्यतुमांसेनतृप्तिःस्यादृदश मासिकीति तदयुक्तम् श्रुतिविरुद्धत्वात् तथाचश्रुतिः । सर्वंपुरुषमालभन्तस किंपुरुषोभव द्यावश्वंगाञ्चतौगौरश्वा गवयश्वाभवनांयम विमालभन्तसउष्ट्रो-भवद्यमजमालभन्त सशरभो भवत्तस्मादेतेषां पशूनांनाशितव्यम-पक्रान्तमेधाह्येतेपशवइति । श्रुतिस्मृतिविरोधेतु श्रुतिरेवबलीयसी-तिश्रुतेर्बलवत्त्वाच्च । नचश्रुतिविरुद्धस्मृतिरादरणीया तथाचचतु-र्विंशतिमतं स्मृतिर्वेदविरोधेन परित्याज्यायथाभवेत् । तथैवलौ-किकंवाक्यं स्मृतिबाधापरित्यजेदिति श्राद्धविषयत्वेन गवयस्यावि-धिरित्यन्ये । अत्रानूचानाःप्रमाणम् ॥

मू० पञ्चशाकुनेन ॥ ११ ॥

शाकुनिर्भक्ष्यपक्षीतन्मांसेनेत्यर्थः । तथाचमनुः शकुनेनाथप-ञ्चेवइति । यत्तु शाकुनैरचतुरोमासानिति देवलेनोक्तम् यच्चचतुरः शाकुनेनेतिचगोभिलेन तद्विहितप्रतिषिद्धहारीतादि पक्षिविषयं यच्चशकुनेनसप्तेति पैठीनसिनोक्तम् तदतिपवित्रकपिञ्जलादि पक्षिविषयं सोमपानोद्भवत्वेन पावित्र्यात् । तथाचश्रुतिः सयत्सो-मपानमासततः कपिंजलःसमभवदिति । जरत्कारुरपि गौरःक-पिंजलोमेध्यः कृकषालाच्चवर्हिणइति । वर्हीनीलकण्ठः सुमेधाः किञ्चिल्लोहितवर्णेति दीर्घपुच्छोगुरुतरः । कृखचोटिस्तुयःपक्षीस-मडोच्चेतिपावनइति चोटिश्चंचुः भक्ष्यानाह शङ्खः तित्तिरञ्च-मयूरञ्चलावकञ्चकपिंजलम् वार्ध्रीनसंवर्त्तकंचभक्ष्यानाहयमः सदा सदेतिश्राद्धादेरन्यत्रापि जावालः भक्ष्याःकपिंजलोनीलरत्वा-टीवन्यपदाखुधाः भक्ष्याविति नीलःकृष्णातित्तिरिः कपिंजलोगौ-रः वन्यपदाखुधोवन्यकुक्कुटः वनेजलेभवो जलकुक्कुटइत्यन्ये तत्र

कलविङ्कंप्लवंहंसमितिमनुना प्लवशब्देनतस्यनिषिद्धत्वात् चक्रयाकंप्लवङ्कोकमितिशङ्खनिषेधाच्च भारद्वाज्यामांसेनेतिकात्यायनोक्तेर्भरद्वाजोभक्ष्यः यत्तु नखादेंस्तुभरद्वाजमितिसुमन्तुनोक्तम् तत्रभरद्वाजोन्यश्चञ्चुविषयः कौजिड्डिथाइतिप्रसिद्धः तथोचनिघण्टुः वटोवटकइत्युक्तोभरद्वाजोन्यश्चञ्चुटः वटक्कोग्योद्वितीयस्तुखंजरीचित्रपुच्छकः इति सुमन्तुः भक्ष्यास्तुनीकण्ठःस्याद्धरीतोलावतित्तिरी हारीतोविश्चितप्रतिषिद्धः। कुकुटहारीतभक्षणे द्वादशरावमनाहारइतिशङ्खप्रतिषेधात् अन्यत्स्मृतिस्योक्तं यम् वर्ज्यानाहमनुःक्रव्यादः शकुनीन्सर्वांस्तथाग्रामनिवासिनः अनिर्दिष्टांश्चैकशफांटिट्टिभञ्च विवर्जयेत्। कलविङ्कंप्लवंहंसंश्चक्राह्वंग्रामकुक्कुटम् सारसंरज्जुदालञ्चदात्यूहंशुकसारिका। प्रतुदाञ्जालपादांश्चकोयष्टिनखविष्किरान् निमज्जतश्चमत्स्यादान्सौलंवल्लूरमेवच। बकंचैवबलाकांश्चकाकोलङ्खञ्जरीटकम्। मत्स्यादान्विड्वराहांश्चमत्स्यानेवचसर्वशइति। क्रव्यादोगृध्रादयःग्रामवासिनःपारावतादयः अनिर्द्दिष्टभक्ष्यत्वेनाज्ञातः एकशफाश्वखादयःटिट्टिभोनिष्ठुरशब्दभाषीटिटिहिरीतिप्रसिद्धः कलविङ्कोगृहचटकः प्लवोजलकुक्कुटः चक्राह्वःचक्रवाकः रज्जुदालोवृक्षकुक्कुटः दात्यूहः कालकण्ठः प्रतुदःश्येनःजालपादाजालाकारपादाः कोयष्टिःशिखरी नखविष्किराश्चकोरादयः निमज्जन्तोमत्स्यादान्निमज्ज्यमत्स्यदा काकोलोगिरिकाकः मत्स्यादाअनिमज्जन्तोपि अन्येप्रसिद्धः देवलः उलूककुररश्येनगृध्रकुक्कुटवायसाः चकोरःकोकिलोरज्जुदालकश्चकमज्जकौ पारावतकपोतौचनभक्ष्याः पक्षिणोस्मृताः। जरत्कारुः कारापिकान्कपोतञ्चस्रोतकंरक्ततुण्डकम् सकृप्रजंसारिकाञ्चकलविङ्कञ्चवर्जयेत् कारापिकाशकुनशास्त्रो-

क्ताः स्तोतकश्चातकः रक्ततुण्डःशुकः मरुत्प्रजःकाकः लोमशःग्रामकुक्कुटः। आतापीमांसानपिवर्जयेत् आतापीचिल्लःबेदनिधिः काकारिपिङ्गलाक्रौञ्चःवकोटोटिट्टिभसारसौ चापभासौभृङ्गराजश्चान्द्रञ्चरमत्वाव्रतञ्चरेत् काकारिरुलूकः पिङ्गलामुखूमरद्रुतिप्रसिद्धः वकोटोवकः चाषोनीलपक्षी स्वर्णपक्षीतिप्रसिद्धः जग्ध्वाप्राश्यचान्द्रञ्चान्द्रायणमित्यर्थः। शङ्खःहंसश्मद्गुञ्चकङ्काकङ्कोलङ्ङ्रीटकम् मत्स्यादाश्चतथामत्स्यान्वलाकांशुकसारिके। चक्रवाकप्लवङ्कोकप्लगण्डकप्लजगङ्कपिम् माससेकंव्रतङ्कुर्यादेतांश्चैवनभोजयेत् मद्गुर्जलवायसः व्रतञ्चान्द्रायणम् मत्स्यव्यवस्थाप्रागुक्तानिषिद्धमत्स्याशाश्चेत्यर्थः। धौम्यः पारावतंरथांगञ्चमरालञ्चकुलिङ्गकम् जग्ध्वाह्निकुक्कुरंग्राम्यंव्रतेनापिनशुध्यति रथांगश्चक्रवाकः मरालोहंसः कुलिङ्गकोव्रतेनचान्द्रायणेनेत्यर्थःअन्यत्स्मृतिभ्योज्ञेयम।

मू० षट्छागेन ॥ ११ ॥

पितॄणांतृप्तिरित्यर्थः तथाचमनुः। षण्मासञ्छागमांसेनेतिछागोमहोक्षः वाध्रीनसादन्यः तद्विधेर्विशिष्टत्वात्। यत्तु। छागलसप्तमैमासानिति मार्कण्डेये नोक्तम् तदारण्यछागविषयम् तथाचश्रुतिः। सोमायकुलुङ्गआरण्योजइति। यच्चनचतृप्यंत्यजेनत्विति देवलेनोक्तम् तद्वार्ध्रीनसव्यतिरिक्तपक्षिविषयं यत्पुनर्द्वादशमासांछागेनेति पैठीनसिनोक्तम् तत्तूपराजविषयम् तस्यातिपावनत्वात् तथाचसमहोक्षेतिपावनद्रुतिप्रागुक्तामित्यविरोधः।

मू० सप्तकौर्मेण ॥ १२ ॥

कूर्मःकच्छपःतन्मांसेनेत्यर्थः तथाचदेवलः कूर्मःस्यात्सप्तमासिकी

ति यमोपि कूर्मःप्रीणातिसप्ततिवति यत्तु शशकूर्मयोर्मांसेनमासैरे-
कादशभिस्त्विति मनुनोक्तम् तद्वृहत्कूर्मविषयमारण्यविषयमेवेत्य-
विरोधः यत्तु नखादेत्कूर्मसूकराविति निषेधस्तद्विषयमग्रेवक्ष्यामः ।

मू० अष्टौवराहेण ॥ १३ ॥

वाराहआरण्यसूकरस्तन्मांसेनेत्यर्थः तथाचदेवलः अष्टौमा-
सान्वराहेणेति यत्तु दशमासांस्तुतृप्यन्तिवाराहमहिषामिषैरि-
तिमनुनोक्तम् । तन्मांसलवराहविषयं तमग्घृतसम्भूतत्वेनौचि-
त्यात् ।तथाचश्रुतिः अग्नौहवैदेवाघृतंकुम्भंप्रवेशयांचक्रुस्ततोवरा-
हाःसम्बभूवुस्तस्माद्वराहमेदुरोघृताद्धिसम्भूतइति यत्तु अब्दमासा-
च्छूकरामिषमितिमार्कण्डेयेनोक्तम् तदमांसलविषयम्भवितुमर्ह-
ति अन्यथाविरोधात् अत्रकश्चाहुः । नखादेत्कूर्मसूकराविति नि-
षेधाद्वराहकूर्ममांसन्नभक्ष्यमिति । तन्न । तस्यकार्त्तिकादिवैष्ण-
वकालविषयत्वाच्छ्रुतवराहविषयत्वाद्वा तथाचनारदीये । का-
र्त्तिकेसूकरंमासंयस्तुभुंक्तेतिदुर्मतिः तद्भुक्तेजायतेपापीविष्टा-
शीग्रामसूकरः नमात्स्यंभक्षयेन्मांसन्नकौर्मंनान्यदेवहिइतितङ्-
कौरौरवान्भुक्त्वा नेत्यनुवृत्तौ हारीतः पारावतपाण्डुसूकरसारि-
केतिउपमन्युरपि ग्राम्यश्वेतवराहौतुनभक्ष्यौद्विजपुङ्गवैरिति ।

मू० नवमेषमांसेन ॥ १४ ॥

मेषोग्राम्यभेदः तन्मांसेनेत्यर्थः । तथाचयमः मेषैः प्रीणातिवैन-
वेति यत्तु तृप्यन्त्येकादशाविकैरितिदेवलेनोक्तम् । यच्च तथैकादश-
मासंवाअरण्यम्पितृतृप्तमितिच मार्कण्डेयेनतत्तु परविषयम् अच-
विकारप्रत्ययेप्रकृतेतत्परिहारेणपुनर्मांसग्रहणम् मासविकारप्रा-
प्त्यर्थं तेनतद्विकाराअपिकालान्तरसाधितादेयाइत्यर्थः । तथा-

चस्कन्दसम्वादे अलेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रिया: तथा मांस-
विकारास्तदधिक्षीरगुडस्थ्चेति । भक्षयेदितिशेष: ।

सू॰ दशमासिंहिषेण ॥ १५ ॥

तृप्तिरित्यर्थ: तथाचदेवल: । दशमाहिषमांसेनेति । यत्त्वे-
कादशमासान्महिषेणेति पैठीनसिनोक्तन्तदारण्यविषयंतूपरविष-
यंग्राममहिषभक्षणन्तदेशविशेषेव्यवस्थितम् तथाचयम: । कासरो-
हिगिरौमेध्याइति आहप्रजापतिरिति कासरोमहिष: । ननुचग्र-
भक्ष्या: पशुजातीनाङ्गोखरोष्ट्रा: सकुञ्जरा: सिंहव्याघ्रार्क्षशरभा: ।
सर्पाजगरकास्तथा शशमूषकमार्जारनकुलग्राम्यसूकरा: सृगा-
लऋषभद्वीपिगोलांगूलमर्कटाइति।तथा वार्दमौदंष्ट्रनारस्त्वारङ्गा-
रंचरासभं।कौंग लोमशिकम्मांस ञ्जग्ध्वाभवतिविट्कृमि: । वेशरो-
ष्ट्रगजखाश्वटषभान्करिमाचले रासभम्प्राश्यचभवेद्विट्कृमिर्वाभवे
भवइतिदेवलव्याघ्रपा दब्द्वदेवलादिवचनैरभक्ष्यमध्येमहिषानुक्ते:
सार्वत्रिकम्महिषभक्षणङ्किन्नस्यादितिचेत् मैवंभाणी: गिरिमन्तरे-
णतद्भक्षणमहादोषापत्ते: । तथाचभारद्वाज: । शङ्खमूषकसर्पास्तुसै-
रभंचगिरिंविना । जग्ध्वाद्विजानशुध्यन्तिप्रायश्चित्तशतैरिति ।
तस्मात्देशविशेषएवतद्भक्षणं व्यवस्थितमितिसूक्तम् वार्दंवार्षभंउ-
दोजलपशुस्तस्य । जलमानुषइत्येके । नरस्मानुषम् हारंहरिश-
ब्दवाच्यानांसिंहाखकयद्विभेकादीनां कारङ्गारिणां कौगोबन्य:
श्वालस्य लोमशिकालोखरीतिप्रसिद्धा ।तस्य लोमस्कम् विट्कृमि-
विष्ठाक्रिमि: । द्वीपीव्याघ्रविशेष: गोलांगूलोवानरविशेष: मर्क
टइग्रहणश्वादिपञ्चनखोपलक्षणम् ।

सू॰ एकादशपार्षतेन ॥ १६ ॥

पृषतश्चित्रमृगस्तन्मांसेनेत्यर्थ: । तथाचगोभिल: एकादशपार्ष-

तेनेति। तत्रैतद्वक्तव्यम् पृषतशब्देनकिञ्चित्गुणोवाच्यः किंवाचित्र मृगजातिरिति तत्रयदिचित्रगुणोवाच्यःस्यात्तर्हिरुरुच्छागादीनामपि पृषतः गुणेएकादशमासतृप्तिहेतुः स्यात्। ततश्चविहिताः सर्वेपि पृषताःसन्तः एकादशमास तृप्तिहेतवइत्यर्थःस्यात्। अथपृषत- शब्देनचित्रमृगजातिर्वाच्यं स्यात्तर्हितज्जातेर्दैववशात्कथञ्चिद्दष्ट- प्रतत्वे एकादशमासतृप्तिहेतुत्वं नस्यात् प्रत्युतविहितजातेः परि त्यागश्चेत्यर्थःस्यात्।तस्मात्पृषतशब्दस्यकथङ्गतिरित्याक्षेपः इतुरच्य तेव्याख्यानतोविशेषः प्रतिपत्तिरितिन्यायेनव्याख्यातचित्रमृगसंज्ञै वैतरव्याप्रत्तं कृत्वाचित्रमृगस्यैव तावन्मासतृप्तिहेतुनान्यस्येति एवंसतिमृगशब्दस्या न्वेषणाच्छागादिबाधकत्वा भावात्पृषतत्वे सत्यपिनतस्यान्वयोयुक्तः तस्माच्चित्रमृगेणैवतावन्मासतृप्तिरिति सिद्धम्। ततश्चपञ्चतृप्यन्तिपार्षतैः पार्षतेणेहसप्तवैनवमासान्पार्ष तेनएकादशपार्षतेनेति देवलमनुपैठीनसि कात्यायनवचनानां विषयानुपलब्धेर्विकल्पाएव शक्यन्तेवक्तुंनविषयाः। अथवासर्वमृ गजातिषुपृषतत्वं विशिष्टत्वेनैकादशेतिसर्वेभ्य स्तृप्तिराधिक्यमित्यर्थः ततश्चैवंविषयः। पञ्चतृप्यन्तिपार्षतैरिति देवलवचनं हरिणसादृश्य चित्ररुरुविषयं पार्षतेनेहसप्तवाइति मनुनोक्तंवक्रशाख शृङ्गचित्र रुरुविषयं। नवमासान्पार्षतेनेति पैठीनसिनोक्तं वरचित्ररुरुविषयं एकादशपार्षतेनेति चित्रतूपरविषयमित्यविरोधः अयमाशयः।या- न्मासान्रुरुभिर्मृगैरिति त्रिमासतृप्तिविषयस्य रुरोःपृषतत्वेन पञ्च- तृप्यन्तिपार्षतैरिति तृप्तिविशेषः रुरुःप्रीणातिपञ्चकैरिति पञ्च- मासतृप्तिविषयस्यतु रुरोःपृषतत्वेन एकादशपार्षतेनेहसप्तवैइति तृप्तिविशेषः। रौरवेणनवैवात्विति नवमासतृप्तिविषयत्वेन एका- दशपार्षतेनेतितृप्तिविशेषः। सर्वपृषतानान्तूपरत्वेसति अनन्ता-

तृप्तिरिति । अनन्ताखड्गमांसेन लोहछागाच्चतूपरादिति वच-
चनादेवंविषयविभागा हरिणमेषवाराहमहिषशशानाम् ष्टपतत्वा-
संभवात् एवङ्कल्पनागौरवमप्यविरुद्धं । प्रमाणकल्पनेदोषाभावात्
तथाचाङ्गिराः । प्रमाणानिप्रमाणस्थैः परिकल्प्यानियत्नतः सीद-
न्तिहिप्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः भङ्गेपि । प्रमाणवत्कि-
ल्प्यानि सामान्यानिबहून्यपि अदृष्टशतभागोपि नकल्प्योनिः-
प्रमाणकइति ॥

सू० सम्वत्सरन्तुगव्येनपयसा ॥ १७ ॥

गव्यग्रहणमितरव्युदासार्थं । तुशब्दोविशेषः इतरपयोनिषेधे
प्यारण्यमहिषीक्षीरंप्रशस्तमिति विशेषेत्यर्थः । तथाचब्रह्मपुराणम्
आरण्यमहिषीक्षीरं शर्कराशुंठिसंयुतं । मधुयुक्तन्तुहितं दद्या-
दमृतमेवच तदिति निषिद्धमाहयाज्ञवल्क्यः । सन्धिन्यनिर्दशाव-
त्सागोपयः परिवर्जयेत् । औष्ट्रमैकशफंस्त्रैणमारण्यक मथाविकं
सन्धिनीवृषाक्रान्ताकामुकी अनिर्दशाऽनतिक्रान्तदशाहा अव-
त्सावत्सरहितान्यवत्साच । स्त्रैणंस्त्रीभवं हिस्तन्युपलक्षणमेतत् यच्च
सर्वासांद्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्जमिति शंखेनाजाक्षीरस्य
भक्ष्यत्वमुक्तम् तच्छाद्धेतरविषयं । कृष्णाजाऽज्यतसीतैलं पयश्चा-
जाविकादिकम् । महिषञ्चामरक्षीरं जलमल्पजलाशयादिति ।
स्कन्दसंवादोक्तत्वात् वर्ज्यमितिशेषः । महिषंग्राम्यं आरण्या-
नाञ्चसर्वेषां मृगाणांमहिषींविनेतिमनूक्तेः । गौतमोपि यमसूःस्य-
न्दिनीनाञ्चेति पयोवर्जमितिशेषः । यमसूर्युग्मप्रसूः स्यन्दिनीस्र-
वत्य यस्यक्षीरमपेयं विवत्साया अन्यवत्सायाश्चेति बौधायनः ॥

सू० पायसेनवा ॥ १८ ॥

पयसाश्रृतंपायसं पयोविकारश्च तेनवासंवत्सरंतृप्तिरित्यर्थः ।

तथाचविष्णु: संवत्सरन्तुपयसा तद्विकारेणवेति। अपिचमार्कण्डेय: संवत्सरन्तथागव्यम् पय:पायसमेवचेति। आदित्यपुराणे विविधं-पायसन्दद्यादिति तथामांसविकाराश्च दधिक्षीरगुडस्येतिवचनात् पयोविकारा: कूर्च्चिकाक्षीरवटकादय: ॥

मू॰ वार्ध्रीनसमाꣳसेनद्वादशवर्षाणि ॥ १६ ॥

तृप्तिरितिशेष: वार्ध्रीनसस्त्रिविध: तथाचविष्णुधर्म्मोत्तरे। त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणम् यूथस्याग्रहणन्तथा। रक्तवर्णन्तुराजेन्द्र छागम्वाद्दर्ध्रीनसंविदुरिति मुखकर्णौजलपानेपतन्तौ जलन्त्रिपिब-इत्यर्थ:। त्रिपिबन्त्विन्द्रयक्षीणम् श्वेतंवृद्धमजापतिम्। वार्ध्रीनसन्तुतंप्राहु र्याज्ञिका:पितृकर्मणीत्यन्यत्र निगमोपि। कृष्णग्रीवो रक्तशिरा: श्वेतपक्षोविहंगम: सवैवार्ध्रीनस:प्रोक्त इत्येषानैगमीश्रु-तिरिति। अत्रानूचाना:प्रमाणं रक्तवर्णोवार्ध्रीनसो ऽक्षयतृप्ति विषयोवेत्यविरोध: वार्ध्रीनसंमहाशल्कं लोहाजञ्चपरीक्षितं। आ-नन्त्यायभवेदत्रइति वचनात्। लोहामिषञ्कालशाकं मांसंवार्ध्री-नसस्यचेति याज्ञवल्क्यवचनाच्च। वार्ध्रीनशब्देनत्वोच्चारणमना लोचितं। उष्ट्रोघृणीवान्वार्ध्रीनसस्तेमत्या अरण्यायसृमरोरुरूरौद्र: इतिश्रुतेस्तवर्गीयपाठात्। श्राद्धशिष्टस्यामांसस्यावश्य भक्षणन्त्वम-वगन्तव्यम्।तथाचविश्वामित्र: धर्म्मशास्त्रात्तुविज्ञाय भक्ष्यञ्चाभक्ष्य-मेववा प्रदायपितृदेवेभ्यो भुञ्जीताततिथिपूर्वकमिति। अत्रागमाप्ते भोजनेभुञ्जीतेतिनियमार्थं। तथाचोपमन्यु: स्वगजाविचभक्ष्याणां मांसंशाकादिमेध्यवदिति। पवित्रताभिधानादिति ॥

इति श्रीश्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ तृप्तिकरणंसामान्यं समाप्तमिति॥

सप्तमीकण्डिकाचसमाप्ता॥

इत्थं ग्राम्यारण्यौषधिमूलफलै रनेकमत्स्यमांसैश्च तृप्तिमभिधाया-ऽधुनाक्षय्यतृप्तिंविवक्षु:सूत्रमारभते।

सू० अथाक्षय्यतृप्ति:॥ १॥

अथशब्द:प्रश्ने कार्त्स्न्ये वा अक्षय्यातृप्ति:कथङ्किं वाक्षय्यतृप्ति-कारन्द्रव्यमिति प्रश्नमित्यर्थ: कार्त्स्न्ये नाक्षय्यतृप्तिरुच्यतइतिवार्थ:। अक्षय्योनन्तता तथाचमनु: कालशाकम्मह।शल्का:खड्गोलोहा-मिषंमधु। आनंत्यायैवकल्प्यन्ते मुन्यन्नानिचसर्वशइति। प्रश्नोत्त-रमाह।

सू० खड्गमांसंकालशाकंलो हच्छाग-म्मांसं॥ २॥

खड्गस्तु पर:खड्गमृगस्तन्मांसंनिषिद्धगण्डादिव्यतिरिक्तम्। तथाचविष्णु: कालशाकंमहाशल्कोमांसंवार्ध्रीनसस्यच विषाण-वर्जायेखड्गानासूयतांस्तुभक्षाइहइति यत्तुखड्गमांसेनत्रयोदशमा-सानितिपैठीनसिनोक्तन्तत्सशृंगविषयम् लोह:सर्वलोहितच्छाग: तथाचपैठीनसि: सर्वलोहच्छागेनानंत्यमिति लोहितशब्दोत्रावयव-वृत्ति: एवमादिद्रव्यमक्षय्यतृप्तिकरमिति पूर्वप्रश्नस्योत्तरमित्यर्थ:। खड्गलोहितयोर्मध्येकालशाकोक्तिस्तत्तुल्यफलार्थ:।

सू० मधुमहाशल्क:॥ ३॥

मधुमाक्षिक: महाशल्कोमत्स्यभेद: महसेनइतिमध्यदेशेप्रसिद्ध: महाशल्कामहाकालिनोमत्स्याइतियमस्मृति:इहन्निवलइतिय-स्यरूढिरितिहलायुध:टेकायोदौप्रसिद्धइतिकल्पतरु:कंवलाख्य इ-तिकश्चित् शल्कोवेत्यन्ये एवमनेकविप्रतिपत्तौपुलस्त्योक्त एवाद-

र्त्तव्यः एकाशत्कोर्द्धचन्द्रश्चललाटेखड्गसंयुतःशुक्लवर्णस्तुमत्स्योहिमशाशलकःसउच्यते इति अत्रैकआहुः। कलौश्राद्धेमधुनिषिद्धमिति। तथाचश्राद्धेमांसन्तथामध्वितिलिखितमाह। तन्नविचारसहम् निबन्धकर्त्तृर्निर्मूलप्रतिपादनादित्युक्तम्। कलौविधायकवचनोपलब्धेश्च तथाचपैठीनसिः परमान्नंकालशाकम्मधुमांसंघृतम्पयः मुन्यन्नानितिलाविप्राःप्रकृत्याहविरष्टधा। शस्तान्यष्टौतुसर्वेषुयुगेषुमुनिसत्तमाः पितॄणांदेवतानाञ्चदुर्लभानिकलौयुगइति। परमान्नम्पायसम्। देवलोपि दर्भास्तिलागजच्छायादौहित्रंमधुसर्पिषी कुतपोनीलकण्ठश्चपवित्राणीहपैतृके इहकलौ तथा तुलसीमधुदर्भाश्चतिलाःसर्पिर्मृगामिषं एतन्मेध्यतमन्नित्यंसदाचाराश्चयेद्विजाइति सुमेधाअपि विमांसंविमधुश्राद्धम्विष्टतम्प्रीति भोजनम् विनासमलरङ्कामोव्योमालिङ्गनवच्चयमिति॥

मू॰ वर्षासुमघाश्राद्धम्॥ ४॥

वर्षातोमघानक्षत्रे श्राद्धमक्षय्यतृप्तिकृदितिअर्थः एतच्चापिण्डकं जेष्ठपुत्रिणाकर्त्तव्यं तथाचदेवीपुराणम् तत्रापिमहतीपूजाकर्त्तव्यापितृदैवते ऋक्षेपिण्डप्रदानन्तुज्येष्टपुत्रीविवर्जयेदिति तथामघायांपिण्डदानेनज्येष्टःपुत्रोविनश्यतीति अत्रैकआहुः ज्येष्ठःआद्यगर्भोद्भवइति। तदयुक्तम्। तद्व्यतिरिक्तस्यापिज्येष्ठत्वात् तथाचशातातपः अनाद्यपुत्रोजेष्ठोपिभ्रातापुत्रोनिगद्यतइति अतश्चजेष्ठपुत्ररहितेनमघायांसपिण्डमेवकर्त्तव्यमितिगम्यते महाफलत्वात् एतच्चमघान्वितदिनान्तरेनत्रयोदश्यांमघायांपिण्डदानेनज्येष्टपुत्रोविनश्यति कनीयांस्तुत्रयोदश्यांचयाह्राभ्युदयाहृते ऋतुरभययोगोपुत्रिमावस्यपिण्डनिषेधात् अत्रवाविभक्तभ्रातॄणांपौत्र

स्यचपुत्राभावे महाफलत्वात्पृथग्पृथगधिकारः। तथाचपैठीनसिः अत्रापिपितृगीतागाथा छागेनसर्वलोहेनवर्षासुच मघासुच पुत्रो-वायद्दिवापौत्रोयोनोददद्यात्त्रयोदशीमिति तथात्रिभक्तावाविभक्ता-वाकुर्युःश्राद्धमदैवतम्। मघासुचततोन्यत्रनाधिकारः पृथग्विना अदैवतत्त्वथाहैकोद्दिष्टं पृथपद्मुभयत्रान्वैविभक्ताअविभक्तावादैवंम-घासुचश्राद्धंपृथक्कुर्युः ततोन्यत्रपृथग्विनानधिकारइत्यन्वयः अथ-वाततइतिसार्वविभक्तिस्तसिः। ततोविनादैवतंमघाश्राद्धञ्चविना-न्यत्रपृथङ्नाधिकारइत्यन्वयः उभयान्वयेपित्वयाहमघाश्राद्धयोरे-वविभक्ताविभक्तयोः पृथक्पृथगधिकारोन्यत्रनकिंत्वविभक्तैर्नैवैकश्रा-द्धंकर्त्तव्यन्नपृथगित्यर्थः। तथाचप्रचेताः अर्वाक्संवत्सरात्सर्वैकुर्युः श्राद्धंसमेत्यवै। संवत्सरेव्यतीतेतुकुर्युःश्राद्धं पृथक्पृथक्। पठन्ति-च। एकादश्यामघामशोजेत्रष्टस्य विधिवत्क्रियां। कुर्युर्नैकैकशः श्राद्धमाब्दिकन्तुपृथक्पृथगिति किञ्च नवश्राद्धंसपिण्डत्वंश्राद्धा-न्यपिचषोडश। एकेनैवतुकार्याणिसविभक्तधनेष्वपि। अपिश-ब्दादविभक्तेष्वितिपरिगणनात् यत्तु विभक्तास्तुपृथक्कुर्युःप्रतिसंव-त्सरादिकम् एकेनैवाविभक्तेषुक्रतेसर्वेषुतत्कृतम् यच्चभ्रातृणाम-विभक्तानामेकोधर्मःप्रवर्त्तते विभागेसतिधर्मोपिभवेत्तेषांपृथक्पृ-थगितिवचनादविभक्तामध्यदेशादावेकमेव कुर्वन्तितदशक्तविषय-मित्यविरोधः। वर्षास्वितिचन्द्रमासाभिप्रायं ननुवर्षास्वित्यभिधा-नान्मासद्वयात्मकस्यर्त्तेरेकमासेमघाश्राद्धमितिसन्देहः। मैवं। अपरपक्षेश्राद्धमितुप्रक्रमादिव्यदोषः अतश्चापरपक्षमघायामिति तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः। याम्यंत्रापैतृकंत्रापिपितृपक्षेविशेषतः तत्र सङ्कल्पनंकुर्यात्पितृणांपुष्टिदःसदेति।

मू० हस्तिच्छायायाञ्च ॥ ५ ॥

श्राद्धमक्षय्यकृदितिशेषः । साचात्रगजस्यैवच्छायापूर्वदिशिवर्त्तते सामुख्या । तथाचविश्वामित्रः परमान्नन्तुयोदद्यात्पितृणां मधुनासह छायायान्तुगजेन्द्रस्य पूर्वस्यान्दक्षिणामुखइति परिभाषिकीतुसागजस्य छायेवच्छायायस्याः सागजच्छायाव्युत्पत्यागौणी । तथाच । नानावचनानिब्राह्मादिषु सैंहिकेयोयदासूर्यङ्ग्रसतेपर्वसन्धिषु हस्तिच्छायातुसाप्रोक्तातत्रश्राद्धं प्रकल्पयेत् । प्रचेताः हंसेहस्तस्थितेयातुमघायुक्तात्रयोदशीति तिथिर्वैश्रावणीयातुसाच्छायाकुञ्जरस्यतु तथा हंसेहस्तस्थितेयासप्रादमावास्याकरान्विता साज्ञेयाकुञ्जरच्छायाइति बौधायनीस्मृतिः वायवीये वनस्पतिगतेसोमेच्छायायांप्राङ्मुखोभवेत् गजच्छायातुसाप्रोक्तेति चकारोरक्तवाध्रीनसादिद्रव्यसमुच्चयार्थः तथाचापस्तंबः खड्गोपस्तरणेनखड्गमांसेनैवा ऽनन्तकालांशतवलेर्मत्स्यस्यमांसेनवाध्रीनसस्यचेति खड्गोपस्तरणं खड्गासनं वाध्रीनसश्छागः । तथाचमार्कण्डेयः । वाध्रीनसामिषंलोहंकालशाकन्तथामधु । अनन्तान्प्रयच्छन्तितृप्तिंगौरसुतस्तथा । अष्टवर्षाविवाहितागौरीतत्सुतो गौरः । महाभारते । वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षयंमनुरब्रवीत् सर्वकामैः सयजतेयस्तिलैर्यजतेपितृन् नचाकामेनदातव्यंतिलश्राद्धं । कथञ्चनेति वर्द्धमानतिलन्तिलवहुलम् स्कान्दस्यादेपि कालशाकंमहाशल्कोलोहाजस्तुपरोघृतं आनंत्यायैवभवति तथापैठीनरोहिताविति घृतंवृतबहुलं घृतेनभोजयेद्विप्रां‌न्घृतस्य‌ुमौसमुत्सृजेदितिवायवीयवचनात् । भूमौसमुत्सृजेदिति । तथापावन्पूरणीयंयथाघृतस्य‌ुविप्रततीतिघृतवहुलमित्यर्थः एवमक्षय्यतृप्तिकृत्द्रव्यमुक्त्वातत्तृप्तिहेतूनपक्तिपावनानाह ॥

मू० मन्त्राध्यायिनःपूताः ॥ ६ ॥

पङ्क्तिपावना इति शेषः । मन्त्रशब्दः संहितावचन वहुवचनमेकहिविययथापेक्षं ऋग्वेदाद्यनेकसंहितापेक्षंवा मन्त्राध्यायित्वमात्रेणैवकेवलम्पङ्क्तिपावनाएतेपूताइतिविशेषणं । तच्चौचित्यादुत्तरत्रापिसार्वत्रिकम् मनोवाक्कायकर्मभिः । शास्त्रोक्तकृत्यातिशयेननिषिद्धवर्जनेनचवाह्याभ्यन्तः शुद्धियुक्ताः पूताः इत्युच्यन्ते । अथवापूताः पञ्चविधाः । तथाचविष्णुः । तीर्थपूतोयज्ञपूतःपयःपूतः सत्पूतोमन्त्रपूतइति उच्यते ॥

मू० शाखाध्यायी ॥ ७ ॥

पूतः पङ्क्तिपावनइतिशेषः शाखाशब्दे मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदापेक्षः । अंगानांवक्ष्यमाणत्वात् । तथाच शङ्खः यजुषांपारगोयश्चऋचांसाम्नाञ्चपारगः अथर्वशिरसोऽध्येताब्राह्मणाः पङ्क्तिपावना इति ।

मू० षडङ्गवित् ॥ ८ ॥

षडंगोवेदस्तमर्थतः पाठतश्चयोवेत्तिसपूतस्ताद्दृशइतिशेषः अनूचानइत्यर्थः तथाचस्कन्दसंवादे अनूचानाः श्रोत्रियाश्चब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाइति शिक्षाकल्पोव्याकरणन्निरुक्तंज्योतिषांगतिः छन्दोविचितिरित्येतैः षडंगोवेदउच्यते । अत्रमन्त्राध्यायिनःप्रभृत्येतावत्पर्यंतगुणाधिक्योपक्रमादुत्तरोत्तरंप्राशस्त्यंसूचितम् । अत्रकश्चिदाह षडंगानितेषामेकंवापियोवेत्तिसएवेति । तन्नोचितं । वहुव्रीह्युपलब्धेः । अनूचानोक्तिपरित्यागप्रसक्तेश्च । एवंवेदाध्ययनेन पङ्क्तिपावनत्वमुक्त्वातदसंभवेयाह ॥

सू० ज्येष्ठसामगः ॥ ९ ॥

ज्येष्ठसामगशब्दोऽद्वेधाविवक्षितः तथाहि ज्येष्ठसामसंज्ञकंसाम-वयंयोगायतिसतथा अथवाज्येष्ठसामसंज्ञकंव्रतं तद्योगच्छत्याचरि-तुञ्जानाति सज्येष्ठसामगः ज्ञानार्थस्यगमेर्डप्रत्ययः । ततश्चज्येष्ठसा मैवयंगायतोयेनतद्व्रतंचीर्णं सज्येष्ठसामगस्तावन्माचेणैवपावनइत्यर्थः

सू० गायत्रीसारमात्रोपि ॥ १० ॥

गायन्तन्त्रायतइति गायत्री ॥ सैवगायत्रीतांवेदसारत्वेनो-पादायतज्जपादिमात्रपरोगायत्रीसारमात्रः । तथाचविष्णुः । गा-यत्रीजपनिरतइतिअथवागायाः प्राणास्तांस्त्रायतेगायत्रीसैवगाय-त्रीसारमात्रंसर्वमन्त्रभूतं यस्यनमन्त्रान्तरं सगायत्रीसारमात्रः । तथाचश्रुतिः । साहैषागयां ९ स्तत्रप्राणो वैगयाः स्तत्प्राणां स्तत्रत-द्यद्गयां, स्तत्र तस्माद्गायत्रीनामेति । मनुरपि ।गायत्रीमारमात्रोपि-वरंविप्रः सुयंत्रितः नोयंत्रितस्त्रिवेदोपिसर्वाशोः सर्वविक्रयीति । गायत्रीव्रतचारीति कश्चित् अपिशब्दादन्येपिशास्त्रोक्ताः तथाच-यमः येसोमपाविरजसोधर्मज्ञाःशान्तबुद्धयः व्रतिनोनियमस्थाश्चऋ-तुकालाभिगामिनः अथर्वशिरसोध्येतासर्वेते पंक्तिपावनाइति ॥

सू० पञ्चाग्निः ॥ ११ ॥

पूतस्तादृशइतिशेषः सभ्यावसथ्यौवेताचयस्यस्युःसपंचाग्नि-होत्री अथवा पञ्चाग्नयोमनुष्येणपरिचर्य्याःप्रयत्नतः । मातापिता-चाग्निरात्मागुरुः स्सभरतर्षभेतिमहाभारतोक्ताः पञ्चाग्निः पञ्चा-ग्निर्ब्रह्मचारीतिकश्चित् । उपनिषत् पठ्यमानपञ्चाग्निविद्यावे त्ययः पञ्चाग्निरेकाग्नेरुपलक्षणम् तथाचमनुः त्रिनाचिकेत-एकाग्निरिति ।

मू० स्नातकः ॥ १२ ॥

व्याख्यातचरः इह पुनस्तद्गृहणञ्चांद्रायणादिव्रतचारिप्राप्त्यर्थम्। तथाच यमः। चांद्रायणादिव्रतचरः सत्यवादिपुराणवित्। निष्णातः सर्वविद्यासु शास्त्रोविगतकल्मषः। गुरुवेदाग्निपूजासु प्रसक्तोज्ञानतत्परः। विमुक्तः सर्वदाधीरोब्रह्मभूतोद्विजोत्तमः। अनग्निकोनचाग्निकोमैव आत्माविदेवच। स्नातकोजपनिरतः सदापुष्पबलिप्रियः ऋजुर्मृदुः क्षमादान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः विद्वान् सर्वशास्त्रज्ञः उपवासपरायणः। गृहस्थोब्रह्मचारीचचतुर्वेदविदेवच वेदविद्याव्रतस्नाताव्राह्मणाः पंक्तिपावनाइति।

मू० त्रिणाचिकेतः ॥ १३ ॥

पंक्तिपावनइतिशेषः अत्राह। तदशब्दहवैवाजश्रवसः सर्ववेदसन्ददावित्यादावनुवाकेचश्रुतौ पठ्यमानेत्रिणाचिकेतनाम्नोमुनिपुत्रस्यप्रश्नत्रयविषयउच्यतेइतिव्युत्पत्याचिनाचिकेतस्तत्पाठस्तदर्थ्यांवाह्मणोपित्रिनाचिकेतइति। चिञ्चितोनाचिकेतोग्निर्येनसइत्यन्य। तन्नोचितम्। त्रिणाचिकेतशब्दस्ययौगिकस्यपरिभाषिकत्वाविवक्षितत्वात्। तथाहि कितज्ञानेधातुः व्रतातिशयेनतपोविशेषेणचतृणवत् सर्वमाचिकेतिजानातीतितृणाचिकेतः तथाच वह्निपुराणम्। आचिकेतीतियोविश्वंतृणवत्सर्वनिस्पृहः तृणाचिकेतः सगृहीरागद्वेषविमत्सरइति पठन्तिच फलमूलदधिक्षीरगोमयांवुहुताशनः त्रिणाचिकेतउक्तोसौयोन्नंत्यजतिनित्यशइति। अथवा अध्वर्युवेंदभागस्तदृतोनियतोद्विजः त्रिणाचिकेतः सतु तस्तद्योगात्पुरुषोपियइतिवह्निपुराणोक्तोवा।

(१) त्रिणाचिकेतोयजुर्वेदैकदेशस्तद्व्रतञ्चरन्सइतिकर्कः। यद्वावरस्तु अध्वर्युवेंदभागस्तद्व्रतंतदुभयंयोधीतेयश्चकरोतिसोपितद्योगात्त्रिणाचिकेतः॥

मू० त्रिमधुः ॥ १४ ॥

तादृशइतिशेषः त्रिमधुऋग्वेदैकदेशस्तद्व्रतञ्चतदाचरणेनत-दध्यायीत्येके त्रिमधुरथर्ववेदव्रतन्तच्चारीत्यन्ये । अपरेन्त्वथोचुः त्रीणित्रीणिविशुद्धानिविद्यायोनिश्च कर्मच ॥ पुरुषत्रयविख्याता-स्त्रिमधुः परिकीर्तितइति ॥

मू० त्रिसुपर्णी ॥ १५ ॥

पङ्क्तिपावनइतिशेषः । त्रिसुपर्णमृग्यजुषयोरेकदेशस्तद्व्रतञ्च तदाचरणेनतद्व्रताध्यायीत्रिसुपर्णीत्येके तैत्तिरीयशाखापठितस्य-ब्रह्ममेतुमामित्यादित्रिब्राह्मणात्त्रिसुपर्णं पठन्त्याआसहस्रात्पंक्तिंपुनं-तितेःसोमम्प्राप्नुवन्तितस्यानुवाकत्रयस्याध्येतान्यतमश्चाध्येतात्रिसु-पर्णइत्यन्ययोचुः पितरः सप्तपूर्वेचयज्ञानोभूरिदक्षिणाः । यस्ये-दृशोमातृवंशस्त्रिसुपर्णीतिसस्मृतइति ॥

मू० द्रोणपाठकः ॥ १६ ॥

पूतस्तादृशइतिशेषः । द्रोणशब्दोऽवयववृत्तिः । धर्मद्रोण-इत्यर्थः । तथाचगोभिलसूत्रम् धर्मद्रोणपाठकइति धर्मद्रोणोधर्म-शास्त्रं । तथाचस्कन्दसम्वादे । पुराणस्मृतिवेत्तारः कृतव्याकरण-श्रमाः अनूचानाः श्रोत्रियाश्चब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः धर्मोपि मन्त्रब्राह्मणविच्चैवयश्चस्याद्धर्मपाठकइति ॥

मू० ब्राह्मोढापुत्रश्चेतिपंक्तिपावनाः ॥१७॥

ब्राह्मविवाहेनोढा ब्राह्मोढास्तत्पुत्रः पूतः पंक्तिपावनइत्यर्थः चकारोब्राह्मोढापत्यादिसमुच्चयार्थः तथाचशङ्खः । ब्रह्मदेयानुस-न्तानोब्रह्मदेयाप्रदायकः । ब्रह्मदेयापतिश्चैवब्राह्मणाः पंक्तिपाव-नाइति । ब्रह्मदेया ब्रह्मविवाहेनदत्तातदनुसन्तानस्तत्सन्ततिः ।

वह्निभुञ्जानो हव्यकव्येषु मन्त्रवित् आत्मानमन्नदातृंश्चगमयत्यासु रीङ्गतिमिति। आज्यदोहं विदोहइत्याद्या आज्यदोहा:सुरूपकृत्नुमु तयेपिबासोमसमिन्द्रमन्दतुत्वा। स्वादोरित्थाविविषूवतइति अश्वान्त-र्गदितासूत्पन्नानि सामानीत्यनुत्पन्नानि सामानिऋषभा:स्त्रिय:पु-राजितोवान्वसइति। असर्जिवक्वारथ्येयथाजाविति अमीनवतेअन्दु इइति अस्मान्तर्गदितासूत्पन्नानि सामानिअनिषङ्गाचत्वार: घर्ती दिव:पचते रथ्योत्तरसइत्यादि ऋगुत्पन्नानि सामानिपदस्तोमा: गोसूक्तानिसर्वसामगप्रसिद्धानि । अश्वसूक्तंप्रसिद्धं यदिन्द्राहं। यदारबमर्स्वागोति भेदेनेन्द्रशुद्धे सामानी । एतोन्विन्द्रंस्तवामेत्य-सांसामद्वयंतररसमन्दीधावतीत्येकम् । कयानश्चित्रआभुवेत्यादि वामदेव्यम् । एवंसामभिराच्छन्नोरक्षित: । श्राद्धभोजनदोषैर्नलि प्यते मन्त्रविदित्यर्थ: ।

मू॰ नियोज्याभावेप्येकंवेदविदम्पङ्क्तिमूर्द्धनिनियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥

नियोज्या: पूर्वोक्ता:स्मृत्युक्ताश्च तेषामभावप्राप्तौ एकम्वेद-विदविदंवेदार्थज्ञमेव मुख्यपंक्त्यादौनियुंज्यादुपवेशयेत्। तेनैवेतरपं क्त्युपविष्टाअमुख्या: पूताभवन्तीत्यर्थ:। अथवावेदविदंवेदपारगम् तल्ल क्षणञ्च उत्पत्तिंप्रलयंचैव भूतानामगतिङ्गतिम् वेत्तिविद्यामविद्या ञ्चसभवेद्वेदपारगइति अपिशब्दोभावेनुकल्प विशेषसमुच्चयार्थ:। तथाचापस्तंब:। ब्राह्मणान्भोजयेद्ब्रह्मविदो योनि गोत्रमन्त्रान्तेवा स्यसंबन्धीनिति योनिसंबन्धा: मातुलश्वशुरादय:। गोत्रसंबन्धा: सपिण्डसगोत्रादय: मन्त्रसंबन्धावेदमन्त्रादि अनुशिष्टा:। अन्तेवा-सिसंबन्धा: शिष्यानुशिष्टादय: एवंविधसंबन्ध रहितानभावेभो-

जयेदित्यर्थः । ननुचाभावेपिशिष्यानित्यत्रापि शब्देनानुकल्पसंगृहीतस्तत्कथं पुनरिहापिशब्देनानुकल्पे विशेषाभिधानमिति । उच्यते अनुकल्पेपिविशिष्ट विध्यर्थमित्यदोषः । तेनमातामहमातुलश्चस्वस्रीयंश्वशुरंगुरुं दौहित्रं विट्पतिंबन्धु मृत्विग्याजौचभोजये दित्यत्र मन्वादिवचनेषूति विशेषेणबन्धुमातुलशिष्याणा मनुकल्प उक्तस्तत्रविशेषविधिः पुनरपिशब्देनगृहीतइत्यर्थः । तथाचपराशरः पञ्चभिःपुरुषैर्युक्ता अश्राद्धेयाश्चगोत्रिणः । षड्भ्यस्तुपरतः पुम्भ्यः श्राद्धे भोज्याःस्वगोत्रिणः । पञ्चभिर्युक्ताः पञ्चपुरुषपर्यन्तं अश्राद्धेया इत्यन्वयः । मातुलेतुस्कन्दसंवादः स्वसांहिमातुलसुतां यस्तामुद्वहतेद्विजः गुरुतल्पगएवासौ सचास्यात्पङ्क्तिदूषकः सचेतिमातुलः शिष्यस्त्वधनहारीति त्रिशिष्टविधिरिति । श्वसुरस्वस्रीयादीनां गुणत्वविधिर्निर्गुणत्वे योनिसंबन्धत्वेननिषेधइत्यविरोधः । नियोज्याभावेवेदत्रिदेकेनैव सिद्धिरित्यत्रहेतुमाह ॥

मू० आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनातीतिवचनात् ।२०॥

यतः सहस्रविप्रयुतांपङ्क्तिमेको वेदवित्पुनातीतिवचन न्तस्मादेकमपितादृशंपङ्क्ति मूर्द्धन्युपवेशयेदित्यर्थः वचनञ्चात्रभवति तेषामेकंपङ्क्तिमूर्धनियुक्तो वेदवित्सहस्रैरप्युपक्लृप्तां पङ्क्तिंपुनातीति । नित्यंयोगपरोविद्वान्समलोष्टाश्मकाञ्चनः । ध्यानशीलोयतिः शान्तोब्राह्मणः पङ्क्तिपावनइति । वर्ज्यानाहमनुः यस्तेनाःपतिताः क्लीबायेचनास्तिकवृत्तयः । तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् जटिलंवानधीयानन्दुर्बालम् कितवन्तथा । याजयन्तिचये पूगांस्तांश्चश्राद्धेनभोजयेत् । चिकित्सकान्देवलका न्मांसविक्रयिणस्तथा विपणेनचजीवन्तो वर्ज्याःस्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्योग्रामस्यराज्ञः

न्नश्च कुनखीश्यावदन्तकः। प्रतिरोद्धागुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा यक्ष्मीचपशुपालश्चपरिवेत्तानिराकृतिः ब्रह्मद्विट्परिवित्तिश्चगणाभ्यं तरएवच कुशीलवोवकीर्णीच वृषलीपतिरेवचपौनर्भवश्चकाणश्चयस्य चोपपतिर्गृहे भृतकाध्यापकश्चैवभृतकाध्यापितस्तथा। शूद्रशिष्योगुरुश्चैववाग्दुष्टःकुण्डगोलकौ ब्राह्मैर्यौनैश्चसंबन्धैःसंयोगम्पतितैर्गतः आगारदाहीगरदःकुण्डाशीसोमविक्रयी। समुद्रयायीवन्दीचतैलिकःकूटकारकः पित्राविवदमानश्च(१)कितवोमद्यपस्तथा पापरोग्यभिशस्तश्चदांभिकोरसविक्रयी धनुःशराणांकर्त्ताचयश्चाग्रेदिधिषूपतिः मित्रध्रुग्द्यूतवृत्तिश्चपुत्राचार्यस्तथैवच भ्रामरीगण्डमालीचश्वित्र्यथोपिशुनस्तथा। उन्मत्तोंधश्चवर्ज्याःस्युःवेदनिन्दकएवच हस्तिगोश्वोष्ट्रदमकोनक्षत्रैर्यश्चजीवति पक्षिणांपोषकोयश्चयुद्धाचार्यस्तथैवच स्रोतसांभेदकश्चैवतेषांचावरणेरतः गृहसंवेशकोदूतोवृक्षारोपकएवच। श्वक्रीडीश्येनजीवीचकन्यादूषकएवच हिंस्रोवृषलवृत्तिश्चगणानांचैवयाजकः आचारहीनःक्लीवश्चनित्ययाचनकस्तथा कृषीजीवीशिल्पजीवीसद्भिर्निन्दितएवच औरभ्रिकोमाहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा प्रेतनिर्यातकश्चैववर्जनीयाःप्रयत्नतः। एतान्विगर्हिताचारानश्राद्धेयान्नराधमान्। द्विजातिप्रवरोविद्वानुभयत्रविवर्जयेदिति एषामर्थाः स्तेनोब्रह्मस्वान्यद्रव्यहारी तस्यपतितत्वेनोपादानात् नास्तिकानास्तिकधर्मफलमित्यभिमानिनस्तेभ्योवृत्तिर्येषांते जटिलोब्रह्मचारीअनधीयानस्तद्विशेषणम् अधीयानस्यश्राद्धेयत्वात् दुर्बालःखल्वाटकःकपिलकेशोवा दुश्चर्मेतिकश्चित् कितवोद्यूतासक्ताः पूगयाजकागणयाजकाः चिकित्सकाभिषजः देवलकाधनार्थंदेवार्चकाः देवार्चनपराविप्रोवित्तार्थीवत्सरत्रयम् असौदेवलकोनामहव्यकव्येषु गर्हितइतिवचनात्

(१) केकरइतिपाठान्तरम्॥

मांसविक्रयिणश्चापन्नपि विपणोमत्तजीवनकत्वेनेनैवनिषेधसिद्धौ-प्रत्योधनार्थमादेशकारी प्रतिरोद्धाविरोधी त्यक्ताग्निर्विहितत्याग-श्विनैवोभयाग्नित्यागी वार्धुषिःद्रव्यवृध्युपजीवीययासमर्घधान्य-मुद्धृत्यमहर्घ्यंयःप्रयच्छति सवैवार्धुषिकोनाम्नेति यच्चोच्चयी पशु-पालोनापदिवृत्त्यर्थः । परिवेत्ताऽकृतविवाहाधानेजेष्ठेभ्रातरि-कृतदाराग्निसंग्रहः निराकृतिरधीतनष्टवेदः अधीत्यविस्मृतेवेदे-भवेद्विप्रोनिराकृतिरिति देवलोक्तेःयस्त्वाधायाग्निमालस्याद्देवा-दीन्नेभिरिष्टवान् निराकर्त्तामरादीनांसविज्ञेयोनिराकृतिरितिवा ब्रह्मद्विट्ब्राह्मणद्वेषी नानाजातीयाअनियमकृतयोगणास्तन्मध्य-वर्त्तीगणाभ्यन्तरः ग्रामीणइतिकश्चित् कुशीलवोनटवृत्तिः अव-कीर्णीस्खलितब्रह्मचर्यः वृषलीपतिः । तथाच वंध्यातु-वृषलीज्ञेयावृषलीचमृतप्रजा चाण्डालीचरितायाचकुमारीयार-जस्वलेति । स्कन्दसंवादोक्तेः त्यस्याद्वैभार्यायाः उपपतिर्जारः । वाग्दुष्टोनिष्ठुरः । पुनर्भूरनेकविधात्पुत्रःपौनर्भवः भृतकोभृत्या-परिक्रीतोध्यापकः तेनैवाध्यापितस्तच्छिष्यःगुरुस्तेतिशूद्रस्येत्यनुष-ङ्गः अकारणमपातित्यक्तेनपित्रोगुरोस्त्वत्यागी ब्राह्मैरध्ययना-ध्यापनैर्यौनैर्वैवाहिकैःसंबन्धैःपतितैःसावित्रपतितैर्व्रात्यैश्चयःसंयो-गंगतःसविवक्षितः गरदोविषदोविप्रादन्येषांतस्यदानेमहापात-कित्त्वेनसंग्रहात् कुण्डंप्रष्टिपलानितावत्परिमितान्नभोजी जार-जान्नभक्षीत्यन्यः । समुद्रयायीनौकया वन्दीस्तावमानः । केकरो-ध्यार्धदृष्टिरितियावत् । मद्यपोद्राक्षादिमद्यपः । पापरोगीकुष्टा-दिनिन्द्यरोगी । अभिशस्तोवाच्यमुक्तः । दाम्भिकः पाखण्डकुटध-र्मधारी रसविक्रयीगुडलवणादिविक्रेता अग्रेदिधिषूपतिर्ज्येष्ठा-यामनूढायांकनिष्टोढातत्पतिरिति दूरतवृत्तिजीवकः । पुत्राचार्यो-

स्वरपाठकः । पुत्रानुशिष्टइतिकश्चित् । भ्रामरीभ्रमरवद्यौर्जकः । अपस्मारीतिकश्चित् । गृहसंवेशकोवाइ किंधर्मैवर्त्तमानः मूल्यो- गृहकारीत्यन्यः हस्तिगोश्वोष्ट्रदमकोदमनेनजीवनः नक्षत्रैर्ज्योति- षत्याजीवकः युद्धाचार्योयुद्धोपदेष्टातदुपायी स्रोतसांभेदकःस्रो- तोनिरोद्धातेषामाचरणेरतः सेतुकृत् दूतोदूत्यवृत्तिः वृक्षारोपकः- वृत्यर्थः श्वःक्रीडीश्वभिः क्रीडावान् कन्यादूषकोमूल्यादिनायोनि- विदारकः वृषलपुत्रोवृषलएवपुत्रोस्यनान्यः क्लीवोधर्मोद्यमशून्यः षण्ढस्योक्तत्वात् सद्भिर्निन्दितोऽकारणेपिअथवाक्लृप्तजीवीविशेषणं चोर्णवृताशुणैर्युक्ताभवेयुर्येपिकर्षकाः सावित्रीघ्नाःक्रियावन्तस्ते- राजन्के नराधमाइति धार्मिककार्षकाभ्यनुज्ञानात् चौरस्त्रि- कामिषपोषकः माहिषिकोमहिषीपालः व्यभिचारिणीपुत्रः महि- षीत्युच्यतेभार्यासाचैवव्यभिचारिणी तस्यांयोजायतेगर्भःसवैमा- हिषकःस्मृतइतिवचनात् परपूर्वाप्रागन्यस्मै दत्तातस्याःपतिःपरि- णेताद्वितीयविवाहेनसंस्कृत्येत्यपौनरुक्तांपुनर्वा प्रेतनिर्यातकोमू- ल्येनप्रेतहारकः अपांक्तेयानित्येषांपंक्तावपिनभोक्तव्यमित्यर्थः उभ- यत्रेतिदैवेपित्र्ये यमोपि काणाःकुब्जाश्चषण्ढाश्चकृतघ्नागुरुतल्प- गाः ब्रह्मघ्नासुरापाश्चस्तेनगोघ्नाचिकित्सकाः राष्ट्रकामान्तयोन्मत्ताः पशुविक्रयिणश्चये मानकूटास्तुलाकूटाःशिल्पिनोग्रामयाजकाः रा- जभृत्यश्चवधिरामूकखल्वाटपुंगवाः वाणिज्योमधुहर्त्तारोगरदावन दाहकाः समयानांचभेत्तारः प्रदानांयेनिवारकाः प्रष्टजोपनिह- न्तास्त्र्याप्रव्रजिताश्चये यश्चप्रव्रजिताज्जातःप्रव्रजावासितश्चयः स- मुद्रयायीवांताशीकेशविक्रयिणश्चये अवकीर्णीचवीरघ्नोगुरुघ्नःपितृ- दूषकः अस्यार्थः गुरुतल्पगः गुरुराजसुहृद्धूर्त्तमाधमजनस्त्रियःसु- तास्वसृसखीगछन्गुरुतल्पगउच्यते इत्येवंलक्षणः राष्ट्रकामान्नप-

धर्माभिलाषकः मानकूटाधान्यादिमानपात्रवञ्चकाः मधुहर्त्तारो-
माक्षिकचौराः प्रव्रज्योपनिवृत्ताः संन्यासिनःवृथाप्रव्रजितः पुत्रा-
नत्युत्पाद्यसंन्यासीप्रव्रज्यावसितोनवविधप्रत्यवसितोपलक्षकः वां
ताशीभुक्तंवमित्वालालसयापुनर्भोजी केशविक्रयीचामरादिवि-
क्रेता वीरघ्नस्त्यक्ताग्निः पुत्रहाशास्त्रपाठयिता। शासनाप्रदानाम्भृ-
तपुत्रस्यस्मृतिष्वदोषात् स्कन्दसंवादे। वर्जयेत्कुण्डगोलौतुना
स्तिकंरंगजीवनम्। जपहोमविरक्तञ्चशाकुनंराजसेवकम् चिकि-
त्सकञ्चगणकङ्कितवंहेतुवादिनम् वृथामिषपरित्यागिवृथापाकभु-
जौद्विजौ ब्राह्मणायेविकर्मस्थावैडालवृत्तिकाःशठाः रोगहीनाति-
रक्ताङ्गाःक्रूरोधूर्त्तपुरोहितौ अनध्यायेष्वधीयानाः सूचकश्चनियाम-
कः स्त्रीजितश्चकदर्यश्चसुदूष्यश्चाहितुण्डिकः ग्रामयाजीशूद्रया-
जीवेदसोमोपजीवकइत्यादि। अस्यार्थः कुंडगोलौप्रसिद्धौ रंगजी-
वीवस्त्रादिरञ्जकः शाकुनःपक्ष्युपजीवी हेतुवादीतर्कबलेनसर्वत्रसं-
शयकृत् वृथेतिश्राद्धादौमांसत्यागी एवंपाकरुचिः विकर्मस्थोनि-
षिद्धकर्मा वैडालव्रतिकःपारिभाषिकः तथाचयस्यधर्मध्वजोनि-
त्यंसुरध्वजइवोच्छ्रितःप्रच्छन्नानिचपापानिवैडालंनामतद्व्रतं तदस्या-
स्तीतिवैडालव्रतीकोलोकदम्भकइत्यर्थः। तथाच। धर्मध्वजीसदा-
लुब्धःछाद्मिकोलोकदंभिकः। वैडालव्रतिकोज्ञेयोहिंस्रः सर्वातिस-
न्धकइति शठोवञ्चकः। अनध्यायेष्वपूर्वपाठी सूचकोराजकर्णे-
जपः नियामकोविवादद्रष्टा कदर्यः परिभाषिकः यथा आत्मान-
न्धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्चपीडयेत्। लोभाद्यःपितरौभृत्या न्सकदर्य-
इतिस्मृतइति। सदूष्यःकुत्सिताचारः अहितुण्डिकःसर्पदन्तोत्पाटी
तद्ग्राहकश्चोपि। सदासेवीचखल्वाटः कुप्रतिग्रहकारकः अज्ञात
कुलगोत्रोयोहिन्नंद्यः शिल्पिकर्मकृत्। अव्रतानामुपाध्यायः काण्ड-

पृष्टाश्चयेद्विजाः। अयतिर्मोत्तवादीच चतुर्थाश्रमवर्जितः कुणपायुधजीवीच पुत्रप्रतिनिधिश्चयः। धर्माचारविहीनाये श्राद्धेष्वेतान्वि वर्जयेत्। अस्यार्थः अव्रतानामुपाध्याय इत्यत्तरादिशित्तकः काण्डपृष्ठा मातुलस्यसुतोद्वाही विप्रोयश्राद्धजीवकः। काण्डपृष्ठस्तुविज्ञेयः श्राद्धेयस्मातिनामिषमित्युक्तः। तथा द्विजशाघनिकायेच पुत्रप्रतिनिधिस्तथा सर्वेतेह्यविणाप्रोक्ताः काण्डपृष्ठानराधमाः। हारीतोपि शूद्रापुत्रश्चदत्तश्चये तथाक्रीतकासुतः। सर्वेतेमनुनाप्रोक्ताः काण्डपृष्ठाद्विजाधमा इति अयतिर्गृहस्थोमोत्तवादी मुक्तिशादेरतः तथाचब्रह्माण्डे। श्राद्धार्हगुणयोगेपिनैतेजातुकथञ्चन निमन्त्रणीयाश्राद्धेषु सम्यक्फलमभीप्सतेति। श्राद्धार्हगुणावेदाध्ययनादयः। शेषंस्मृतिभ्योविज्ञेयमित्यलं प्रपञ्चेन।

इ तिश्रीकृष्णमिश्रकृतौश्राद्धकाशिकायांसूत्रवृत्तौ
अत्तयतृप्तिप्रकरणं समाप्तम्॥
अष्टमी कण्डिका च समाप्ता।

इत्थंश्राद्धोपयोगि सर्वमभिधायइदानीं गृहस्थस्यकाम्य कर्मोचित्यात्श्राद्धेषु काम्यकालानुपचिक्रंसुः सूत्रमारभते॥

सू० अथकाम्यानिभवन्ति॥ १॥

श्राद्धानीतिशेषः तत्राथशब्दःकात्स्न्यार्थः। नकेवलन्तिथयएव काम्यकालाःकिन्त्वन्येपि स्मृत्युक्ताज्ञेयाइत्यर्थः। तथाच संक्रान्तिविषुवच्चैव विशेषेणायनद्वयं। व्यतीपातोजन्मर्क्षचंचन्द्र सूर्यग्रहौतथा तिथिनत्तत्रवाराश्च उद्दिश्याभ्युदयस्तथा। एतांस्तुश्राद्धकालान्वैकाम्यानाह प्रजापतिरिति। संक्रान्तिविषुवायनादित्यनयोः पुण्यातिशयेन विशेषोपादानात्। व्यतीपातस्त्रिविधः महाल्पनित्यभेदेन

तथाच सिंहस्थौगुरुभौमौच मेषस्थौचरविसितः । द्वादशीहस्तसंयुक्ताव्यतीपातो महांस्तुसः अल्पस्तु । श्रवणाश्विधनिष्ठा र्द्रानागदैवतमस्तकेयद्यमारविवारेणव्यतीपातः सउच्यते । इत्युक्तः नित्योनित्ययोगः अभ्युदयःशरीरोपचयादिः । अन्येपि स्मृत्यन्तरोक्तायोगाद्भातव्याः एतेषुश्राद्धविधानं स्मृत्यन्तरेभ्यउपलब्धव्यम् ग्रन्थगौरवभयान्नेहलिखितम् । ननुचाथशब्दोनस्मृत्युक्त कालस्यासंगृहीतत्वादत्र भाद्रपदीमारभ्यकिमिति श्राद्धं सूत्रकृताबुद्धिस्थ एवेत्यविरोधः । तस्मात्पौर्णमास्यामेवोपक्रमः श्राद्धषोडशकस्येतिप्रागुक्तम् । तथाच वायुपुराणं पुष्टिम्प्रजांस्मृतिंमेधां पुत्रानैश्वर्यमेवच । कुर्वाणःपौर्णमास्यान्तुसम्पूर्णं फलमश्नुते । प्रतिपद्धनलाभायेत्युपक्रम्य अमायाञ्चप्रयत्नेन श्राद्धङ्कुर्याच्छुचिःसदा । सर्वान्कामानवाप्नोति स्वर्गस्थानंसमश्नुतइति श्राद्धषोडशकम्प्रतीतं । प्रपञ्चितञ्चास्माभिरादि सूत्रइत्यलम्पौनरुक्त्येनेति । फलानितिथिष्वाह ॥

सू० स्त्रियोऽप्रतिरूपाःप्रतिपदि ॥ २ ॥

श्राद्धकृल्लभतइतिशेषः । अप्रतिरूपाः अद्वितीयरूपाः स्त्रियोभार्याः एतच्चकामनान्तरोपलक्षणम् । तथाचमनुः कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपांलभतेसुतामिति । वायुपुराणेपि प्रतिपद्धन लाभायलब्धञ्चास्यननश्यतीति । कन्यामिति याज्ञवल्क्यइत्यादि अत्रैतच्चिन्त्यते । मृतपितृकोजीवन्मातामहः किंषट्पिण्डकंश्राद्धङ्कुर्यादुतत्रिपिण्डकमिति । अत्रकेचिदाहुः द्विपार्वणस्यविहितत्वाज्जीवन्मातामहमतिक्रम्यापिकुर्वीतेति । तथाचमनुः म्रियमाणे तुपितरि पूर्वेषामेवनिर्वपेत् । विप्रवद्वापितंश्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् पितायस्यतुवृत्तःस्याज्जीवेद्वापिपितामहः पितुः सनामसङ्कीर्त्य कीर्तयेत्

प्रपितामहं । पितामहोवातच्छ्राद्धम् भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुरिति तदविचारितरमणीयं । अस्य चार्द्धश्लोकद्वयस्य साग्नेरन्वाहार्यादिनियतश्राद्धविषयत्वात् । तथाचनिगमः योवाजीवत्पितृणान्तांपिण्डस्यानद्दत्यके जीवतांवादेयमिति हिरण्यकेतुः । कस्माद्यान्नविधित्वाद्धश्राद्धत्वादिति । नन्वेवञ्जीवत्पितृकस्य होमान्तमनारंभोवेति कात्यायनेनान्वाहार्यादिनिषेधात्कथमेवमिति सत्यम् कात्यायनेनोक्तेर्वाजसनेयि मात्रनिषेधविषयत्वा दितरसाम्नीनांमनुवचनै जीवदतिक्रमस्यविहितत्वात् । किञ्चार्थान्तरंसूत्रस्यवाजसनेयि मात्रस्यपितास्वांशेजीवति तदाहोमान्तमनारंभोवाविकल्पितः । यदिचसंन्यासीपतितोवा जीवति तदावाजसनेयिनोपिजीवदतिक्रमः सूत्रकृतोभिप्रेतइति । तथाचकात्यायनः ब्राह्मणादिहतेताते पतितेसङ्गवर्जिते । व्युत्क्रमाच्चमृतेदेयं येभ्यएवददात्यसाविति । किञ्च नजीवत्पितृकःकुर्याच्छ्राद्ध मग्निमृतेद्विजः येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्यो दद्याच्चसाग्निकइत्यनेनसाग्निजीवत्पितृकस्यैवातिक्रमोविहितो ननिरग्नेरिति । अपिच दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धंश्राद्धंचापरपक्षिकं नजीवत्पितृकःकुर्यात्तिलैः कृष्णैश्चतर्पणमित्यादौपितृग्रहणम् जीवन्मातामहाद्युपलक्षणम्तेनापिजीवन्मातामहस्यनिषेधः अन्यच्च । उद्वाहेपुत्रजननेइत्यत्रापिपिण्डग्रहणेनापरपाक्षिकन्नविहितम् । यत्तु जीवत्पितरिवैपुत्रः श्राद्धकालंविवर्जयेत् तेषांवापिपितादद्यात्तेषामेके प्रचक्षतेइतिहारीतोक्तिः यच्च पितुः पितृभ्योवाददात्यपितेत्यपराश्रुतिरिति। कात्यायनादिभिरुक्तम् तत्सपिण्डीकरणविषयमाभ्युदयिकविषयंवा तथाच हदीतीर्थेच सन्न्यस्तेताते चपतितेसति । एभ्यएवपितादद्यातेभ्योदद्यात्स्वयंसुतःयत्पुनः पितरोयत्रपूज्यंतेतत्रमातामहध्रुवम् अविशेषेणकर्तव्यं-

विशेषान्नरकं व्रजेत् यत्र पिण्डास्तु: पङ्क्तिस्थितिरित्यादिवचनम् वृद्धमातामहश्राद्धविधायकं तन्मातृवर्गद्वयविषय मित्यविरोध:। तस्माज्जीवन्मातामहकस्तु: पितृवर्गोद्देशेनैव त्रिपिण्डकं श्राद्धमित्युचितं तथाचस्मृति:। पितृवर्गेमातृवर्गे तथामातामहस्यच जीवेत्तु-यदिवर्गादौतद्वर्गं तु परित्यजेत्। चशब्दोमातामहीसंग्रहार्थ: प्र-जापतिरपि संक्रान्त्या बुपरागेचपर्वोत्सवमहालये। निर्वपेद्दत्वपि-ण्डांस्त्रीनितिप्राह प्रजापतिरिति। अतएवप्राप्तैकवर्गं श्राद्धस्यत्र-योदश्यांनिषेध:। श्राद्धंनैकस्यवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेदिति एव-मन्यपंक्तावपि। अत्रचजीवेत्तु यदिवर्गादावित्यनेन वर्गादावेवजी-वतोनातिक्रमो नजीवत्पितामहा देरपीत्यर्थादुक्तम्। तेनमृतपि-तृकोजीवत्पितामहादिकमति क्रम्यापिदद्यादित्यर्थ:। तस्मान्निर-ग्निजीवत्पितृकस्य सपिण्डनाभ्युदयिक श्राद्धयोरेवसाग्नेस्तु सर्वं श्राद्धेषुजीवदतिक्रमेण श्राद्धं नेतरत्रेतिचतुरस्रम्॥

मू॰ द्वितीयायांस्त्रीजन्म॥ ३॥

श्राद्धकर्तु:स्यादितिशेष: स्त्रीजन्मेतिकन्याजन्मेत्यर्थ:। तथाच मनु: कन्यकास्तुद्वितीयायामिति उपलक्षणञ्चैतत्। तथाचवायु पुराणम् द्वितीयायान्तुय:कुर्यो द्विपदाधिपतिर्भवेत्। मार्कण्डेयोपि द्वितीयाद्विप्रजाप्रदेति। कन्यावेदिनइति याज्ञवल्क्यइत्यादि क-न्यावेदीजामाता।-अत्रैतच्चिन्त्यते किमत्रपितामहादि तिथौपौ-त्रेण श्राद्धङ्कार्यमुतनेति। तत्रकेचिधिकाराभावान्नेत्याहु: तदयुक्तम् विहितत्वात्। तथाचस्वल्पमात्स्यं नान्दीमुखानामप्रत्यब्दं कन्याराशिङ्गतेरवौ पौर्णमास्याञ्चकर्तव्यम् वाराहवचनंयथेति। नान्दीमु-खा:पितामहादय: चकारादन्यतिथावपि। तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्य:

कृष्णपूर्णेन्दुपञ्चम्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः। कामिकान्तुवरं पुत्रं लभते नात्र संशयः। तथाच कार्ष्णिपुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् तस्मात्तीं स्तत्रविधिना तर्पये त्पायसेन त्विति। पूर्णेन्दुप्रौष्ठपदी अयन्तु विशेषः पितृपूर्वमिति॥

मू० अष्टास्तृतीयायाम्॥ ४॥

श्राद्धकर्त्तुरिति शेषः। उपलक्षणञ्चैतत् तथाच मनुः। तृतीयायां बन्धिन इति वायुपुराणेपि नराधिनां तृतीयाच श्रत्रुघ्नी पापनाशिनीति। अत्रैतदुच्यते भरण्यादावत्र किमपिण्डकं स्यादुत नेति। तत्र निषेधादपिण्डकमित्येके तन्न तिथिनिमित्तकत्वात् तथाच नक्षत्रयोगादियुक्तेपि तद्दिने पिण्डपातनम्। तथा तिथिनक्षत्रयोगेषु प्राधान्यन्तु तिथेः स्मृतं। तिथिमूलानि सर्वाणि यथा द्रव्येगुणादिकमिति। अन्तु भरण्यादौ तन्निषेधः सनक्षत्रादिनिमित्तकविषयः प्रपञ्चितन्तदादिसूत्रे॥

मू० चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः॥ ५॥

कर्त्तुः स्युरिति शेषः। क्षुद्रा अजादयः। उपलक्षणञ्चैतत्। तथाच वायुः। श्राद्धञ्चतुर्थ्यां कुर्वाणः शशिशिक्षुद्रांश्च पश्यतीत्यादि अत्रैतच्चिन्त्यते किमत्र मातृतिथौ मातृश्राद्धं पृथक् स्यादुत नेति। तत्रैके आहुः। अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायाञ्च क्षयेहनि। मातुः श्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सहेति महालये गयाश्राद्धे वृद्धावन्वष्टकासु च नवदैवतमत्र स्याच्छेषं षाड्पौरुषं विदुः चतुर्विंशतिमतेपि। सर्वेभ्यश्च पितृभ्यश्च तत्पत्नीभ्यस्तथैव च पिण्डांस्तेभ्यः पृथग्दद्यात्सदा भाद्रपदे द्विज इति स्मृतिसमुच्चयेपि पृथक् श्राद्धं तु मातृणां प्रकर्त्तव्यं विचक्षणैः। नवम्यां पितृपक्षे तु वृद्धौ तीर्थे महालये स्मृतार्थसारेपि तत्र मा-

तृश्राद्धम्पृथक्प्रशस्तमिति रेणुरपिमातुर्गयाष्टकाद्वृद्धौस्मृताहेचम-
हालये अत्रश्राद्धंपृथग्देयंतन्त्रंचानुगतापदीति अयंविशेषःमृतेपि-
तरितमूर्ध्वंकजीवतितुमृतवर्गस्यैवेति पृथक्श्राद्धंजीवत्पितृकस्यने
तरकेनवमेविषयमितरन्ये ।

मू० पुत्राःपञ्चम्याम् ॥ ६ ॥

कर्त्तुःस्युरितिशेषः पुत्रशब्दःपुन्नामनरकत्रःपुत्रहेतुः पूर्णाति-
र्थित्वात् । तथाचमनुः ।पञ्चम्यांशोभनान्सुतानिति उपलक्षणंचै-
तत् तथाचवायुः पञ्चम्यांचैवकुर्वाणःप्राप्नोतिमहतींश्रियं मार्कण्डे-
योपि श्रियमाप्नोतिपञ्चम्यामिति अन्येके मातुःक्षयाहेपार्वणंस्या-
दितप्राहुः तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यःपितृपक्षेत्वमायांवापितृमातृक्षये-
यदि पितुस्तुपार्वणंकुर्यादेकोद्दिष्टंतुमातृकं तथापितुस्तुपार्वणंकु-
र्यादेकोद्दिष्टंतुमातृकम् तथापितुस्तुपार्वणंकुर्यात्प्रेत पक्षेमृतस्यतु
पितृभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टंसदैवहि प्रेतपक्षेतिथिर्यस्यपितुरेक-
स्यपार्वणम् मातृभ्रातृपितृव्याणामेकोद्दिष्टंसदैवहीत्यादिवचनेभ्यः
तदयुक्तम् एकोद्दिष्टस्यसापत्नविषयत्वेनाविरोधात् तथाचपुराण-
समुच्चये अमायाञ्चक्षयोयस्यप्रेतपक्षेतथाभवेत् निरग्निरपिकु-
र्वीतमातापित्रोस्तुपार्वणम् अनग्निःपार्वणंयोनमातापित्रोःक्षयेह-
नि करोतिबुद्धिमोहेनसभवेत्पितृघातकः जमदग्निरपि आपा-
द्यसहपिण्डत्वमौरसोविधिवत्सुतः कुर्वीतदर्शवच्छ्राद्धंमातापित्रोः
क्षयेहनि गौतमोपि आषाढ्याःपंचमेपक्षेप्रेताख्येतुक्षयोयदि पा-
र्वणन्तत्रकुर्वीतवर्जयित्वाचदैहशौम् हेमाद्रावपि सपिण्डीकरणादू-
र्ध्वंपित्रोरेवहिपार्वणम् पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टंसदैवहीत्य-
लंप्रसङ्गेन ॥

मू० षष्ठ्यांद्यूतर्द्धिः ॥ ७ ॥

कर्त्तुः स्यादिति शेषः ऋद्धिर्द्यूतविजयः उपलक्षणञ्चैतत्। तथाच वायुः षष्ठ्यां श्राद्धं तु कुर्वाणो द्विजास्तं पूजयन्ति हि मार्कण्डेयेऽपि षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नर इति अत्र विशेषः पुराणसमुच्चयेऽपि एकमातृद्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ मातुः श्राद्धन्तु कुर्यातां षष्ठ्यां पुत्रावुभावपि स्मृतिसमुच्चयेऽपि देयं श्राद्धन्तु षष्ठ्यां तैर्यैर्द्वरं शायनाः सुताः चैविराश्च पितुश्चादौ दद्युः पश्चात्तु बीजिनः अनेकमातृकस्य विशेषो गालवेनोक्तः अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपक्षिके। अर्घदानं पृथक्कुर्यात्पिण्डमेकं सनिर्वपेदिति।

मू० कृषिः सप्तम्याम् ॥ ८ ॥

कर्त्तुः स्यादिति शेषः उपलक्षणञ्चैतत् तथाच वायुः कुरुते यस्तु सप्तम्यां श्राद्धानि सततं नरः महामन्त्रमवाप्नोति गणानां चाधिको भवेत् मार्कण्डेयेऽपि गणाधिपत्यं सप्तम्यामिति अत्रैतन्निरूप्यते रजस्वलायां पत्न्यामचश्राद्धं कार्यं नवा। तत्रैके आहुः नेति तथाच। श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला। श्राद्धं तत्र न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यम्पञ्चमेऽहनीति तन्न मृताहे चपुत्रपत्न्याः स्वयङ्कर्त्तृकनिषेधपरत्वात् तथाच गौतमः न पुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्त्तुराब्दिके। रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेऽहनीति।

मू० वाणिज्यमष्टम्याम् ॥ ९ ॥

कर्त्तुः स्यादिति शेषः वाणिजशब्देन यथा वणिजोऽनेकलाभः सथाष्टमीश्राद्धेनानेकफलमित्यर्थः तथाच वायुः संपूर्णां वृद्धिमाप्नोति योऽष्टम्यां कुरुते नरः मार्कण्डेयेऽपि अष्टम्यां वृद्धिमुत्तमामिति उपलक्षणं चैत् तेन गयाफलमपीत्यर्थः। तथाच ब्रह्माण्डे आषाढ्याः

पंचमेपक्षे गयामध्याष्टमीस्मृता त्रयोदशीगजच्छायागयातुल्यन्तुदैतृकमिति अत्र तदुच्यते किमपरपक्षिकंश्राद्धं सूतकान्तेस्यादुतनेति तत्रैकआहुः मासिकेऽब्दे तु सम्प्राप्ते अन्तरामृतसूतके वदन्तिशुद्धैतत्कार्यं दर्शेऽपिविचक्षणइत्यादि वचनान्मासिकाब्दिकयोरेवाशौचान्तेविहितत्वादपरपाक्षिकत्वेन तदयुक्तम् अस्यापिविहितत्वात् तथाचपुराणसमुच्चये पक्षश्राद्धे समारब्धेसूतकन्निपतेद्यदि समाहूताहिपितरःसूतकान्तेविसर्जयेत् यदिनैवंनरःकुर्यात्सूतकान्तेक्षमापनम् प्राग्दत्तानिमनुष्येणश्राद्धान्यसुरतृप्तये इति पक्षश्राद्धइत्यापरपक्षोपलक्षणम् दर्शश्राद्धंगोपि शुचीभूतेनदातव्यं-यातिथिःप्रतिपद्यते सातिथिस्तस्यकर्त्तव्यानत्वन्यावैकदाचनेति ।

मू० एकशफन्नवम्याम् ॥ १० ॥

कर्तुःस्यादितिशेषः एकशफा अश्ववेसरादयस्तेषांद्वन्द्वमेकशफम् समूहेत्युपलक्षणं चैतत् तथाचवायुः श्राद्धं नवम्यां कृत्वा तुऐश्वर्यंस्त्रीषुकांक्षतेति स्त्रियोनवम्यामाप्नोतीति मार्कण्डेयः अत्रैतत्संदिह्यते जीवत्पितृकःकिम्मातुः श्राद्धन्नवम्याङ्कुर्यादुतनेति तत्रैकेआहुः अमाश्राद्धङ्गयाश्राद्धं श्राद्धंचापरपक्षिकम् नजीवत्पितृकःकुर्यात्तिलैःकृष्णैर्नचेतिचेत् इत्यादिवचनान्निरग्निर्नेति अन्येत्वाहुः । अन्वष्टक्यस्यविहितत्वात्कुर्वीतेति तदेतद्विचारणीयम् नजीवत्पितृकशब्देनकिम्मुख्यजीवत्पितृकमातृविषयापरपाक्षिकश्राद्धस्यैवनिषेधः आहोस्विज्जीवत्पितृकशब्देनजीवन्मातामहादुपलक्षकेन जीवद्वर्गश्राद्धनिषेधः तत्रयदिजीवत्पितरिमुख्याधिकारिणोदानाभावाच्छ्राद्धमात्रस्यैवनिषेधइत्युच्यते तदाजीवेत्सयदिवर्गोऽतोतद्वर्गंतुपरित्यक्तेदित्यस्मृतवर्गश्राद्धविधायकस्यवैय्यर्थ्यंस्यादन्यपक्षया-

द्वेपि मातृश्राद्धस्याकरणाप्रसङ्गस्य सत्त्वात् अथत्वयाहत्वे न तत्कर्त्तव्यं तर्हि मृतवर्गविधायकवचनस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेव यदि जीवत्पितृक-शब्देन जीवद्वर्गश्राद्धनिषेधः इत्युच्यते तर्हि मृतमातृकेसदाचारप्रा-प्ताकरणस्य परित्यागस्यादिति तस्मात्कथमत्रसमाधिः उच्यते य-द्यपि धर्मजिज्ञासमानानांप्रमाणम्परमंश्रुतिः द्वितीयंधर्मशास्त्रं-तु तृतीयंलोकसंग्रह इति पराशरेण लोकसंग्रहस्य प्रमाणमुक्तम् तथा-पि स्मृतिसदाचारयोर्वाधे श्रुतिविरोधं विनास्मृतिवाधस्यान्याय्यत्वं-स्मृतिविरुद्धाचारस्य वाधोन्याय्य इत्युक्तम्। तथाचचतुर्विंशतिमतम् स्मृतिर्वेदविरोधेन परित्याज्या यथाभवेत् तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृति-वाधात्परित्यजेत्। वसिष्ठोपि श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तदविरोधि-शिष्टाचारः प्रमाणमिति तस्मात्सर्वोपि जीवत्पितृको मृतमातृवर्गं न-वमीश्राद्धे स्त्रीकुर्यादित्यर्थः तथावचनमपि अन्वष्टक्यां गयाप्राप्तौ-सत्यांयच्च मृतेहनि मातुःश्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति गया-प्राप्तः प्रासङ्गिकोनत्द्दूदेशतः। ननु चैवमन्वादग्रादौ सर्वत्र जीवत्पि-तृकः कुर्यादिति न च वाच्यम् अन्वष्टकादिकालत्रयस्यैव विशेषविधे-रितरत्र निषेधसिद्धेः यत्त्वन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतमि-ति नवदैवतमुक्तम् तत्साग्नेरन्वष्टकात्रयविषयम् जीवन्मातामही-विषयं वा नवम्यां त्रिपिण्डकादिनिवारकं वा अतश्चात्र विदैवत्यादि कं यथाधिकारङ्कर्त्तव्यमितिसिद्धं। अन्यथा जीवत्पितृकोऽवत्वया-हादिकं कुर्यान्मृतमातृको नवम्यां नित्यनुचितापत्तेः एवमेकादशा-हादावपि नियतश्राद्धेष्वेवगन्तव्यमिति सर्वं समञ्जसं द्वादशदैवत्यं-चात्र प्रपञ्चितमस्माभिरादिसूत्र इति नात्र पुनरुक्तम्। निमित्तवत्त्वे-त्वत्रप्रतिनिमित्तंश्राद्धानि कुर्यात्। तथाच कात्यायनः। देवहनि-निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे। नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्ता-

त्पत्त्यनुक्रमात्। यत्तु नैकःश्राद्धद्वयंकुर्यात्समानेह्नि कुत्रचिदितिप्र-
चेतसोक्तोनिषेधः सएकनिमित्ते नैवपुनःकरणविषयः। तथाचजा-
वालः। श्राद्धंकृत्वातुतत्रैवपुनःश्राद्धन्नतद्दिने नैमित्तिकन्तुकर्त्त-
व्यन्निमित्तानिक्रमेणत्विति।

मू० दशम्यांगावः ॥ ११ ॥

गावइतिद्विशफाद्युपलक्षणम्। तथाचमनुः दशम्यांद्विखुरंव-
हुः। वायुरपि। कुर्वन्दशम्यांतुनरोत्रा ह्मींश्रियमवाप्नुयादिति अत्र-
गवांसर्वसम्पत्तिमूलत्वात्तदभिधानेन दशम्यांप्राशस्त्यंसूचितम्।
तथाचपुराणसमुच्चयेप्रशस्ताः पूर्णिमामुख्यास्तिथयःषोडशैवताः।
तासांश्रेष्ठतमाप्रोक्तादशमी श्राद्धदायिनामिति दशम्यांपूर्णकाम-
तामिति मार्कण्डेयः गवांसम्पत्तिमूलत्वाच्छ्रुतिराह। गौर्वाइदं
सर्वंबिभर्त्तीति दुग्धाज्यादिनादेवादितृप्तेरित्यर्थः तदुक्तं ह्यग्नौ-
प्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्न-
न्ततःप्रजाइति। अत्रैतदुच्यते पार्वणैकोद्दिष्टयोरेकदिनसम्भवेकिं-
म्पार्वणंपूर्वंकर्त्तव्यमुतैकोद्दिष्टमिति तत्रैकआहुः। यद्येकत्रभवेत्ता-
वदेकोद्दिष्टन्तुपार्वणम्। पार्वणंत्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टंसमाचरे-
दिति जावालोक्तत्वात्पूर्वंपार्वणमिति। तन्न। पाठादर्थस्यबलव-
त्त्वात् अतश्चैकोद्दिष्टंनिर्वर्त्यपार्वणंसमाचरेदितितत्रान्वयः।
तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यःएकाहिकेसमुत्पन्ने पार्वणे चक्षयाहिके प्राक्
क्षयाहंप्रकुर्वीतपश्चात्पाकेनपार्वणम्। अन्यच्च दर्शक्षयाहआस-
न्नेकथंकुर्वंतियाज्ञिकाः। पूर्वंक्षयाहंनिर्वर्त्य पश्चाद्दर्शंसमाचरे-
त्। अथवापार्वणस्यपूर्वमुक्तिःपित्रोःपार्वणविषयः एकोद्दिष्टस्य-
पश्चादुक्तिःसपिण्डैकोद्दिष्टविषयेयुक्तमेव नचैकपाकेनश्राद्धद्वय-

माशङ्कनीयम् । एकपाकेन च:कुर्यादेकोद्दिष्टन्नपार्वणम् स्वभवेद्वाम्यथाराष्ट्रोविष्टाशौसमजन्मखितितेनैवोक्तत्वात् ।

मू० परिचारकाएकादश्याम् ॥ १२ ॥

भवन्तीतिशेषः परिचारकादासाद्युपजीविनः । उपलक्षणञ्चैतत् तथाचमनुः । एकादश्यान्तथाकुर्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतानिति वायुरपि वेदांश्चैवाप्नुयात्सर्वान्विप्राणांसंपदन्तथा । एकाश्यांपरं स्थानमैश्वर्यंसन्ततिन्तथेति । अत्रैतच्चिन्त्यते अपुत्रादीनामेकोद्दिष्टेत्रकिन्तिथिनियमोस्ति वानवेति तत्रैकआहुः संबन्धिबान्धवादीनामकोद्दिष्टंमदैवहि । अपुत्रायेमृताकेचित्पुरुषावा स्त्रियोपिवा तेषामपिचदेयंस्यादेकोद्दिष्टंनपार्वणम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वंयत्र यत्रप्रदीयते । भ्रात्रे भगिन्यैपुत्रायस्वामिने मातुलायच मित्रायगुरवेश्राद्धमेकोद्दिष्टं महालयइति कात्यायनापस्तंबादि वचनान्महालयेयत्रतत्रापीति । तदयुक्तं तिथिनियमस्योक्तत्वात् तथाचपुराणसमुच्चये अपुत्राणाञ्च वन्धूनामृत्विगाचार्ययोर्गुरोः । एकोद्दिष्टंसदाकार्यंपितृपक्षे विशेषतः । नपार्वणेऽधिकारोस्तियेषाङ्कन्यागतेरवौ । एकादश्यांतुकृष्णायां तेषांश्राद्धं समाचरेत् अन्यच्च एकादश्यांनकुर्वीत एकोद्दिष्टानिकृत्स्नशः । यस्माद्दिदैवतौविष्णुः पितृवर्गस्यनित्यशः । वृद्धशातातपोपि पितृस्वसृमातृस्व सुरादिपितृव्यभ्रातृमातुलैः अनपत्यासुभार्यासु एकोद्दिष्टं समाचरेत् । मातुलोभागिनेयाश्चस्वस्त्रीयोभ्रातृजस्तथा । श्वशुरश्चगुरुश्चैव सखामातामहस्तथा एतेषाञ्चैवभार्याणांस्वसुर्मातुः पितुस्तथा । श्राद्धमात्रन्तुकर्तव्यमितिवेदविदांस्थितिरिति । भागिनेयःपितृव्यपुत्रीपुत्रइत्यपौनरुक्त्यं मातामहःसपत्नमातृ पितासाग्नेरप्यत्रैकोद्दिष्टमेव ।

तथाचपुराणसमुच्चये अग्निमन्तोद्विजायोतु तेषांकन्यागतेरवौ । पितृव्यभ्रातृ वन्धूनामेकोद्दिष्टम्प्रशस्यतइति ॥

मू॰ धनन्धान्यम्पुत्त्रपशून्रौप्यं हिरण्यन्द्वादश्याम् ॥ १३ ॥

कर्तुःस्यादितिशेषः धनंरजतादि । तथाचमनुः द्वादश्यांजातरूपन्तुरजतंरूप्यमेवचेति । उपलक्षणञ्चैतत् तथाचवायुः द्वादश्यां जनलाभञ्चराज्यमाहुर्वसूनिचेति । अत्रैतदुच्यते दैववशात्पित्रोः क्षयाहैक्येकथंक्रमइति । तत्रकार्ष्णाजिनिः पित्रोःश्राद्धे चसम्प्राप्तेनवे पर्युषितेपिवा पितृपूर्वंसुतःकुर्या दन्यत्रासन्नियोगतः । अन्यत्रसपिण्डश्राद्धेषु आसत्तिःसंवन्धासत्तिःसंवन्धनैकट्यंक्रमेणेत्यर्थः।तथाचऋष्यशृङ्गःभवेदादिसपिण्डानान्तन्त्रेणश्रपणन्तथा । संवन्धासत्तिमालोच्यतत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेदिति। ननुदंपत्योःक्षयाहैकिमेकपाकेनोत-पृथक्पाकेनश्राद्धद्वयमिति।तत्रके एककालेगतासूनां वहूनामथवा द्वयोरित्यादिना एकपाकेनेत्याहुः । तदयुक्तम् तस्यएककालविषयत्वात् अन्यदैकदिनेतुपृथग्विधिः। तथाचपठन्ति मातापितृमृताहैक्यंकालेनापिभवेद्यदि । पृथक्पाकंपितुःश्राद्धं मातुश्चतदनन्तरमिति सपिण्डान्तुनृसिंहपुराणे । एकेनैवतुपाकेन सपिण्डानांमहालये तन्त्रेणश्रपणङ्कुर्याच्छ्राद्धं ददात्पृथक्पृथगिति । विष्णुधर्मोत्तरेच प्रेतपक्षेगयायाञ्च गतासूनांसमेहनि । तन्त्रेणश्रपणङ्कुर्याच्छ्राद्धन्दद्यात्पृथक्पृथगिति ॥

मू॰ कुप्यंज्ञातिश्रैष्ठ्यञ्चत्रयोदश्याम् ॥ १४ ॥

कर्तुः स्यादिति कुप्यंहेमरजतेभ्योन्यधातुजम् । उपलक्षणञ्चैतत्

तथाचमार्कण्डेयः । प्रजांमेधाम्पशून्पुष्टिम् स्वातन्त्र्यंद्दद्विमुत्तमाम् दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तुत्रयोदशीमिति । ननुचत्रयोदश्यांकृष्णापक्षे यःश्राद्धङ्कुरुतेनरः । पञ्चत्वंतस्यजानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितमिति अङ्गिरसाश्राद्धस्यैव प्रतिषिद्धत्वात्कथंफलश्रुतिरितिउच्यते तस्यैकत्रवर्गश्राद्ध विषयत्वादित्यदोषः । तथाचकार्ष्णाजिनिः श्राद्धं-नैकस्यवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् । अतृप्ताअस्यये‌ऽत्रस्युःप्रजांहिंसंति तत्रतद्गतिअत्रैतच्चिन्त्यत्ते । किमनुगमनमृतानां स्वमृताहेश्राद्धं स्यादुतभर्तृमृताहइति । तत्रकेचिदाहुः मासपक्षतिथिस्पृष्टे यस्मिन्याम्रियतेहनि । प्रत्यब्दन्तत्तथाभूतंक्षयाहं तस्यतद्विदुरित्यादि वचनात्स्वमृताहएवेति।तदयुक्तम् भर्तृक्षयाहेविहितत्वात् तथाच पुराणसमुच्चये अग्रतःपृष्ठतोवापितद्भक्त्या म्रियतेतुया । तस्याः श्राद्धम्प्रदातव्यम्भर्तुरेवक्षयेहनि । रेणुरपि एकचित्यांसमारूढाद्वितीयेह्निपतिव्रता । तस्याःपिण्डोदकम्पुत्रः प्रकुर्यात्पितृवासरे । पठन्तिच प्रत्यक्षेवापरोक्षेवातद्भक्त्याम्रियतेतुयः । तस्याःश्राद्धम्प्रकुर्वीत भर्तुरेवक्षयेहनि । अत्रैतत्सन्दिह्यते भर्तृक्षयाहेकिन्तस्यापृथक्पिण्डतैक पिण्डेद्वयोरुद्देशः । तत्रलौगाक्षिः मृतेहनिसमासेन पिण्डनिर्वपणम्पृथक् । नवश्राद्धन्तुदम्पत्योरन्वारोहणएवतु अस्यार्थः। दम्पत्योरन्वारोहणेमृताहेसमासेनपिण्डनिर्वपणं नवश्राद्धम्पृथगित्यन्वयः नवश्राद्धंषोडशोपलक्षणम् । समासःपाकाद्यैक्यन्तुशब्दोविशेषः ततश्च दम्पत्योरेकचि तान्वारोहणे षोडशश्राद्धेष्वेवपृथक्पाकैः पिण्डौअन्यत्र पाकैक्येनैकपिण्डेद्वयोरुद्देशः मृततिथौभिन्नेत्वाब्दिक प्रेतश्राद्धयोः पृथक्पिण्डएवेति। निश्चितप्रेतदिनेत्येव शब्दार्थः । तथाच एकचित्यांसमारूढौ दम्पतीनिधनंगतौ । पृथक् श्राद्धन्तयोः । कुर्यादोदनञ्चपृथक्पृथगिति तथा। एकचित्यधिरोहेच तिथिरेकै

वजायते एकपाकेनैकपिण्डेद्वयो गृहीतनामनीइति देशकालद्रव्य-
देवकर्त्तृक्रोतान्विकोविधिरितिच । अत्रैके भर्तु:चयाहेसर्वासामेव
पृथक्पिण्डइत्याहु: । तन्न तस्यपतिव्रताविषयत्वात् तथाचभृगु:
यासमारोहणङ्कुर्यात्तु श्चित्यांपतिव्रता । तांमृताहनिसंप्राप्ते पृथक्
पिण्डेनियोजयेत् । प्रत्यव्दञ्चनवश्राद्धं युगपत्तुसमापयेत् । अपिच
पुराणसमुच्चये । याकाचिन्म्रियतेनारी पत्यासहपतिव्रता तस्या:
श्राद्धंपृथक्कुर्यादेकोद्दिष्टंविधानत: । विधानतइति युगपत्समा-
पयेदितिच । भर्तु:चयाहेपूर्वं भर्तुर्द्धिजोपवेशनंपश्चात्स्त्रिया इत्ये-
वंक्रमेणैकदैवतसर्वश्राद्धमित्यर्थ: । पतिव्रातत्वात् तथा अथकेचि-
न्नेच्छन्तिपृथक् श्राद्धन्तुयोषितां । वदन्तिपतिनासार्द्धंमूढास्तेमेम-
तेनतु संपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्कर्मविधीयते । नवालिशानांतेषां
वैग्राह्यंवाक्यमजानतां पृथक्श्राद्धंचमातृणां कर्तव्यंवाप्रदक्षिण-
मिति । पठन्ति परदेशेस्तोभर्ताश्रुत्वानारीपतिव्रता तिथिरेकाशि-
शुद्धैस्यात्पिण्डन्दद्यात्पृथक्पृथगिति । अत्रविशेष: अनेकस्त्रीभिर-
नेकभृत्यैर्वास्वामिना सहस्नेहान्मरणे पाकैक्यं नैव स्वामिगोत्रेणैव
पृथक्पिण्डदानंकर्तव्यम् । तथाचपुराणसमुच्चये मृतानामथभृत्या-
नांभार्याणांपतिनासह । तन्त्रेणश्रपणङ्कृत्वा श्राद्धंस्वामिक्षयेहनि
श्राद्धम्पृथक्पृथक्कुर्यात्स्वामिगोत्रेणकृत्स्नश: । स्वामिचित्यधिरोहे
णभृत्या:तस्यस्वगोत्रतइति । भृगुरपि एककालेगतासूनां बहूना-
मथवाद्वयो: तन्त्रेणश्रपणंकृत्वा श्राद्धंकुर्यात्पृथक्पृथक् । पूर्वकस्य
मृतस्यादौद्वितीयस्यतत: पुन: । तृतीयस्यतत:कुर्यात्सन्निपातेष्व-
यंक्रम: पूर्वकस्यमृतस्येति ज्येष्ठानुक्रमेणलघुना मुत्तमाधमक्रमेण-
त्यर्थ: । यत्वेकचित्यांसमारूढाविति वचनेपृथक्पिण्डदानमुक्तम्
तदेकपतिव्रतस्त्रीविषयमित्यविरोध: । स्मृत्यर्थसारे सहदहनेतुपि-
ण्डश्राद्धादौ पाकैक्यङ्कालैक्यङ्कर्तव्यमिति ।

मू॰ युवानस्तत्र म्रियन्ते शस्त्रहता-स्तत्र चतुर्द्दश्याम् ॥ १५ ॥

युवानो ये म्रियन्ते ते शस्त्रहताश्च तत्रापरपक्षे चतुर्द्दश्यामेकोद्दिष्टम्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तथाच स्मृतिचन्द्रिकायां । चतुर्द्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणं कृते । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छस्त्रेण घातिन इत्यादि । मार्कण्डेयोपि युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः तेन कार्यं चतुर्द्दश्यां तेषां तृप्तिमभीप्सतेति । ननु चात्र शस्त्रहतस्यैव नान्यस्येति मिताक्षरादिनिबन्धकृद्भिर्नियमितत्वात्कथं युवान इत्युक्तम् । तत्र च हड्डयाज्ञवल्क्यः । श्राद्धदाने चतुर्द्दश्यां विना शस्त्रहतं मृतम् । ज्येष्ठपुत्रो विनश्येत पितृणाञ्चाप्यधोगतिरिति अतो युवान इति त्रयोदश्यां योजनीयमिति चेन्नैवम् युवशब्दस्य विशेषादिना दंशसर्पहताद्युपलक्षकत्वात् । तथाच हड्डयाज्ञवल्क्यः । मृत्काष्ठोपललोष्टेषु विद्युद्दव्यालविषादिभिः नखिदंष्ट्रिविपन्ना ये तेषां शस्ता चतुर्द्दशी जलादिषु विपन्ना ये वन्हौ वा करकाग्निताः पक्षिसर्पविपन्ना ये तेषां शस्ता चतुर्द्दशी कण्ठपाशविपन्ना ये योगिनो चापमृत्युना लूताद्दष्टिविपन्ना ये विप्रशापहताश्च ये शीतवातविपन्ना ये शस्त्रघातहतास्तथा पापमृत्युहता ये च तेषां शस्ता चतुर्द्दशी । अथवा युवानस्तत्र म्रियन्ते इति पाठस्तु त्रयतस्त्रयोदश्यां श्राद्धं प्रशस्तम् तस्मात्तद्गृहे युवानो न म्रियन्त इत्यर्थस्त्रयोदश्यामेव । तथाच महाभारते जीतो नांतु नरश्रेष्ठः कुर्याच्छ्राद्धं त्रयोदशीम् नावश्यन्तु युवानो-स्यममादायत निग्रह इति शस्त्रहत इत्येकत्ववन्तात्रैकपार्वणं सूचयति तेन पित्रादिचये शस्त्रहते पार्वणमित्यर्थः अत्रैके आहुः । त्रयाणामपि शस्त्रहतत्वे पृथक्पृथगेकोद्दिष्टमेवेति तदयुक्तम् । पार्वण-

स्यैवातिदेशात् तथाचस्मृतिदर्पणे एकस्मिन्वाद्वयोर्वापिविद्गश्च्छ-स्त्रेणवामृतौ एकोद्दिष्टंसुत:कुर्याच्चयाणांदर्शवद्भवेत् तथापिबा-दयस्तयोयस्यशस्त्रघाताद्यनुक्रमात् ससुत:पार्वणंकुर्यात्पित्रादेर्न-पृथक्पृथगिति एकोद्दिष्टमितिशेष: स्मृतिचन्द्रिकायामपि। एकस्मिन्द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति त्रयाणांपार्वणमित्यर्थ: अत्रै-क आहु: । रणेसंमुखप्रहारैर्हतस्त्रूराणामपिशस्त्रहतत्वाच्चतुर्द्दश्या-मेवेति। तदयुक्तम् । तेषांपरमगतित्त्वात् तथाचपुराणसमुच्च-ये वितत्यरणयज्ञंयेगोब्राह्मणहितैषिण: स्वामिपादाग्रसंलग्नायां-तिशस्त्रैरखण्डश: नतेशस्त्रहतैस्तुल्यापुराणज्ञैरुदाहृता: । नद-तिर्यक्त्वमायांतिप्रयांतिसुरमन्दिरम् । श्रूयतेचात्रगाथेयंभार्गवांगि-रसोर्मते द्वाविमौपुरुषौलोकेसूर्यमण्डलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्त-श्चरणेचाभिमुखोहतइति । यत्तु म्रियन्तेपितरश्चास्ययेशस्त्रै-श्चरणेहताइतिमनुनाचतुर्द्दश्यामुक्तम् । तत्पराङ्मुखहतादिवि-षयमित्यविरोध: । नचसंमुखपराङ्मुखादिशस्त्रहतयो:साम्यसूचि-तम् तस्मात्संमुखरणहतानांचतुर्द्दश्यांश्राद्धन्नेति । अत्राप्यपवा-दापुराणसमुच्चये मृतास्त्वान्यास्त्ववज्ञशोकहम्यच्चत्रिविशांस्त्रिय: मृता-श्चपतिभि:सार्द्धंप्राप्तालोकंसनातनम् । नैताशस्त्रहतैस्तुल्या: प-श्चात्या:पतिनासह म्रियन्तेपतिभक्त्यातुदुर्गलोकंप्राप्नुवन्तिता नच-सन्यासिनांश्राद्धं कर्त्तव्यञ्चचतुर्द्दशीं तप:सन्यासयोगेननतेयां-तिपरांगतिं येम्रियंत्यातुरत्वेनभृग्वग्न्यनशनांवुभि: नैवशस्त्रहता-स्तेपिअवस्थांतरगर्हिता: नशस्त्रहतिभिस्तुल्या आतुरत्वान्मृता-यत: एतेषांनापमृत्युंतंपुराणज्ञावदन्तिहि अत्यातुरत्वात्सन्यासे नाचश्रुतिविरोधनम् । यथात्रश्रूयतेगीतंपुराणज्ञै:पुरातनै: नवेदव चनात्तातनलोकवचनादपि। मतिरुत्क्रमणीजातेप्रयागेमरणंप्रति

एतद्व्यतिरिक्तोऽन्यश्चतुर्दश्यां श्राद्धकरणेतत्रैवोक्तः जन्मांधपंगुविकलावाग्जडालुवुब्बुकाः नकुर्वंतिचयेश्राद्धंकृष्णपक्षेचतुर्दशीम् ज्ञात्वाशस्त्रहतान्वंधूंस्तेम्रियन्तेचिरायुषः प्रयांतिपरमंघोरन्तेषामेवहिशस्यतइति नचैतेचतुर्दश्यामेवप्राप्नुवंतीतिवाच्यम् पितामहाद्यतृप्तिप्राप्तेः तथाचतत्रैव अदत्वापरमार्षंप्राग्वै योददातिचतुर्दशीम् पितृहाचोच्यतेसद्भिरिहलोकेपरत्रच तस्माच्छ्राद्धम्पितॄणान्तुप्राक्पश्चाच्चचतुर्दशीम् दद्याच्छस्त्रहतेभ्यश्चइति प्राहपुरास्तुतिरितिच । चतुर्दश्याम्पूर्वमष्टम्यादौपश्चादमायामित्यर्थः । कात्यायनोपि शस्त्रादिभिर्हतस्यापि कुर्यात्प्रतिदिनंसुतः । पार्वणकृष्णपक्षेतुवर्ज्जयित्वाचतुर्दशीम् उशनाः । यदिकालान्तरेवापियदाशस्त्राद्विपद्यते सोपिशस्त्रहतोज्ञेयः तस्यशस्ताचतुर्दशी वृहन्मनुः महालयेचतुर्दश्यां मघायांपुत्रवानपि पिण्डनिक्षपणं कुर्यादास्यशस्त्रहतः पिता । तथा कृष्णपक्षेचतुर्दश्याम्मघाद्युक्तंदिनंयदि पिण्डनिर्वपणं कुर्यात्तृप्त्यर्थम् शस्त्रघातिनइति अत्रविशेषोवृद्धयाज्ञवल्क्येनोक्तः । शस्त्रमृत्युः पितायस्यशस्त्रघातिपितामहः । पार्वणन्तस्यविज्ञेयन्त्रयस्तेशस्त्रघातकः । यथाविहङ्गपक्षाभ्यामङ्गमाश्रित्यतिष्ठति तथापिताचवृद्धश्चपितामहसमाश्रिताविति तत्सदाचाराभावाच्चिन्त्यम् । यदात्वस्यामेवचतुर्दश्यांपित्रोः क्षयाहस्तदापिप्रेतपक्षमृतत्वात्पार्वणमेवेतिकेचित् तन्न आषाढ्याः पञ्चमेपक्षेप्रे ताख्येतुक्षयोयदि । पार्वणन्तत्रकुर्वीतवर्जयित्वाचतुर्दशीमिति गौतमोक्तेः । साग्निविषयंपार्वणस्येत्यविरोधः ॥

मू० अमावास्यायाᳬ सर्वमित्यमावास्यायाᳬसर्वमिति ॥ १६ ॥

* इति श्रीकात्यायनविरचितंश्राद्धसूत्रम् *

सर्वमितिसर्वेकामाः अस्याममावास्यायां श्राद्धकरणेनसर्वकामांल्लभतइत्यर्थः। तथाचपुराणसमुच्चये श्राद्धकुर्वन्नमावास्यांयत्नेनपुरुषः शुचिः सर्वान्कामानवाप्नोति तिथ्यान्तिथ्यान्मुदायुतइति। अस्या निरुक्तिस्तत्रैव। कलानामाप्यायनार्थंरविं विशतिचन्द्रमा सुषुम्नाख्याकलायासौसूर्यस्या नवमास्मृता। विशतिर्ह्यौलवौतस्यांचन्द्रमाः सूर्यमण्डले। अमाञ्चन्द्रस्यसंयोगादमावास्यां विदुर्बुधाइति। अपरपक्षेश्राद्धासंभवेयमः। हंसेवर्षासुकन्यास्थेशाकेनापि गृहेवसन्। पञ्चम्योरन्तरेदद्यादुभयोरपिपक्षयोः। सुमन्तुः कन्यारांशौमहाराज यावत्तिष्ठ विभावसुः। तावत्कालम्भवेद्देयं वृश्चिकंयावदागतम्। येयन्दीपान्विताराजन् ख्यातापञ्चदशीभुवि। तस्यांदेयन्नचेद्दत्तं पितृणाञ्चेन्महालयइति। अत्रशुक्लापञ्चमी तुलासंक्रान्तिदीपामावास्या वृश्चिकसंक्रान्तश्चेतिपूर्वं पूर्वासम्भवेउत्तरोत्तरा श्राद्धकालाः इत्यर्थः। द्विरुक्तिर्मङ्गलार्था इतिशब्दःसमाप्तौ अत्रैतच्चिन्त्यते। विधवैवकर्त्रीचेत्तदाकिमपरपक्षे श्राद्धन्त्रिपिण्डकंकुर्या दुतषट्पिण्डकमिति। तत्रैकआहुः स्वपित्रादिभ्योदातुमनधिकारा त्त्रिपिण्डकमेवेति। तदयुक्तम् क्षयाहश्राद्धं विनाषट्पिण्डकस्यापि विहितत्वात्। तथाच स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यः पितृभ्यश्चतथैवच विधवाकारयेच्छ्राद्धम् यथाकालमतन्द्रितेति। षट्पिण्डकमित्यर्थः। कारयेदितिस्वार्थेणिच्। अधिकाराविषयोवा अपरआहुः मृता-

दृश्राद्धमपिपत्नीकर्तृकं सर्वत्रपार्वणमेवेति । तथाचलौगाक्षिःस-र्वाभावेस्वयं पत्नीस्वभर्तृणाममन्त्रकम् । सपिण्डीकरणङ्कुर्यात्सुतः पार्वणमेवचेति। सुमन्तुरपि अपुत्रेप्रस्थितेकर्तानास्तिचेच्छ्राद्धकर्मणि तत्रपत्न्यपिकुर्वीत सपिण्डम्पार्वणन्तथेति । तदप्ययुक्तं अनयो र्वचनयोःक्षयाहव्यतिरिक्तविषयत्वाद्दर्शापरपक्षमृतिविषयत्वाद्वा तथाच भर्तुःश्राद्धन्क्षयानारीमौढ्या त्पार्वणमाचरेत्। नतेनाप्या-यतेभर्तासाकृत्वाच नरकंव्रजेदिति। पार्वणनिषेधस्यक्षयाह विषय-त्वावगमात्। दर्शापरपक्षमृतौतुल्यन्यायत्वेन उचितत्वादित्यल मतिविस्तरेणेति भद्रम् ॥

स्मृतेरनेकविषयात् अनन्तत्वाच्चसर्वथा। तत्वंज्ञातुमशक्यन्तद-लज्ञानल्पजल्पितैः ॥१॥ स्वबुद्धिकल्पितन्नेह वचनंलिखितंमया । दृष्टंश्रुतममूलंवा समूलम् मेनदूषणम् ॥ २ ॥ दृष्टंयच्चाल्पदीर्घेषु निबन्धेषुचयद्धृतम्। श्रुतंस्मृत्यविरुद्धं यत्तत्पठन्तीत्युदाहृतम्। ३ ॥ प्रमाणमप्रमाणंवा सर्वज्ञः कर्तुमर्हति । दृष्टेश्रुतेचविश्वासो-मादृशैः कर्तुमिष्यते ॥ ४ ॥ कर्त्ताचेन्नचिरन्तनः किमियता दोषोनिबन्धेभवेत्। सूरिश्चेदधूना तनैरपिकृते ग्रन्थेकथन्नादरः॥ इत्थं ये कथयन्त्यनल्पमतय स्तान्प्रत्यदोषज्ञधीः चन्तां सन्तमिमन्नि बन्धमखिलं किंवा ह्रीयन्त्वां हृदि ॥५॥ बाणव्योमेषुबिध्वङ्के १५०५ वर्षेकार्तिकमासके। कृष्णमिश्रोऽकृतग्रन्थं शुक्लपक्षइमंशुभम्॥ ६ ॥

इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रतनूजन्मनः
कृष्णमिश्रस्यकृतौ श्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ
काम्य श्राद्धप्रकरणं समाप्तम्।

समाप्ताचेयं श्राद्धकाशिकासूत्रवृत्तिः॥

[* शिवः शिवन्नो विदधातु *]

अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतोर्द्ध्वं वा चतुर्थ्याः यदहः सम्पद्येत तदहर्ब्राह्मणानामन्त्र्य पूर्वेद्युर्वा स्नातकानेके यतीन् गृहस्थान् साधून्वा श्रोत्रियान्वृद्धाननवद्यान् स्वकर्मस्थानभावे ऽपि शिष्यान्स्वाचारान् द्विनग्नशुक्लश्वित्रिकाण्धः श्यावदन्तविद्धप्रजननव्याधितव्यङ्गिश्वित्रिकुष्ठिकुनखीवर्ज्जमनिन्द्यैनामन्त्रितो नापक्रामेदामन्त्रितो वान्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात् स्नाताञ्छुचीनाचान्तान्प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मान्यथाशक्ति। पित्र्य एकैकस्योदङ्मुखान्द्वौ वा दैवे त्रीन्पित्र्य एकैकमुभयत्र वा मातामहानाम् प्येवन्तन्त्रं वा वैश्वदेविकं श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेन्मासि मासि वोशनमिति श्रुतेस्तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान्वर्जयेदावाहनादि वाग्यत ओपस्पर्शनादामन्त्रिताश्चैवम् ॥१॥ दैवपूर्वं श्राद्धम् पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये द्विगुणास्तु दर्भाः पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वान्वासनेषु दर्भानास्तीर्य विश्वान्देवानावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतेत्यनयावाह्य वकीर्य्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वा पितॄनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्य्यायन्तु न इति जपित्वा यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नो देवीरित्येकैकस्मिन्नेव यवानावपति यवोऽसीत्येकैकस्मिन्नेव तिलानावपति तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄँल्लोकान्प्रीणाहि नः स्वाहेति सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यन्ते पलाशपत्रपुटेष्वेकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तान आपः शिवाः शं स्योनाः सुहवा भवन्त्वित्यसावेषतेऽर्घ इति प्रथमे पात्रे संस्रवान्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं निदधात्यत्र गन्धपुष्पधूपदीपवा-

ससाज्ञप्रदानम्।। २ ॥ उद्धृत्यघृताक्तमन्नम् पृच्छत्यग्नौकरिष्यइति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वाहुतशेषंदत्वापात्रमालभ्य-जपतिपृथिवीतेपात्रंद्यौरपिधानं ब्राह्मणस्यमुखेअमृतेअमृतं जुहोमिस्वाहेतिवैष्णव्यर्चा यजुषावाङ्गुष्ठमन्नेवगाह्यापहताइति तिला-न्विकीर्योष्णं ठं० स्विष्टमन्नन्दद्याच्छक्त्यावाश्नत्सुजपेद्व्याहृति। पूर्वाङ्गायत्री ठं० सप्रणवा ए सकृत्त्रिर्वारक्षोघ्नीः पितृमन्त्रान्पु-रुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानिच पवित्राणितृप्तान्ज्ञात्वान्नम्प्रकीर्य सकृ-त्सकृदपोदत्वापूर्ववद्गायत्रींजपित्वामधुमतीर्मधुमध्विति चतृप्ताःस्थेति पृच्छतितृप्ताःस्मइत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्यसर्वमन्नमेकतोधृ-त्योच्छिष्टसमीपेदर्भेषुत्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्यदद्यादाचान्तेष्वित्येके-आचान्तेषूदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ्चदद्याद्घोराः पितरः सन्तुसंत्वित्युक्ते गोत्रन्नोवर्द्धतांवर्द्धतामित्युक्ते दातारोनोभिवर्द्ध-न्तांवेदाः सन्ततिरेवच श्रद्धाचनोमाव्यगमद्बहुदेयञ्चनोस्त्वित्या-शिषः प्रतिगृह्यस्वधावाचनीयान्सपवित्रान्कुशानास्तीर्यस्वधांवाच-यिष्यइति पृच्छतिवाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्योमातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तुस्वधेत्युच्यमानेस्वधावाचनीयेष्वपोनिषिञ्चत्यू-र्जमित्युत्तानम्पात्रङ्कृत्वायथाशक्ति दक्षिणान्दद्याद्ब्राह्मणेभ्योविश्वे-देवाः प्रियन्तामितिदैवेवाचयित्वावाजेवाजेवतेति विसृज्यामा वाजस्येत्यनुव्रज्यप्रदक्षिणीकृत्योपविशेत् ॥३॥ अथैकोद्दिष्टमेकोर्घए-कम्पवित्रमेकःपिण्डोनावाहनंनाग्नौकरणन्नात्रविश्वेदेवाः स्वदि-तमितितृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमितीतरेब्रूयुरुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्था-नेऽभिरम्यतामितिविसर्गोभिरताःस्मइतीतरे ॥ ४ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णेत्रिपक्षेद्वादशाहेवा यदहर्वावृद्धिरापद्येतचत्वारिपात्राणिसति-लगन्धोदकानिपूरयित्वात्रीणिपितृणामेकम्प्रेतस्य प्रेतपात्रम्पितृ-पात्रेष्वासिञ्चतियेसमानाइतिद्वाभ्यामेतेनैव पिण्डोव्याख्यातोत-

ऊर्द्ध्वं संवत्सरे सम्वत्सरेप्रेतायान्नन्दद्याद्यस्मिन्नहनिप्रेतः स्यात् । ५ । आभ्युदयिकेप्रदक्षिणमुपचारः पूर्वाह्ले पित्र्यमन्त्रवर्जंजपऋजवोदर्भायवैस्तिलार्थाः सम्पन्नमितितृप्तिप्रश्नाः सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुर्द्दधि वदराक्षतमिश्राः पिण्डानांदीमुखान्पितॄनावाहयिष्यइतिपृच्छत्वावाहयेत्त्वनुज्ञातोनांदीमुखाःपितरःप्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थानेनांदीमुखान्पितॄन् वाचयिष्यइतिपृच्छतिवाच्यतामित्यनुज्ञातोनांदीमुखाः पितरःपितामहाःप्रपितामहामातामहाप्रमातामहावृद्धप्रमातामहाश्चप्रीयन्तामितिनस्वधांप्रयुंजीतयुग्मानाशयेद्व्र ॥ ६ ॥ अथतृप्तिर्ग्राम्याभिरोषधीभिर्मासंतृप्तिस्तदभावआरण्याभिर्मूलफलैरोषधीभिर्वासहान्नेनोत्तरास्तर्पयंति छागोस्रमेषानालभ्यक्रीत्वालब्ध्वावास्वयं मृतानाहृत्यपचेन्मासद्वयन्तुमत्स्यैर्मासत्रयन्तुहारिणेनचतुरऔरभ्रेणपञ्चशाकुनेनषट्छागेनसप्तकौर्मेणाष्टौवाराहेणनवमेषमासेनदशमाहिषेणैकादशपार्षतेनसंवत्सरन्तुगव्येनपयसापायसेनवावार्ध्रीनसमांसेनद्वादशवर्षाणि ।७। अथाक्षय्यतृप्तिः खड्गमांसङ्कालशाकंलोहछागमांसम्मधुमहाशल्कोवर्षासुचमघाश्राद्धं हस्तिछायायांचमन्त्राध्यायिनःपूताशाखाध्यायिषडङ्गविज्ज्येष्ठसामगोगायत्रीसारमात्रोपिपञ्चाग्निः स्नातकस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णीद्रोणपाठकोब्राह्मोढापुत्रश्चेतिपंक्तिपावनावागीश्वरो श्राद्धिकश्चनियोज्यावभावेप्येकैकंवेदविदम्पंक्तिमूर्द्धनिनियुंज्यात्सहस्रात्पंक्तिम्पुनातीतिवचनात् ॥ ८ ॥ अथकाम्यानिभवन्ति स्त्रियोप्रतिरूपाःप्रतिपद्द्वितीयायांस्त्रीजन्माश्वास्तृतीयायांचतुर्थ्यांक्षुद्रपशवःपुत्राःपञ्चम्यांद्युतर्द्धिःषष्ठ्यांकृषिःसप्तम्यांवाणिज्यमष्टम्यामेकशफन्नवम्यांदशम्याङ्गावः परिचारकाण्येकादश्यान्धनंधान्यंद्वादश्यांपुत्रपशून्रौप्यं हिरण्यंकुप्यंज्ञातिश्रैष्ठ्यन्त्रयोदश्यांयुवानस्तत्रम्रियन्तेशस्त्रहतस्यचतुर्दश्याममावास्यायां सर्वमित्यमावास्यां सर्वमिति ।: ९ ।।

इतिश्राद्धकल्पसूत्रङ्कात्यायनाचार्यकृतम्परिशिष्टंसमाप्तम् ।

अथ पार्वण श्राद्धस्या नुक्रमणिका॥

सेकः प्रतिज्ञागायत्रीदेवताभ्यस्तथासनम् आवाहनार्घदाना-
निगन्धादीनांसमर्पणम्॥ १॥ मण्डलान्याकृतद्विचाप्यन्नंभूस्वा-
मिनेतथा परिवेषोमधून्स्वर्गापोवालम्भोन्नदानकम्॥ २॥ अन्न-
हीनंचगायत्रीमधुवातांततोजपेत् विकाराचमनञ्चाथगायत्रीम-
धुवेतिच॥ ३॥ वेदिकांचततःकुर्यात्त ोल्लेखनकंतथा उल्मुक-
भ्रामणञ्चाथरेखयोःकुशधारणम्॥ ४॥ देवताभ्यस्तथापिण्डस्था-
नेतत्रावनेजनम् पिण्डदानमुपस्पर्शोद्विःश्वासयमनन्तथा॥ ५॥
पिण्डोपरिप्रत्यवनेजनन्नीव्याश्चश्रंसनं सूत्रदानम्पिण्डपूजाजलपु-
ष्पाक्षतान्क्षिपेत्॥ ६॥ अक्षय्यवादोवाधीराणोचाशीःप्रार्थनन्ततः
पितृप्रीणनमाघ्राणम्पिण्डोत्थापनकन्तथा॥ ७॥ चालनञ्चार्घपा-
त्राणांदक्षिणाचविसर्जनं देवताभ्योजपोरक्षादीपनिर्वापनंततः॥
८॥ आचम्यचततोब्रूयात्प्रमादात्कुर्वतांमिमि एषःपार्वणश्राद्ध-
स्यानुक्रमःकथितोबुधैः॥ ९॥

इति पार्वण श्राद्धस्यानुक्रमणिका॥

